

KOMUNISTIČKI ZLOČINI 1

Zbornik radova

Komunistički zločini 1
Zbornik radova

Biblioteka Povijest
Knjiga 12

Nakladnik
Fakultet hrvatskih studija
Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, Zagreb
www.fhs.unizg.hr

Za nakladnika
akademik Stjepan Ćosić

Uredništvo
doc. dr. sc. Vladimir Šumanović
izv. prof. dr. sc. Vlatka Vukelić
Danijel Jurković, mag. hist. et mag. comm.

Recenzenti zbornika
akademik Stjepan Ćosić
izv. prof. dr. sc. Josip Dukić

Recenzenti radova
doc. dr. sc. Mijo Beljo
akademik Stjepan Ćosić
izv. prof. dr. sc. Josip Dukić
doc. dr. sc. Krešimir Bušić
dr. sc. Zlatko Hasanbegović
dr. sc. Blanka Matković

Lektura i korektura
Goran Dejanović, mag. educ. croatol. et
mag. educ. hist

Grafičko oblikovanje
Marta Gavran

Tisak
Kerschoffset d.o.o.

Naklada
250 primjeraka

Cijena
20,00 eura / 155,69 kuna

ISBN 978-953-8349-45-4

CIP zapis dostupan je u
računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001168519.

© Fakultet hrvatskih studija, 2023.
Sva prava pridržana.

Niti jedan dio ove knjige ne smije
se umnožavati, fotokopirati, ni na
bilo koji drugi način umnožavati
bez nakladnikovog pisanog
dopuštenja.

Tiskanje je dovršeno u veljači
2023. godine.

Zbornik radova je objavljen uz
potporu Ministarstva znanosti i
obrazovanja Republike Hrvatske.

Temeljem čl. 29. st. 5. Pravilnika
o uvjetima za izbor u znanstvena
zvanja (Narodne novine 28/17,
72/19, 21/21, 111/22) *Komunistički
zločini 1: Zbornik radova* vrjednuje
se kao publikacija A1 kategorije.

KOMUNISTIČKI ZLOČINI I

Zbornik radova

Uredili:

Vladimir Šumanović
Vlatka Vukelić
Danijel Jurković

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Zagreb, 2023.

SADRŽAJ / CONTENTS

Uvod	6
Marko Ardizzone, <i>Poratni komunistički zločini u Zagrebu</i>	9
<i>Post-war communist crimes in Zagreb</i>	26
Vlatko Smiljanić i Danijel Jurković, <i>Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkoga režima na području virovitičkoga kotara nakon Drugoga svjetskog rata</i>	27
<i>Mass executions of political opponents of the communist regime in the Virovitica district after the Second World War</i>	44
Vladimir Šumanović, <i>Masovni zločini 11. dalmatinske brigade – Široki Brijeg i Kočevski Rog</i>	45
<i>Mass crimes of the 11th Dalmatian Brigade – Široki Brijeg and Kočevski Rog</i>	84
Vlatka Vukelić, <i>Neobjavljena knjiga Krunoslava Draganovića o komunističkim zločinima u Jugoslaviji</i>	85
<i>Krunoslav Draganović's unpublished book about communist crimes in Yugoslavia</i>	106
Wolffy Krašić, <i>Neuspjela otmica bivšeg ministra Nezavisne Države Hrvatske Mate Frkovića</i>	107
<i>The failed kidnapping of the former minister of the Independent State of Croatia, Mate Frković</i>	123
Tanja Pavelin, Ivan Turudić i Ivana Bujas, <i>“Prisilno prevođenje u drugu vjeru” kao ratni zločin u presudi protiv kardinala bl. Alojzija Stepinca</i>	125
<i>“Forced conversion to another religion” as a war crime in the verdict against Cardinal Blessed Alojzije Stepinac</i>	145
Domagoj Đerek, <i>Prisilno iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine nakon Drugoga svjetskog rata</i>	147
<i>Forced resettlement of Poles from Bosnia and Herzegovina after the Second World War</i>	165

Uvod

Komunistički zločini na području bivše Jugoslavije još uvijek su u znatnoj mjeri neistražena tema. Izostanak lustracijskoga procesa u državama koje su nastale raspadom Jugoslavije, nedostupnost arhivskoga gradiva komunističkih vlasti i nedovoljan broj povjesničara specijaliziranih za ovu temu, razlozi su za to.

Zbog navedenih razloga, hrvatska se javnost još uvijek nije sustavno i cjelovito upoznata s temom komunističkih zločina, pa tako i s onim zločinima koji su se dogodili na području hrvatskih zemalja u razdoblju Drugoga svjetskog rata i neposrednoga poraća.

Premda je na hrvatskom jeziku objavljeno nekoliko značajnih radova domaćih i stranih autora u kojima se na osnovi relevantnih dokumenata opisuju komunistički zločini u Hrvatskoj i u ostalim sljednicama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), u tim je radovima prezentiran samo opći presjek zločina, bez detaljnijega uvida u njihove neposredne uzroke i identitet žrtava. Također, u tim radovima nije detaljnije objašnjena organizacijska struktura koja je dovela do zločina. Odnosno, nije objašnjeno koja su civilna i vojna tijela Narodno-oslobodilačkoga pokreta (NOP), pokreta pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), sudjelovala u tim zločinima i na koji način. Objavljivanjem dosadašnjih radova o ovoj temi ostalo je djelomično, ili čak posve nejasno, tko su bili počinitelji zločina.

Iz navedenih razloga tiskan je ovaj zbornik radova u kojemu su prezentirani primjeri komunističkih zločina na području hrvatskih zemalja. Pred autorima i urednicima zbornika podastrla se nekoliko zadaća: u atmosferi znanstvenoga i strukovnoga diskursa okupiti povjesničare u zadanom tematskom okviru, analizirati konkretne komunističke zločine koji su nedvojbeni i činjenično dokazivi, utvrditi uzroke tih zločina, imenovati njihove naredbodavce i neposredne počinitelje, ali i najaviti kontinuitet objavljivanja znanstvenih zbornika radova vezanih uz temu komunističkih zločina. Zbornik radova pod naslovom *Komunistički zločini*, knjiga prva, u sadržajnom i prostornom smislu analizira hrvatske krajeve u kojima je u razdoblju Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću obnovom jugoslavenske države uspostavljen komunistički režim.

U završnom razdoblju Drugoga svjetskoga rata (od jeseni 1944.) jugoslavenski komunistički režim započeo je provoditi sustavnu i masovnu represiju nad osobama koje su s komunističkoga motrišta označene “narodnim neprijateljima” i “ratnim zločincima”. U sadržaju zbornika navedena je definicija ovih pojmova na način na

koji je te pojmove interpretiralo zapovjedništvo oružane sile KPJ, odnosno Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) / Jugoslavenske armije (JA). Iz sadržaja pojmova uočljivo je da oni nisu obuhvaćali samo osobe za koje je konkretno utvrđeno da su bili počinitelji djela koje se prema tadašnjim međunarodnim zakonima smatralo ratnim zločinom, nego da su se ti pojmovi odnosili na vrlo širok krug osoba, političke protivnike NOP-a, odnosno KPJ. Ovu okolnost neophodno je navesti u kontekstu komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije u razdoblju Drugoga svjetskog rata i poraća, jer je na osnovi nje uočljivo kako je komunistički režim u Jugoslaviji provodio sustavnu represiju nad čitavim slojevima stanovništva prema kriteriju njihove političke nepodobnosti, ali i njihova etničkoga porijekla.

U cilju provođenja represije nad različitim oblicima političkih protivnika osnovana je sigurnosna služba pod nazivom Odjeljenje zaštite naroda (OZN-a). Ta je služba bila podijeljena po granicama republika od kojih je na federalnoj osnovi bila ustrojena jugoslavenska država. Iz dostupnih je izvora vidljivo da su upravo dužnosnici OZN-e donosili odluke o sudbinama ljudi koji su ulazili u kategorije “narodnih neprijatelja” i “ratnih zločinaca”.

Uz pomoć postrojbi JA, dužnosnici OZN-e provodili su sustavnu represiju nad navedenim skupinama stanovništva, pri čemu su vrhunac represije predstavljale masovne likvidacije u zadnjim tjednima Drugoga svjetskog rata i u prvim tjednima poraća. Zbog niza povijesnih okolnosti, posebno su teško stradali Hrvati, što je na osnovi relevantnih dokumenata detaljno opisano u ovome zborniku radova. Nakon sredine svibnja 1945., jugoslavenski komunistički režim u nekoliko je mjeseci na području Slovenije te pojedinih dijelova Hrvatske i drugih dijelova Jugoslavije izvršio najmasovnija pogubljenja hrvatskih civila i vojnika. Naime, zarobljeni Hrvati koji nisu pogubljeni u Sloveniji, bili su upućeni na iscrpljujuće marševe smrti, koji su sezali čak do jugoslavensko-rumunjske i jugoslavensko-grčke granice. Uz mrežu marševa smrti nalazili su se logori u kojima su internirane i osobe koje nisu sudjelovanje u povlačenju. Na marševima smrti i u logorima, osim masovnim pogubljenjima, masovno se umiralo od iscrpljenosti, gladi i bolesti.

Drugu vrstu sustavnih masovnih pogubljenja, uglavnom bez ikakvih suđenja ili uz ubrzana skupna suđenja pred prijekim revolucionarnim sudovima, komunistički režim izvršio je nakon zauzimanja pojedinih područja i naselja. O navedenim masovnim zločinima najkonkretnije svjedoče masovne grobnice do sada otkrivene na teritoriju Republike Hrvatske, kao i na ostalome području bivše Jugoslavije.

S obzirom na navedeno, cilj je ovoga zbornika popuniti historiografsku prazninu o komunističkim zločinima u hrvatskim povijesnim zemljama u razdoblju Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća. U zborniku su tematski obrađeni zločini koje su različite ustanove komunističkoga režima u Jugoslaviji, odnosno prvenstveno tijela OZN-e i NOVJ / JA izvršile nad Hrvatima, ali i nad ostalim etničkim skupinama u hrvatskim područjima. Radovi su u zborniku zastupljeni sukladno prostorno-vremenskoj logici komunističkih zločina na području Hrvatske i objavljeni su sljedećim redoslijedom:

1. Marko Ardizzone, *Poratni komunistički zločini u Zagrebu*
2. Vlatko Smiljanić i Danijel Jurković, *Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkoga režima na području virovitičkoga kotara nakon Drugoga svjetskog rata*
3. Vladimir Šumanović, *Masovni zločini II. dalmatinske brigade – Široki Brijeg i Kočevski rog*
4. Vlaka Vukelić, *Neobjavljena knjiga Krunoslava Draganovića o komunističkim zločinima u Jugoslaviji*
5. Wolfy Krašić, *Neuspjela otmica bivšeg ministra Nezavisne Države Hrvatske Mate Frkovića*
6. Tanja Pavelin, Ivan Turudić i Ivana Bujas, *“Prisilno prevođenje u drugu vjeru” kao ratni zločin u presudi protiv zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca*
7. Domagoj Đerek, *Prisilno iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine nakon Drugoga svjetskog rata*

Uredništvo

Marko Ardizzone, mag. educ. hist.
Gimnazija Marul
Vodnikova ulica 12, Zagreb
markoardizz@hotmail.com

Prethodno priopćenje

Poratni komunistički zločini u Zagrebu

Nakon ulaska snaga Jugoslavenske armije u Zagreb uslijedile su masovne likvidacije osoba označenih protivnicima komunističkoga režima. Žrtve toga sustava uglavnom su bili pripadnici vojnih i civilnih tijela vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Dokazi koji potvrđuju masovne likvidacije sadržani su u objavljenim dokumentima jugoslavenskih vlasti, iz kojih je vidljivo da su bile naređene od samoga vrha režima. Također, iz tih je dokumenata vidljivo koje su postrojbe Jugoslavenske armije sudjelovale u zločinima. Materijalni dokazi za navedene događaje pronađene su i istražene masovne grobnice u Zagrebu i njegovoj okolici: masovna grobnica u Gračanima, iz koje su ekshumirana 294 kostura, masovna grobnica na Tuškancu, iz koje su ekshumirana 72 kostura, i masovna grobnica u jami Jazovki kod Žumberka, iz koje je ekshumirano 814 kostura.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, komunistički režim, Jugoslavenska armija, masovne likvidacije, Zagreb, Gračani, Tuškanac, Jazovka.

Uvod

U hrvatskoj i međunarodnoj historiografiji poratni komunistički zločini u Zagrebu još su uvijek gotovo posve neistražena tema. Razlozi za to su nedostupnost izvornih dokumenata, ali i izostanak institucijske podrške istraživačima usmjerenima na ovu temu. Među rijetkim povjesničarima koji su u svojim radovima dali konkretne podatke o poratnim komunističkim zločinima u Zagrebu su Josip Jurčević, Iva Kraljević, Jure Krišto i Blanka Matković, pri čemu je samo Matković cijeli članak posvetila ovoj temi, dok su Jurčević, Kraljević i Krišto poratne komunističke zločine u Zagrebu obradili u sklopu većih tematskih cjelina.¹

1 Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2005.; Iva KRALJEVIĆ, "Uloga Komande grada Zagreba u životu grada prvih poratnih mjeseci 1945. godine", *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., 451-461.; Jure KRIŠTO, "Postupak komunista prema vjerskim službenicima, osobito pripadnicima Katoličke crkve nakon rata", *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti*, 231-255.; Blanka MATKOVIĆ, "Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih

U članku Blanke Matković “Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu”, objavljenom u historiografskom časopisu *Arhivski vjesnik*, opisane su masovne likvidacije ranjenika hospitaliziranih na području Zagreba. Rad je od velike povijesne važnosti za ovu temu jer, uz podatke o masovnim likvidacijama, donosi poimenične popise dijela ranjenika koji su se u svibnju 1945. nalazili u bolnicama na području Zagreba.

Uz radove navedenih povjesničara, javno dostupni podatci o poratnim komunističkim zločinima u Zagrebu nalaze se u zbornicima dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, koje je objavio Hrvatski institut za povijest (HIP). Podatci iz ove edicije zbornika dokumenata značajni su za temu poratnih komunističkih zločina u Zagrebu jer se radi o dokumentima različitih tijela jugoslavenskoga komunističkog režima, koje su bile naredbodavci ili kreatori zločina. Do tiskanja navedenih zbornika, sadržaj objavljenih dokumenata javnosti je bio gotovo posve nepoznat. Dokumenti su u zbornicima objavljeni u obliku prijepisa, a njihovi izvornici nalaze se uglavnom u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu. Dakle, radi se o relevantnim i stručnoj javnosti dostupnim te provjerljivim izvorima.

Osim dokumenata tiskanih od strane HIP, važan izvor za ovu temu predstavljaju i različiti dokumenti objavljeni u ediciji *Zbornik dokumenata i podataka narodno-oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije*. Iako se u tim dokumentima poratni komunistički zločini ne spominju, značajni su za ovu temu jer se na osnovi njih može dobiti precizan uvid u postrojbe Jugoslavenske armije (JA) koje su zauzele Zagreb na kraju Drugoga svjetskog rata.

Uz podatke u navedenim zbornicima dokumenata, javno dostupni podatci relevantni za ovu temu objavljeni su na mrežnim (internetskim) stranicama Ministarstva hrvatskih branitelja Republike Hrvatske (RH). Na tim stranicama navedeni su podatci o ekshumiranim masovnim grobnicama u kojima pronađeni posmrtni ostaci žrtava jugoslavenskoga komunističkog režima s područja Zagrebu. Za svaku od tih masovnih grobnica naveden je broj ekshumiranih kostura te datum kada je ekshumacija završena.

oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu”, br. 54. / 2011., 179-214.

Glavni izvori o poratnim komunističkim zločinima u Zagrebu

Za temu poratnih komunističkih zločina u Zagrebu najvažniji izvori su podatci Ministarstva hrvatskih branitelja RH o masovnim grobnicama na području Zagreba. Masovne grobnice evidentirane su u zagrebačkim naseljima Gračani i Tuškanac. Na ovim dvjema lokacijama pronađen je velik broj kostura za koje se, po odjeći i znakovlju, može zaključiti da su bili pripadnici vojske NDH.

Ekshumacija na Tuškancu završena je 17. rujna 2018. Tog je dana na mrežnim stranicama Ministarstva objavljeno da su na lokaciji Tuškanac 74 ekshumirani posmrtni ostaci 24 osobe. Na obližnjoj lokaciji Pepeljarka pronađeno je još 48 ljudskih kostura.² Još je veći broj žrtava ekshumiran na području Gračana. Na toj lokaciji pronađeni su posmrtni ostaci 294 osobe koji su ekshumirani i svečano sahranjeni u zajedničku masovnu grobnicu dana 23. kolovoza 2019.³ Svečanom ukopu nazočio je dio državnoga vrha RH: predsjednica RH Kolinda Grabar-Kitarović, predsjednik Hrvatskoga sabora Gordan Jandroković, ministar hrvatskih branitelja Tomo Medved (u čijoj je nadležnosti organizirana ekshumacija) i zagrebački gradonačelnik Milan Bandić.⁴

Masovnu likvidaciju ratnih zarobljenika u Gračanima provela je jedna od postrojbi Prve jugoslavenske armije, vrlo vjerojatno 13. proleterska brigada iz sastava 1. proleterske divizije. U zapovijedi Prve jugoslavenske armije od 7. svibnja 1945. navedeno je kako Gračane treba zauzeti 1. divizija JA.⁵ U izvješću vodstva te divizije upućenoga Prvoj jugoslavenskoj armiji 11. svibnja 1945. navedeno je kako je Gračane zauzela 13. proleterska brigada.⁶

Za razliku od zločina u Gračanima, iz dostupnih izvora ne može se sa sigurnošću potvrditi koja je postrojba počinila zločin na Tuškancu. Međutim, iz izvješća koje je zapovjedništvo 1. divizije JA uputilo Prvoj jugoslavenskoj armiji 11. svibnja 1945. stječe se dojam da je 13. proleterska brigada počinila i taj zločin. Zaključak se temelji na činjenici da je od brigada u sastavu 1. divizije upravo 13.

2 <https://branitelji.gov.hr/vijesti/predstavljene-aktivnosti-uprave-za-zatocene-i-nestale-na-podrucju-zagreba/2126>.

3 <https://branitelji.gov.hr/vijesti/posljednji-ispracak-294-zrtve-drugog-svjetskog-rata/2405>.

4 <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/foto-pokopane-294-osobe-ekshumirane-u-gracanima-predsjednica-jasno-osudujem-nenarodne-totalitarne-rezime-komunisticki-i-ustaski-9270989>.

5 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik*), tom XI / knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1971., 627.

6 *Zbornik*, XI/1, 681.

proleterska brigada bila prostorno najbliža Tuškancu. Ta je brigada smjestila svoje zapovjedništvo na adresu Ilica 104, dok su sve ostale brigade te divizije svoje središte imale znatno dalje.⁷

Uz podatke o evidentiranim masovnim grobnicama, najvažniji izvor za komunističke zločine u Zagrebu jest dopis koji je Aleksandar Ranković uputio OZN-i za Hrvatsku 15. svibnja 1945. Rankovićev dopis zabilježen je u knjizi radio-poruka (depeša) OZN-e za Hrvatsku.⁸ OZN-a je bila kratica od “Odjeljenja za zaštitu naroda”, jugoslavenske sigurnosne službe osnovane pod Rankovićevim vodstvom 13. svibnja 1944.⁹

Sadržaj Rankovićeva dopisa glasi:

“Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Iznenaduje nas ova neodlučnost za čišćenje Zgb-a od zlikovaca. Radite suprotno od naših naređenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima. Zaboravljate da u Zagrebu sada ima skoro milion stanovnika i da se tu slegao sav ustaški aparat koji je bježao iz unutrašnjosti pred našom vojskom. Sem hapšenja istaknutih H.S.S. - ovaca koji su bili protivnici našeg pokreta ili aktivno radili za ustaše ... može koristiti u pogledu njihovog raskrinkavanja. Međutim šef II. odsjeka Zagrebačkog odjeljenja ima neki svoj stav. Njega i inače smjenjujemo s ove dužnosti i tražimo da nam predložite drugog. Ovu depešu pokazati Vladi, potvrdite prijem i budite češće u kontaktu s nama. Ranković.”¹⁰

Važnost Rankovićeva dopisa jest u tome što je to jedan od rijetkih dostupnih dokumenata u kojem je zabilježen približan broj osoba koje je OZN-a likvidirala u Zagrebu. Iz sadržaja dopisa vidljivo je kako se broj od dvije stotine likvidiranih ljudi odnosio samo na osobe smaknute odlukom II. odsjeka OZN-e za zagrebačku oblast. Na državnoj i na lokalnoj razini OZN-a je bila ustrojena tako da je II. odsjek OZN-e bio nadležan za civile, dok je za vojnike bio nadležan III. odsjek OZN-e. Prema tome, podatak zabilježen u Rankovićevu dopisu nije obuhvaćao ukupan broj osoba koje je OZN-a likvidirala u Zagrebu do navedenoga datuma, nego se odnosio samo

7 Zbornik, XI/1, 682.

8 Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti* (dalje: Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., 113.

9 J. BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 20, Komunist, Beograd, 1984., 90-93.; J. JURČEVIĆ, *Bleiburg*, 241-269.

10 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 113.

na civile koji su do navedenoga datuma smaknuti od strane OZN-e. Ratni zarobljenici koje je OZN-a likvidirala na području Zagreba ili uputila na likvidaciju na područje izvan Zagreba evidentirani su odvojeno od civila, te nisu bili tema citiranoga Rankovićeva dopisa.

Glede okolnosti smrti osoba zabilježenih u Rankovićevu dopisu, može se zaključiti da su likvidirane po kratkom postupku, odnosno da su smaknute bez suđenja. Ovaj zaključak proizlazi iz sadržaja zapisnika sastanka Mjesnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske (KPH) za Zagreb od 12. svibnja 1945. U zapisniku je zabilježeno kako je “potrebno uspostaviti sudove Komande Grada”,¹¹ što je pokazatelj kako do toga datuma jugoslavenski sudovi u Zagrebu još nisu počeli djelovati. Prve presude komunistički sudovi u Zagrebu donijeli su 20. svibnja 1945., ili dan, dva ranije. Ovaj zaključak proizlazi iz dopisa predsjednika Vojnoga suda grada Zagreba Vlade Ranogajca u kojemu je navedeno kako je presudom toga suda 20. svibnja 1945. na smrt osuđen učitelj Krsto Buturac. Budući da je broj te presude bio 3/45, Vojni sud komande grada Zagreba svoju prvu presudu vrlo vjerojatno je donio tog istog dana ili eventualno dan ranije.¹²

OZN-a se na području Zagreba u provedbi likvidacija oslanjala na postrojbe JA. Do 10. svibnja 1945. u likvidacijama ratnih zarobljenika na području Zagreba sudjelovale su postrojbe Prve jugoslavenske armije. Ovaj zaključak moguće je donijeti na osnovi zapovijedi koju je Prva jugoslavenska armija uputila 5. diviziji JA 10. svibnja 1945. U zapovijedi je navedeno kako “sve zarobljenike [treba] odmah slati k-di grada Zagreba”.¹³ Ustanova navedena u ovoj zapovijedi, pod nazivom “Komanda grada Zagreba”, imala je ulogu zagrebačke gradske uprave.¹⁴ Na njezinu čelu nalazio se kasniji zagrebački gradonačelnik Većeslav Holjevac,¹⁵ a od postrojbi JA bile su joj podređene snage 10. zagrebačkog korpusa JA “zajedno sa Zagrebačkom Brigadom KNOJ”.¹⁶ Iz dokumenta Glavnoga štaba JA za Hrvatsku od 13. svibnja 1945. vidljivo je da su u sastav 10. zagrebačkog korpusa JA tada

11 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska* (dalje: *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*), knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 340.

12 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 636.

13 *Zbornik*, XI/1, 660.

14 I. KRALJEVIĆ, “Uloga Komande grada Zagreba”, 452.

15 I. KRALJEVIĆ, “Uloga Komande grada Zagreba”, 452., 460.; B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 180., 5.

16 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 182.

ušle 28. divizija JA i jedna brigada 34. divizije JA,¹⁷ što znači da je od toga datuma “Komanda grada Zagreba” raspolagala s respektabilnom oružanom silom.

Iz razdoblja nakon što je Prva jugoslavenska armija svoje zarobljenika predala “Komandi grada Zagreba” jedini evidentirani masovni zločin onaj je kod jame Jazovke. Ekshumacijom provedenom u razdoblju od 13. do 17. srpnja 2020. od strane Ministarstva branitelja RH u toj su jami evidentirani posmrtni ostaci 814 osoba.¹⁸ Prva naznaka toga da se u Jazovki nalazi masovna grobnica zabilježen je u iskazu pripadnika JA Branka Mulića iz 1990. U svome iskazu Mulić je naveo da su u jamu Jazovku bačeni ranjeni pripadnici vojske NDH, koji su se prilikom ulaska JA u Zagreb nalazili u zagrebačkim bolnicama. Mulić je poimenično spomenuo osobe koje su organizirale zločin. Prema njegovim riječima, bili su to Joža Brnčić, Slavko Urek i Drago Rafaj.¹⁹ Iz dostupnih izvora vidljivo je kako je Brnčić bio načelnik III. odsjeka OZN-e za Hrvatsku, Urek djelatnik toga odsjeka, dok je Rafaj bio djelatnik III. odsjeka OZN-e 10. korpusa JA.²⁰ Prema tome, očito je kako je zločin kod Jazovke organiziran od strane III. odsjeka OZN-e za Hrvatsku i III. odsjeka OZN-e 10. zagrebačkoga korpusa JA.

Zločini nad ranjenim vojnicima po bolnicama

Smaknuća ranjenika iz zagrebačkih bolnica posebna su vrsta poratnih komunističkih zločina u Zagrebu. Ovu vrstu zločina opisala je povjesničarka Blanka Matković u radu “Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu”. Iz njezina članka vidljivo je kako su mnogi ranjeni vojnici NDH ostali u zagrebačkim bolnicama i nakon što su se snage NDH povukle iz Zagreba. Oni su, kao što je vidljivo iz spomenutoga rada, bili smješteni u bolnicama “Rebro”, “Sveti Duh 1”, “Sveti Duh 2”, “Sestre milosrdnice” te četiri zagrebačke “Privremene bolnice” za smještaj ranjenika.²¹

U bolnicama su bili smješteni većinom teži ranjenici, jer su oni lakše ranjeni i pokretni bili evakuirani tijekom povlačenja snaga NDH iz grada.²² Prema dostupnim

17 *Zbornik*, V/39, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1979., 527-528.

18 <https://branitelji.gov.hr/vijesti/završena-ekshumacija-iz-jame-jazovke/3715>.

19 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 180-181.

20 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 180-181.

21 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 191.

22 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 190.

svjedočanstvima, pristup JA prema ranjenicima nije bio isti u svim bolnicama. U nekim slučajevima ranjenici su postrojavani ispred bolnica bez ikakvoga ispitivanja te odvođeni u koncentracijske logore ili na likvidaciju, dok su u drugim slučajevima provedena ispitivanja bolesnika od strane pripadnika OZN-e, kako bi se utvrdilo jesu li aktivno sudjelovali u vojnim akcijama, da bi nekoliko dana nakon toga, ako se navedeno utvrdi, došli po njih te ih odveli u logor ili na smaknuće.²³ Jedna je stvar zajednička gotovo svim ranjenicima koji su postali žrtvama komunističkoga režima. Naime, svima je priopćeno da će biti premješteni u drugu bolnicu s boljim zdravstvenim uvjetima, kako bi cijeli proces protekao uz što manje otpora. Osim svjedočanstava preživjelih ranjenika i liječnika, dokaze o navedenoj proceduri potvrđuju i bolnički arhivi iz tog vremena, koji spominju otpuštanje velikog broja ranjenika u danima nakon 8. svibnja 1945.²⁴ Osim “otpusta” bolesnika, u arhivima se nalaze podatci o korjenitim kadrovskim promjenama među zdravstvenim osobljem u zagrebačkim bolnicama.²⁵ Prema tome, može se ustvrditi da je smjena liječnika i drugoga zdravstvenog osoblja u bolnicama označila svojevrsan početak zločina nad ranjenicima.

Mnogi ranjenici iz zagrebačkih bolnica likvidirani su, a zatim bačeni u jamu Jazovku, nedaleko od Zagreba. Veći dio žrtava ubijen je metkom u potiljak, dok je u nekoliko slučajeva napravljena iznimka, te je došlo do smaknuća hladnim oružjem, što potvrđuje pronalazak sjekire i motike na mjestu zločina.²⁶ Među žrtvama nisu bili samo ranjenici, već i civili, uz zdravstveno osoblje, uključujući i tri časne sestre koje su tijekom rata liječile ranjenike u zagrebačkim bolnicama. Zločin nad zdravstvenim djelatnicima potvrđuju svjedočanstva te pronađeni osobni predmeti uz kosti ubijenih, poput stetoskopa i liječničkih kuta.²⁷ U jami Jazovki evidentirani su posmrtni ostaci 814 osoba. Međutim, teško je utvrditi koliki je među njima broj ranjenika iz zagrebačkih bolnica.

Zarobljenički logori u Zagrebu

Posebna tematska cjelina komunističkih poratnih zločina u Zagrebu jest represija u zarobljeničkim logorima koji su se nalazili na području Zagreba. U svome radu Blanka Matković kao izvor navela je dva izvješća III. odsjeka OZN-e na osnovi

23 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 187., 189.

24 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 187-195.

25 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 190-191.

26 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 182-186.

27 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 185-186.

kojih je zaključila kako je “upravo taj odsjek” nadzirao jugoslavenske logore u Hrvatskoj.²⁸ Ovaj zaključak značio bi da su i likvidacije zarobljenika unutar logora i smaknuća izvan logora nadzirali pripadnici toga odsjeka. Uz dokumente toga odsjeka OZN-e za Hrvatsku, dodatna potvrda točnosti ovoga podatka bio je prethodno spomenuti iskaz pripadnika JA Branka Mulića u kojemu je navedeno da su u organizaciji ranjenika kod jame Jazovke sudjelovali Joža Brnčić i Slavko Urek. Kao što je prethodno navedeno, Brnčić bio načelnik III. odsjeka OZN-e za Hrvatsku, a Urek djelatnik toga odsjeka.

U prvim mjesecima poraća u Zagrebu je djelovalo sedam logora. Bili su to “Aerodrom” na Borongaju, “Kanal” na mjestu današnjega Autobusnoga kolodvora u Zagrebu, te logori “Maksimir”, “Mirogoj”, “Prečko”, “Savska cesta” i “Vrapče”. O postojanju logora “Aerodrom” na Borongaju jedini sačuvani dokument je prethodno navedeni zapisnik sastanka Mjesnog komiteta KPH za Zagreb. Postojanje logora “Savska cesta” vidljivo je iz otpusnice kojom je iz toga logora oslobođen Stjepan Puškaš dana 13. srpnja 1945.²⁹ Sličan slučaj je i s logorom “Mirogoj”, za kojega su sačuvane otpusnice tamošnjim zarobljenicima Stjepanu Majsecu dana 19. kolovoza 1945. i Mladenu Engelsfeldu 21. kolovoza 1945.³⁰

Za razliku od tri navedena logora, o ostalim jugoslavenskim logorima na području Zagreba postoji više sačuvanih dokumenata. U slučaju logora “Kanal”, “Prečko” i “Vrapče” poznat je približan broj zarobljenika, kao i činjenica da su bili u nadležnosti ustanove koja se zvala “X. Oblast”.³¹ Ta je ustanova bila podređena zapovjedništvu 10. korpusa JA. Puni naziv “X. Oblasti” do 7. svibnja 1945. Bio je “Vojna oblast X. Korpusa »Zagrebačkog« NOV i POJ”,³² a nakon 7. svibnja 1945. “Vojna oblast X. Korpusa »Zagrebačkog« J. A.”.³³ Zapovjednik “X. Oblasti” bio je Mile Budisavljević,³⁴ ujedno zamjenik zapovjednika 10. zagrebačkoga korpusa NOVJ / JA.³⁵ Politički komesar “X. Oblasti” bio je Štef Banac.³⁶ U izvješću Glav-

28 B. MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije”, 181., bilj. 9. Jedno od ova dva izvješća, ono od 16. lipnja 1945., objavljeno je u zborniku dokumenata Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 165-166.

29 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 525.

30 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 622., 624.

31 *Zbornik*, V/39, 528.; Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 111.

32 *Zbornik*, V/39, 195., 457.

33 *Zbornik*, V/39, 468.

34 *Zbornik*, V/39, 472.

35 *Zbornik*, V/39, 196., 320.

36 *Zbornik*, V/39., 468.

noga štaba JA za Hrvatsku od 16. svibnja 1945. navedeno je da se logorima “Prečko”, “Vrapče” i “Zagreb” nalazi približno 20.000 zarobljenika.³⁷

Uz X. vojnu oblast, zarobljeničke logore na području Zagreba imala je i Druga jugoslavenska armija. Bio je to logor “Maksimir”. Ova činjenica vidljiva je iz otpusnice kojom je logoraš Matija Mihalović pušten iz logora “Maksimir” 1. kolovoza 1945. U otpusnici je zabilježeno da je logor djelovao u sastavu “Komande pozadine II. jugoslavenske armije za ratne zarobljenike”.³⁸ Glede broja zarobljenika koji su se nalazili u logoru “Maksimir”, jedini poznati dokument iz kojega bi se mogao dobiti konkretniji zaključak je izvješće OZN-e za Hrvatsku od 14. kolovoza 1945. U izvješću je zabilježeno kako se prije amnestije u logoru nalazio 101 zarobljenik, a nakon toga samo jedan zarobljenik.³⁹ Amnestiju, koja se spominje u ovome dokumentu OZN-e, središnja jugoslavenska vlast proglasila je 3. kolovoza 1945.⁴⁰

Presude Vojnoga suda grada Zagreba

Smrtne presude Vojnoga suda grada Zagreba poseban su oblik poratnih komunističkih zločina. U radu povjesničarke Ive Kraljević naveden je podatak o 86 smrtnih presuda koje su na području Zagreba donijeli Vojni sud grada Zagreba i Vojni sud Druge jugoslavenske armije u razdoblju od 28. svibnja do 29. lipnja 1945. Presude su donošene na osnovi Uredbe o vojnim sudovima Vrhovnoga štaba NOVJ iz svibnja 1944. Spomenutom uredbom definirani su pojmovi “narodni neprijatelj” i “ratni zločinac”.⁴¹

Prema članku 14 ove uredbe, “narodnim neprijateljima” proglašeni su “su svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih formacija u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; [oni] koji su natjerali narod da okupatorima preda oružje”, kao i “svi oni koji su se odmetnuli od narodne vlasti”.⁴² U članku 13 te iste uredbe “ratnim zločincima” označeni su pojedinci, neovisno jesu li “građani Jugoslavije, okupatorskih ili drugih zemalja”, koji su bili “pokretači, organizatori, naredbodavci, pomagači i neposredni izvršitelji masovnih

37 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 111.

38 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 587.

39 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 617.

40 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 611.

41 I. KRALJEVIĆ, “Uloga Komande grada Zagreba”, 458.

42 J. BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 20, 233.-241.; *Zbornik*, II/2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954., 412.; *Zbornik*, II/13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982., 174-185.

ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilan rad stanovništva, zatim paljenja, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine; svi pojedini posjednici imanja i preduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji su nečovečno eksploatisali radnu snagu na prisilan rad odvedenih ljudi; funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaćih u službi okupatora; oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku.”⁴³

Pojmovi “narodni neprijatelj” i “ratni zločinac” bili su nejasno definirani, te su obuhvaćali vrlo široke slojeve stanovništva. Primjerice, formulacija o osobama koje su se “odmetnule od narodne vlasti” mogla se odnositi na bilo kojeg pojedinca koji je, bez ikakvog sudjelovanja u aktivnoj politici, mirno živio na području na kojem je djelovala vlast NDH.

Drugim riječima, sama osnova po kojoj su jugoslavenski sudovi donosili presude bila je visoko ispolitizirana i samim time pravno dvojbena. Zbog toga se presude jugoslavenskih sudova ne može smatrati klasičnim pravnim aktima, nego isključivo političkim odlukama. Doduše, to ne znači da među osobama koje su jugoslavenski sudovi osudili na rigorozne kazne nije bilo pojedinaca koji su zaista počinili teška kaznena djela. Međutim, i u slučaju tih osoba presude jugoslavenskih sudova ne mogu se smatrati opravdanima, jer su jugoslavenski sudovi i te presude donosili na osnovi postupka koji nije zadovoljavao minimum pravnoga standarda.

Najpoznatija sudska presuda Vojnoga suda grada Zagreba donesena je 29. lipnja 1945. protiv krajnje heterogene skupine ljudi čija je jedina poveznica što su bili istaknuti pojedinci u razdoblju NDH. U skupini od ukupno 58 osoba nalazili su se zagrebački muftija Ismet Muftić, evangelički biskup u Zagrebu Philip Popp, vodeći pripadnici Hrvatske pravoslavne crkve poput Maksimova Germogena, Spiridona Mifke, Serafima Kupčevskoga, Dimitrija Mrihina, Alekseja Borisova, Joce Cvijanovića i Petra Lazića, te katolički intelektualci poput Radoslava Glavaša, Stjepana Kramara i Kerubina Šegvića, ali i djelatne vojne osobe poput Miroslava Filipovića-Majstorovića, Stjepana Lukića, Ivana Rukavine, Petra Vijanta, Mije Šarića, Dragutina Pavlečića, Nikole Kovačevića, Tome Radića i dr. Uz iznimku devetoro osoba, uglavnom žena, koje su osuđene na vremenske kazne, svi ostali osuđeni su na smrt. Među 49 osoba osuđenih na smrt bile su i četiri žene: Zora Grbac, Blanda Stipetić, Fanika Šplajt i Anica Zbornik.⁴⁴ Vojni sud grada Zagreba presudu je donio u

43 *Zbornik*, II/13, 178.

44 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 461-474.

sastavu: Vlado Ranogajec kao predsjednik suda, Ljubodrag Rapaić i Jovan Borovac kao članovi suda, dr. Oto Radan u svojstvu zapisničara, te dr. Zdravko Popović kao zastupnik optužbe. Svim osobama u ovom slučaju suđeno je po člancima 13 i 14 Uredbe o vojnim sudovima,⁴⁵ odnosno po definicijama “ratnoga zločinca” i “narodnoga neprijatelja” navedenima u toj uredbi.

Iz navedene skupine na smrt osuđenih osoba posebno je uočljiv slučaj Serafima Kupčevskoga, istaknutoga svećenika Hrvatske pravoslavne crkve. On je smaknut pod optužbom da je “kao svećenik srpsko pravoslavne crkve” imenovan za “paroha tzv. hrv. pravoslavne crkve koja je bila stvorena po zločincu Paveliću” te je “u ovako osnovanoj crkvi primio položaj, ime i naslov erhijerejskog namjesnika i obavljao službu člana odbora za ustrojstvo ove crkve, člana “crkvenog suda”, katehete na zagrebačkim gimnazijama”. Dužnost koju je Kupčevski imao u Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi u presudi se tumačila na način da ju je on prihvatio “u namjeri, da pruži takvim aktivnim djelovanjem stvarnu i moralnu pomoć i podršku okupatora i njegovim pomagačima u njihovim namjerama za masovnim istrebljenjem Srba u Hrvatskoj i da bi oslabili i razbili jedinstveni narodno-oslobodilački front”.⁴⁶ Kao što je razvidno iz citiranoga teksta presude, Kupčevski je osuđen na smrt i smaknut ne zbog počinjenja određenoga djela nego zbog “namjere” koja nije dokazana niti jednim njegovim djelom navedenim u tekstu presude. Dakle, dužnosti koju je Kupčevski obnašao u vjerskim i obrazovnim ustanovama u presudi su uzete kao argument za zaključak da je Kupčevski “počinio krivično djelo služenja okupatoru i njegovim pomagačima i djelo pomagača u masovnim proganjanju i ubijanju nevinog stanovništva i u prikrivanju ustaških i nacističkih zločina”.⁴⁷ Presuda Kupčevskoga značajna je za razumijevanje načina rada Vojnoga suda grada Zagreba, jer je iz te presude očito kako se na tome sudu i namjera odnosno izostanak bilo kakvoga konkretnoga djela tumačilo kao počinjenje krivičnoga djela. Ovaj primjer važno je naglasiti jer je on najjasniji primjer kršenja svih priznatih osnova kaznenoga prava.

Međutim, presuda Kupčevskom nije bila jedina presuda ove vrste. Iz objavljenih dokumenata Vojnoga suda grada Zagreba vidljivo je kako prema logici presude Kupčevskome nisu smaknuti samo istaknuti dužnosnici različitih političkih, sudskih i vjerskih ustanova iz razdoblja NDH, nego i velik broj običnih, odnosno tzv.

45 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 458.

46 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 464.

47 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 464.

malih ljudi. Osobe smaknute na osnovi presuda Vojnoga suda grada Zagreba koje ulaze u spomenutu kategoriju su Valerija Paradžik, Ferdo Pintarić, Bono Radonić, Josip Salopek, Ivan Vogrinc i Božena Zobec. Paradžik, Pintarić, Vogrinc i Zobec smaknuti su pod optužbom da su “narodni neprijatelji”, Bono Radonić, inače svećenik i profesor teologije pod optužbom da je “suradivao sa neprijateljem”, a Salopek, za kojega je iz presude vidljivo da je bio apotekar, likvidiran je pod optužbom da je bio u “dosluhu sa okupatorom”.⁴⁸

Odsutstvo bilo kakvih kriterija posebno je uočljivo u slučaju Radonića i Salopeka. Njihovi su slučajevi slični jer su obojica smaknuti pod optužbom da su “suradivali s neprijateljem” (iako je način te suradnje iz teksta presude nejasan). Slučaj Radonića i Salopeka značajan je prvenstveno zato što isti sud u nekim drugim slučajevima za istu optužbu nije donosio smrtnu nego vremensku kaznu zatvora. Primjer ove vrste zabilježen je u slučaju Mirka Kovačeca, Stjepana Stipčića i Josipa Turka. Sva trojica optuženi su da su “pomagali okupatoru”, pri čemu je za Kovačeca u presudi precizirano da je bio pripadnik ustaške bojne “5. XII. 1918.” u kojoj je sudjelovao “u hvatanju simpatizera NOP-a i pljačkanju narodne imovine” te da je također “od opljačkanog židovskog imetka pribavio jedno zemljište i kuću”,⁴⁹ dok je za Stipčića navedeno da je bio “aktivni ustaša, vršio stražarsku službu u zatvoru na Novoj Vesi i [provodio] patroliranje po gradu Zagrebu”.⁵⁰ Usprkos tome, Kovačec je osuđen “na 12 godina robije trajan gubitak građanske časti i na konfiskaciju imovine”, Stipčić je osuđen na osamnaest mjeseci i jednu godinu gubitka građanske časti, a Turk na kaznu zatvora s prisilnim radom u trajanju od pet godina i gubitak svih političkih i građanskih prava.⁵¹

Osoba koja je smaknuta prema široko postavljenoj definiciji “ratnoga zločinca” iz jugoslavenske Uredbe o vojnim sudovima bio je je časnik vojske NDH Rudolf Šaka. U presudi protiv Šake navedeno je da je on osuđen na kaznu smrti strijeljanjem “zbog djela ratnih zločinaca” iako iz presude nije jasno zbog kojeg je djela Šaka tako drastično kažnjen, osim što je bio “djelatni ustaški satnik”. Presuda je donesena od strane Vojnoga suda grada Zagreba 7. lipnja 1945., a u potpisu presude naveden je Ranogajec kao predsjednik suda.⁵² Uzevši to u obzir, očito je kako je on osuđen po onome dijelu definicije “ratnoga zločinca” koji se odnosi na sve one koji su bili “funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaćih u službi

48 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 688-691., 694-695.

49 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 480.

50 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 449.

51 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 449., 480., 693.

52 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 692.

okupatora”. Prema istom kriteriju kao i Šaka, presudom Vojnoga suda grada Zagreba od 9. srpnja 1945. osuđeni su na smrt vojni dušebrižnici u NDH Vladimir Bocak, Herbert Medić, Ivan Šabalja, Antun Vrančić i Ilija Živković. Svi su osuđeni zato “što su kao vojnici svećenici i viši časnici aktivno sudjelovali u neprijateljskog vojsci” čime su “počinili krivično djelo pripadništva neprijateljskim oružanim formacijama, širenja neprijateljske propagande i pomaganja neprijatelju”. Iz teksta presude vidljivo je da je tek Vladimir Bocak mogao biti kriv po logici svoga položaja, s obzirom na to da je kraće vrijeme vrijeme bio pobočnik ustaškoga logornika u Križevcima u vrijeme masovnih zločina. Međutim, budući da ti masovni zločini u presudi nisu konkretizirani, oni se ne mogu smatrati osnovom za kazneni progon jer su navedeni u krajnje općenitom smislu. Presuda protiv Ivana Šabalje po svome je sadržaju najsličnija presudi protiv Rudolfa Šake, jer se u njegovu slučaju, kao argument dodatne krivične odgovornosti, navodi da je bio “ustaški bojnik” čime je “počinio krivično djelo aktivnog ustaštva”.⁵³

Analizirajući navedenu definiciju “ratni zločinac”, kao i smrtnu presudu Rudolfu Šaki, očito je kako je u jugoslavenskom kaznenom pravu djelo ratnoga zločina bilo gotovo istovjetno pojmu “narodni neprijatelj”, jer se odnosilo prvenstveno na pripadnost vojno-političkim strukturama koje je KPJ smatrala političkim protivnicima svoga režima. Drugim riječima, u jugoslavenskom pravnom sustavu “ratni zločin” nije značio počinjenje određenoga kaznenoga djela prema tradicionalnim pravnim normama, nego pripadnost postrojbama koje je KPJ smatrala protivničkim.

Uz navedene, presudama Vojnoga suda grada Zagreba na smrt su osuđene sljedeće osobe: Krsto Butorac po zanimanju učitelj dana 20. svibnja 1945.,⁵⁴ veterinar dr. Ratko Ratković dana 21. svibnja 1945.,⁵⁵ studentica filozofije Alma Zamola dana 23. svibnja 1945.,⁵⁶ Aleksandar Petrović dana 29. svibnja 1945.,⁵⁷ Bogumil Roter dana 30. svibnja 1945.,⁵⁸ Hinko Kniewald dana 31. svibnja 1945.,⁵⁹ akademski slikar Josip Horvat i učitelj Stanislav Ivančić dana 2. lipnja 1945.,⁶⁰ profesor učiteljske škole Milan Dujinić i Ivan Vućak dana 3. lipnja 1945.,⁶¹ student Vjekoslav Podvoršak, Paulina Horvatić i

53 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 504.

54 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 636.

55 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 663.

56 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 659.

57 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 859.

58 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 666.

59 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 665.

60 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 672., 674.

61 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 670., 676.

Marija Vunetić dana 4. lipnja 1945.,⁶² redarstveni izvidnik Marko Borić i časnik vojske NDH Oto Župan dana 7. lipnja 1945.,⁶³ sveučilišni profesor Ljudevit Jurak dana 9. lipnja 1945.,⁶⁴ ustaški bojnik Ivan Brkljačić dana 14. lipnja 1945.,⁶⁵ pukovnik vojske NDH Stjepan Smolković dana 15. lipnja 1945.,⁶⁶ student Petar Božić dana 17. lipnja 1945.,⁶⁷ ustaški pukovnik Mijo Bzik dana 20. lipnja 1945.,⁶⁸ nastavnik građanske škole u Zagrebu Stjepan August dana 25. lipnja 1945.,⁶⁹ bolničar Tomo Soić dana 3. srpnja 1945.,⁷⁰ kućanica Anka Peris dana 7. srpnja 1945.,⁷¹ katolički svećenici Valent Bocak i Josip Klapšić, predsjednik Sudbenog stola u Zagrebu dr. Franjo Pihac, te Zdravko Berković, Ivan Bong, Zdenko Ivošević i Aurei Klemenčić dana 9. srpnja 1945.,⁷² Aleksandar Kosmainkov dana 10. srpnja 1945.,⁷³ katolički svećenici Mirko Didović i Antun Đurić, Andrija Jazbec, profesor Vladimir Prestini, vijećnik upravnog sudišta dr. Maksimilijan Stepinac te činovnici Stjepan Ratija, Ante Sušić i Franjo Šafranec dana 11. srpnja 1945.,⁷⁴ ravnatelj Hrvatske udružene banke Emil Dinter, pravoslavni svećenik Miroslav Federer, redarstveni činovnik Ljubomir Mihelčić te učitelji Dragutin Grgičević i Ivan Karlović dana 13. srpnja 1945.,⁷⁵ Ivan Aršulić dana 14. srpnja 1945.,⁷⁶ dr. Mira Ille dana 15. srpnja 1945.,⁷⁷ Ivan Henneberg dana 16. srpnja 1945.,⁷⁸ Ivan Maronić dana 17. srpnja 1945.,⁷⁹ Ivan Šimetin dana 23. srpnja 1945.,⁸⁰ student medicine Marijan Zuvčić dana 28. srpnja 1945.,⁸¹ elektrotehnički obrtnik Gabrijel Kompanec dana 31. srpnja 1945.⁸² i Ante Buć dana 26. kolovoza 1945.⁸³

62 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 675., 859.

63 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 696., 860.

64 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 640.

65 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 644.

66 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 880-881.

67 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 667.

68 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 637.

69 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 643.

70 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 664.

71 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 662.

72 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 602., 658., 680., 684., 686., 687., 742.

73 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 699.

74 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 698., 700., 702., 703., 705., 707., 708., 859.

75 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 669., 671., 685., 697., 859.

76 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 679.

77 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 621.

78 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 681.

79 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 701.

80 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 567-568.

81 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 704.

82 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 743.

83 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 749.

Od osoba iz ovoga popisa, smrtne kazne pošteđen je samo Ivan Henneberg, kojemu je kazna ublažena na 20 godina robije. Međutim, tijekom izdržavanja kazne on Henneberg je umro u logoru Stara Gradiška dana 14. prosinca 1945.⁸⁴ Prema tome, iz prethodno navedenih podataka i poimeničnoga popisa smaknutih osoba očito je kako je u razdoblju od 20. svibnja do 26. kolovoza 1945. na osnovi smrtnih presuda Vojnoga suda grada Zagreba likvidirano 112 osoba, od čega su 63 osobe smaknute u individualnim presudama, a čak 49 osoba u skupnoj presudi od 29. lipnja 1945.

Osim Vojnoga suda grada Zagreba, na području Zagreba djelovao je još jedan jugoslavenski sud – Vojni sud Druge jugoslavenske armije. Taj je sud dana 6. lipnja 1945. donio presudu protiv dr. Mile Budaka, Jurja Juce Rukavine, Ivana Vidnjevića, dr. Nikole Mandića, dr. Julija Makanca, Nikole Steinfela, dr. Pavla Cankija, Ademage Mešića, Lavoslava Milića i dr. Brune Nardellija. Prva sedmorica osuđena su na smrtnu kaznu, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine, Mešić na doživotnu robiju, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine, a Milić i dr. Nardelli na dvadeset godina robije, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine.⁸⁵ Sva desetorica suđena su po člancima 13 i 14 Uredbe o vojnim sudovima. U donošenju ove presude od strane Vojnoga suda grada Zagreba sudjelovali su predsjednik toga suda Vlado Ranogajec i tajnik dr. Oto Radan u svojstvu zapisničara.⁸⁶

Kao što je vidljivo iz navedenih presuda, ime Vlade Ranogajca od iznimne je važnosti za temu poratnih komunističkih zločina u Zagrebu jer je upravo on autor većine smrtnih presuda na području Zagreba u razdoblju neposrednoga poraća. Do zauzimanja Zagreba od strane postrojbi JA u svibnju 1945. Ranogajec je bio predsjednik Vojnoga suda X. korpusne vojne oblasti.⁸⁷ Svoj utjecaj Ranogajec je zadržao i u narednom razdoblju, što je vidljivo iz činjenice da je bio sudac Vrhovnoga suda Hrvatske te se nalazio u radnoj skupini pravnika Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) koja je bila zadužena za sudski progon sudionika Hrvatskoga proljeća nakon 1971.⁸⁸

84 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 683.

85 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 421.

86 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 417.

87 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 104-105., 131., 142., 162.

88 J. KRIŠTO, "Postupak komunistima prema vjerskim službenicima", 250-251.; Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest / Školska knjiga, Zagreb, 2006., 455.

Zaključak

Nakon ulaska snaga Jugoslavenske armije u Zagreb uslijedile su masovne likvidacije osoba označenih protivnicima komunističkoga režima. Žrtve komunističke represije na području Zagreba uglavnom su bili pripadnici civilnih i vojnih tijela vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Uz objavljene dokumente, glavni izvor za istraživanje poratnih komunističkih zločina u Zagrebu podatci su vlasti Republike Hrvatske o masovnim grobnicama na području grada. Na području Zagreba masovne su grobnice ekshumirane na dvjema lokacijama: u Gračanima i na Tuškancu. U masovnoj grobnici u Gračanima ekshumirani su posmrtni ostaci 294 osobe, a na Tuškancu su pronađene dvije masovne grobnice u kojima je evidentirano 48, odnosno 24 kostura. Poput masovne grobnice u Gračanima, u manjoj masovnoj grobnici na Tuškancu, nalazili su se posmrtni ostaci pripadnika vojske NDH. Jama Jazovka još je jedna masovna grobnica u kojoj su sahranjene žrtve dovedene s područja Zagreba. Iz nje su ekshumirani posmrtni ostaci 814 žrtava. Jama Jazovka može se smatrati jednim od poprišta komunističkih zločina u Zagrebu temeljem iskaza pripadnika Jugoslavenske armije Branka Mulića.

Važni izvori za istraživanje poratnih komunističkih zločina u Zagrebu su i smrtne presude, donesene od strane komunističkih sudova koji su djelovali u Zagrebu. Od pojedinačnih dokumenata osobito je značajan dopis koji je Aleksandar Ranković uputio Odjeljenju zaštite naroda za Hrvatsku od 15. svibnja 1945., a među objavljenom literaturom članak Blanke Matković u kojemu su na osnovi arhivskih dokumenata opisane masovne likvidacije ranjenika iz zagrebačkih bolnica. Iz smrtnih presuda jugoslavenskih komunističkih sudova vidljivo je kako je u razdoblju od 20. svibnja do 26. kolovoza 1945. na području Zagreba likvidirano 119 osoba. Iz dopisa kojega je uputio Ranković, vidljivo je kako je na području Zagreba II. odsjek OZN-e za zagrebačku oblast u razdoblju od 8. do 15. svibnja 1945. likvidirao približno dvije stotine osoba. Radilo se o civilima, jer je prema djelokrugu rada OZN-e II. odsjek bio zadužen za civile a III. odsjek za vojnike.

Bibliografija

Objavljeni izvori i literatura

- Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 20, Komunist, Beograd, 1984.
- Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005.
- Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
- Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2005.
- Blanka MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu”, br. 54. / 2011., 179-214.
- Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest / Školska knjiga, Zagreb, 2006.
1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II / knjiga 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II / knjiga 13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom V / knjiga 39, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1979.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XI / knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1971.
- <https://branitelji.gov.hr/vijesti/završena-ekshumacija-iz-jame-jazovke/3715>
- <https://branitelji.gov.hr/vijesti/posljednji-isprcaj-294-zrtve-drugog-svjetskog-rata/2405>
- <https://branitelji.gov.hr/vijesti/predstavljene-aktivnosti-uprave-za-zatocene-i-nestale-na-podrucju-zagreba/2126>

Post-war communist crimes in Zagreb

After the entry of the forces of the Yugoslav Army (JA) into Zagreb, there were mass executions of persons who were labeled as opponents of the communist regime. The victims of that system were mostly members of the military and civilian authorities of the Independent States of Croatia (NDH). The evidence for these events is found in the published documents of the Yugoslav authorities, from which it is evident that the mass executions were ordered from the very top of the regime. Also, these documents show which JA units participated in these crimes. Material evidence for these events was found in the investigated mass graves in Zagreb and its surroundings: the mass grave in Gračani where 294 bodies were exhumed, the mass grave in Tuškanac where 72 bodies were exhumed and the mass grave in Jazovka near Žumberk where 814 bodies were exhumed.

Keywords: Second World War, communist regime, Yugoslav Army, mass executions, Zagreb, Gračani, Tuškanac, Jazovka.

Vlatko Smiljanić, mag. educ. hist.
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Znanstveni zavod
Borongajska cesta 83d, Zagreb
vsmiljanic@hrstud.hr

Danijel Jurković, mag. hist., mag. educ. hist. et mag. comm.
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Borongajska cesta 83d, Zagreb
djurkovic@hrstud.hr

Izvorni znanstveni rad

Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkoga režima na području virovitičkoga kotara nakon Drugoga svjetskog rata

Tema ovoga rada su dva zločina komunističkih vlasti počinjena na području virovitičkoga kotara. Ti zločini masovne su likvidacije izvršene nad političkim protivnicima komunističkoga režima. Iz dokumenata komunističkih vlasti vidljivo je da su se likvidacije dogodile kod sela Stari Gradac i Suhopolje. Zločini su izvršeni u približno isto vrijeme, odnosno sredinom lipnja 1945. Žrtve zločina pripadnici su vojske Nezavisne Države Hrvatske, za koje se pretpostavlja da su na područje Virovitice dovedeni iz zarobljeničkih logora. U likvidaciji kod Staroga Gradca smaknuto je 307 osoba, dok je petero osoba uspjelo pobjeći sa stratišta. Broj žrtava ubijenih kod Suhopolja nije poznat, ali je iz dokumenta u kojemu je zločin opisan navedeno da se radi o nekoliko stotina ubijenih. Zločin kod Suhopolja počinili su pripadnici 5. crnogorske brigade iz sastava 3. crnogorske divizije Jugoslavenske armije, dok postrojba koja je izvršila zločin kod Staroga Gradca ostaje nepoznatom. No, iz dokumenta u kojemu je opisan taj zločin može se zaključiti da je likvidaciju na toj lokaciji naredilo zapovjedništvo 28. slavonske divizije Jugoslavenske armije, dok su zločin proveli pripadnici 17. slavonske brigade iz sastava te divizije.

Ključne riječi: masovne likvidacije, komunistički režim, Virovitica, Stari Gradac, Suhopolje, Jugoslavenska armija, Nezavisna Država Hrvatska.

Uvod

Uspostava vlasti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) na kraju Drugoga svjetskog rata praćena je masovnim zločinima nad ratnim zarobljenicima kao i civilima koji su smatrani političkim protivnicima. Radilo se o masovnim likvidacijama koje su izvršavane bez suđenja ili uz kratke presude obližnjega vojnoga

suda. Žrtve tih egzekucija pokapane su u skupne i neobilježene masovne grobnice smještene u blizini važnih cesta ili na rub pojedinih sela.

Među mjestima čija je bliža okolica bila poprište takvih zločina je i Virovitica. Za komunističke vlasti Virovitica je obuhvaćala grad, kotar i okrug, pri čemu je virovitički okrug u svome sastavu imao kotareve Daruvar, Grubišno Polje, Podravsku Slatinu i Viroviticu.¹ Dva poratna zločina komunističkih vlasti koja su prostorno povezana s Viroviticom su zločini kod mjesta Stari Gradac i Suhopolje, odnosno zločini kod naselja koja su se prema administrativnoj podjeli komunističkih vlasti nalazila na području virovitičkoga kotara.

Glavni izvor da su se navedena dva zločina dogodila su podatci zabilježeni u zborniku dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti* kojega je 2005. objavio Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. U zborniku su objavljeni prijepisi dokumenata čiji se izvornici nalaze u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu i Vojnome arhivu (VA) u Beogradu, odnosno u arhivu nekadašnjega Vojno-istorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije (VII JNA). Godinu dana kasnije, 2006., isti nakladnik je tiskao zbornik dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja* u kojemu su oba dokumenta ponovno objavljena.² Dokumenti iz ovih dvaju zbornika zapisi su različitih ustanova jugoslavenskih komunističkih vlasti. Ovo je važno naglasiti jer se radi o podacima komunističkih vlasti na području Virovitice, a ne o podacima pojedinaca i skupina kojima su tadašnje komunističke vlasti predstavljale političkoga protivnika. Drugim riječima, radi se o podacima s kojima komunističke vlasti nisu namjeravale upoznavati javnost, nego su korišteni za internu evidenciju. Do sloma komunističkoga sustava vlasti i raspada Jugoslavije, ti podatci smatrani su vojnom tajnom, a njihovo objavljivanje ili širenje predstavljalo je veliku opasnost.

Prije izlaska iz tiska navedenih zbornika dokumenata, nije bilo pisanih izvora o zločinu kod mjesta Stari Gradac, dok je zločin kod Suhopolja usputno naveden u bi-

1 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja* (dalje: *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*), knjiga 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., 313., 342.

2 Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti (dalje: Partizanska i komunistička represija)*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., 167., 221-226.; V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 217., 298-303.

ografskoj knjizi Nade Kisić Kolanović o Andriji Hebrangu iz 1996. Četiri godine kasnije, 2000., veću pozornost tom zločinu posvetila je Kaja Pereković u listu *Politički zatvorenik*. Koristeći podatke koje su objavile Kisić Kolanović i Pereković, zločin kod Suhopolja opisao je hrvatski povjesničar Zdenko Radelić u svojoj knjizi o “križarima” iz 2002.³ Nakon izlaska iz tiska navedena dva zbornika, podatci o zločinu kod Staroga Gradca zabilježeni su u knjizi Martine Grahek Ravančić *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura* objavljenoj 2009.⁴

Prema tome, očito je kako su komunistički zločini u virovitičkome kraju posve neistraženi, iako javno dostupni dokumenti predstavljaju konkretan dokaz da su se zločini zaista dogodili i da su bili masovni.

Zločin kod Staroga Gradca

U zborniku dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti* iz 2005. objavljeni su prijepisi dokumenata različitih ustanova komunističkih vlasti. Među njima nalazi se i radio-poruka, odnosno “depeša”, koju je 28. slavonska divizija Jugoslavenske armije (JA) uputila 17. slavonskoj brigadi 18. lipnja 1945. U toj poruci navedeno je:

„16 o.[vog] m.[jeseca] u s.[elu] Donjim došlo je 5 ustaša, koji su pobjegli sa strijeljanja iz [Starog] Graca gdje je bilo strijeljanje i određeno 312 da se strelja. Isti su pričali narodu da su utekli sa streljanja. Drugih promjena nema. Hamdo“.⁵

U podnožju prijepisa dokumenta, uredništvo zbornika navelo je da se original dokumenta nalazi u “VA VII, Beograd, Arhiva NOB, kut. 1136, reg. br. 1-15/6”, odnosno u beogradskome Vojnome arhivu. Iz citiranoga dokumenta uočljivi su detalji zločina kao što su broj likvidiranih, njihova nacionalnost (pojam “ustaše” mogao se samo odnositi na Hrvate), približna lokacija na kojoj se zločin dogodio i datum kada se zločin dogodio. Važan podatak u dokumentu je i točan broj osoba koji je trebao biti smaknut kod Staroga Gradca (“određeno 312 da se strelja”). Na osnovi ovoga podatka očito je da je autor dokumenta ili naredbodavac zločina ili osoba usko povezana s naredbodavcem zločina.

3 Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang: Iluzije i otrežnjenja*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1996., 146-147.; Zdenko RADELIĆ, *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 2002., 209.

4 Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009., 293.

5 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 167.

Autor dokumenta bio je netko od članova zapovjedništva 28. slavonske divizije. Na kraju rata u zapovjedništvu 28. slavonske divizije bili su Radojica Nenezić na mjestu zapovjednika, Blažo Mraković na mjestu političkoga komesara,⁶ Jovan Drača na mjestu načelnika stožera⁷ i Nikola Krajšić na mjestu operativnoga časnika.⁸ Od navedene četvorice, iz dostupnih dokumenata moguće je rekonstruirati ratni put Radojice Nenezića i Jovana Drače. Drača je do dolaska u zapovjedništvo 28. slavonske divizije krajem 1944. bio načelnik stožera 21. slavonske brigade.⁹ Nenezić je bio prvi zapovjednik 17. slavonske brigade,¹⁰ te je s toga položaja 17. svibnja 1943. promaknut za zamjenika zapovjednika 10. slavonske divizije,¹¹ odnosno postrojbe koja je preimenovana u 28. slavonsku diviziju NOVJ.¹² Za vrijeme dok je bio član stožera 10. slavonske divizije, Nenezić je osobno sudjelovao u akcijama 17. slavonske brigade. Te akcije bile su napad na posadu NDH u okolici Daruvara u noći s 24. na 25. svibnja 1943.,¹³ rušenje željezničke pruge kod Banove Jaruge u noći s 3. na 4. srpnja 1943.,¹⁴ napad na Voćin u noći s 11. na 12. srpnja 1943.,¹⁵ te mobilizacija stanovnika Krndije krajem kolovoza 1943.¹⁶ U sastavu 28. slavonske divizije, uz 17. i 21. slavonsku brigadu bila je i 25. brodska brigada.¹⁷

Po svemu sudeći, za provedbu zločina kod Staroga Gradca bila je određena 17. slavonska brigada, a dokument u kojemu je zločin opisan nastao je kao kritika što su stanovnici susjednoga sela saznali da se zločin dogodio. Događaj sličan ovome zabilježen je kod Nove Gradiške. Tamo je zapovjedništvo 9. krajiške brigade kritizirano od strane zapovjedništva 10. krajiške divizije zato što su stanovnici Nove Gradiške

6 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik*), tom IV / knjiga 32, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968., 567., 744.; Milovan DŽELEBDŽIĆ, *Druga jugoslovenska armija*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989., 33.

7 *Zbornik*, IV/33, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970., 195.; M. DŽELEBDŽIĆ, *Druga jugoslovenska armija*, 33.

8 *Zbornik*, IV/33, 54.: Izvod iz operativnoga dnevnika 28. divizije od 1. 2. 1945.

9 *Zbornik*, IV/32, 183.

10 *Zbornik*, V/11, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., 204.: Izvješće 17. slavonske brigade od 22. 1. 1943.

11 *Zbornik*, V/15, 175.: Zapovijed Slavanskog korpusa od 17. 5. 1943.

12 *Zbornik*, V/20, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957., 362.: Zapovijed Glavnoga štaba Hrvatske od 17. 10. 1943.

13 *Zbornik*, V/15, 243.: 17. brigada 10. diviziji 25. 5. 1943.

14 *Zbornik*, V/17, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 51-52.: 10. divizija 2. korpusu 6. 7. 1943.

15 *Zbornik*, V/17, 108.: Zapovijed 2. korpusa od 11. 7. 1943.

16 *Zbornik*, V/18, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957., 341.: 10. divizija 2. korpusu 26. 8. 1943.

17 *Zbornik*, V/27, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1961., 491-496., 624-628.; *Zbornik*, V/28, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963., 190-195.; Milovan DŽELEBDŽIĆ, *Druga jugoslovenska armija*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989., 33.

saznali za likvidacije koje su pripadnici brigade izvršili na tome području. Podatak o događaju kod Nove Gradiške zabilježen je u izvješću Okružnoga komiteta KPH za Novu Gradišku upućenom Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju 2. lipnja 1945. U izvješću je navedeno kako su mještani doznali za zločin koji su počinili pripadnici 9. krajiške brigade jer su tijela žrtava bila “plitko” zakopana te su “virili iz groba pojedini d[i]jelovi tijela”.¹⁸

Unatoč tome što je imala pridjev “slavonska” u svome nazivu, 17. slavonska brigada uglavnom je bila sastavljena od stanovnika Bilogore, Kalnika i Moslavine. U brigadi je bio nazočan i određen broj boraca iz Banovine, Bosne, Korduna, kao i iz same Slavonije. Među pripadnicima brigade nalazili su se i “Hrvati iz gradova”, što je u izvješću vodstva brigade od 27. lipnja 1943. posebno navedeno.¹⁹ Krajem rata brigada je poslana u Srbiju,²⁰ te je u njezine redove mobiliziran određen broj osoba s toga područja.²¹ Osim Hrvata i Srba u brigadi je bio prisutan i stanovit broj Čeha i Slovaka. Oni su bili formirani u zaseban bataljun.²²

Od članova prvotnoga zapovjedništva 17. slavonske brigade na kraju rata u sastavu brigade ostao je samo Krsto Bosanac. On je prilikom formiranja 17. slavonske brigade bio njezin obavještajni časnik (oficir),²³ a krajem rata promaknut je na mjesto političkoga komesara te brigade.²⁴ Za razliku od njega, svi ostali članovi stožera te brigade prilikom njezina formiranja upućeni su u druge postrojbe, ili su tijekom rata smrtno stradali. Prvi politički komesar brigade, Joco Krajačić,²⁵ smrtno je stradao 1945. na dužnosti političkoga komesara 12. slavonske divizije NOVJ.²⁶ Prvi zamjenik zapovjednika 17. slavonske brigade, a zatim i zapovjednik brigade, Nikola Demonja,²⁷ poginuo je 1944. U trenutku smrti bio je zapovjednik 12. slavonske divizije NOVJ.²⁸

18 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 151.

19 *Zbornik*, IX/3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1967., 908.: 17. brigada 10. diviziji 27. 6. 1943.

20 *Zbornik*, IV/30, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968., 165., bilj. 13.

21 *Zbornik*, IX/8, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969., 506., 507., 510.: 17. brigada 28. diviziji 5. 2. 1945.

22 *Zbornik*, IX/3, 929.: 10. divizija 2. korpusu 30. 6. 1943.

23 *Zbornik*, V/15, 53. 4. divizija Glavnom štabu Hrvatske 5. 5. 1943.

24 *Zbornik*, IX/8, 52., 124., 510.

25 *Zbornik*, V/11, 204.: Izvješće 17. slavonske brigade od 22. 1. 1943.

26 *Zbornik*, V/13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 57., bilj. 13.

27 *Zbornik*, V/11, 224.: Izvješće 4. divizije od 23. 1. 1943.; *Zbornik*, V/15, 244.: Zapovijed 17. brigade od 25. 5. 1943.

28 *Zbornik*, V/15, 53., bilj. 27.

Selo Stari Gradac smješteno je 11 km sjeverozapadno od Virovitice uz cestu koja Viroviticu povezuje s Pitomačom.²⁹ Selo je nastanjeno Hrvatima,³⁰ a tijekom Drugoga svjetskog rata bilo je na strani KPJ. Najistaknutiji pripadnik KPJ iz sela bio je Franjo Banak, predratni član Hrvatske seljačke stranke (HSS) i časnik Hrvatske seljačke zaštite.³¹ Tijekom rata Banak je bio član Kotarskoga komiteta Komunističke partije Hrvatske (KPH) za Viroviticu,³² član Privremenoga oblasnoga Narodno-oslobodilačkoga odbora (NOO) za Slavoniju³³ i član (vijećnik) Zemaljskoga antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH).³⁴ Uz njega, na virovitičkome području bilo je još nekoliko osoba s njegovim prezimenom. Bili su to Ivan, Josip i Stjepan Banak.³⁵ Ivan Banak bio je član ZAVNOH-a.³⁶ Josip Banak bio je prvo politički komesar Virovitičke brigade a zatim zapovjednik (komandant) Komande mjesta Virovitica.³⁷ Stjepan Banak bio je zamjenik zapovjednika Komande Bilogorskoga područja.³⁸

Prvi masovni odlazak stanovnika Staroga Gradca u snage Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) dogodio se u rujnu 1943. U izvješću 12. slavonske brigade Centralnome komitetu KPH od 10. rujna 1943. zabilježeno je da je ukupno 150 osoba iz podravskih sela Turanovac, Stari Gradac i Mikleuš pristupilo brigadi nakon mitinga u njihovim selima.³⁹ U narednome razdoblju u Starome Gradcu nalazile su se postrojbe NOVJ. Tijekom siječnja 1944. u Starome Gradcu bio je smješten 2. bataljun Bilogorskoga odreda.⁴⁰ Godinu dana kasnije, u siječnju 1945., u Starome Gradcu nalazilo se zapovjedništvo 40. slavonske divizije JA,⁴¹ a zatim zapovjedništvo njezinih dviju brigada, Omladinske udarne brigade i Virovitičke brigade.⁴² Osim

29 *Zbornik*, V/37, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968., 664.

30 *Zbornik*, IX/4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1966., 261.

31 *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* (dalje: *Građa*), knjiga VI, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1968., 449.

32 *Građa*, knjiga IV, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1965., 306.

33 *Građa*, knjiga V, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1966., 348., 369.

34 *Građa*, knjiga VI, 168., 169.

35 *Građa*, knjiga VI, 168., 169.; *Građa*, knjiga VII, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1970., 469.

36 *Građa*, knjiga VI, 168., 169.

37 *Zbornik*, V/34, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1966., 55.: Virovitička brigada 40. diviziji 1. 10. 1944.; *Zbornik*, V/34, 266.: Šesti korpus Glavnog štabu Hrvatske 18. 10. 1944.

38 *Građa*, knjiga VIII, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1973., 454.: Komanda Bilogorskoga područja 6. korpusu 4. 11. 1943.

39 *Zbornik*, IX/4, 261.

40 *Zbornik*, V/24, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1960., 169.: Šesti korpus Glavnog štabu Hrvatske 10. 2. 1944.

41 *Zbornik*, V/37, 123.: Zapovijed Operativnog štaba 6. i 10. korpusa od 7. 1. 1945.

42 *Zbornik*, V/37, 270.: Zapovijed 40. divizije od 16. 1. 1945.; *Zbornik*, V/37, 492.: 10. korpus

tih postrojbi, u selu se nalazilo i skladište vojne opreme, zbog čega je selo bombardirano od strane zrakoplovstva Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 7. veljače 1945.⁴³

Vrlo vjerojatno ovo selo kao mjesto počinjenja zločina nije odabrano slučajno. Lokacija na kojoj je izvršena masovna egzekucija odabrana je zbog političke orijentacije većinskoga dijela stanovnika sela. Iz ove činjenice proizlazi mogućnost da su komunistički dužnosnici Staroga Gradca, odnosno članovi tamošnjega Narodno-oslobodilačkoga odbora (NOO) sudjelovali u zločinu. Primjer ove vrste zabilježen je sela Umetlica blizu Nove Gradiške. U selu Umetlica pripadnici 9. krajiške brigade iz sastava 10. krajiške divizije likvidirali su skupinu zarobljenih vojnika NDH sredinom lipnja 1945. Zločin kojega je počinila 9. krajiška brigada opisan je u izvješću Javnoga tužitelja Druge jugoslavenske armije, potporučnika Drage Polaka, od 11. srpnja 1945. U izvješću je navedeno da je u provedbi zločina, u svojstvu vodiča, sudjelovao predsjednik NOO u tome selu.⁴⁴ Izvješće potporučnika Polaka otvara mogućnost da je na sličan način organiziran i zločin kod Staroga Gradca.

Zločin u Starome Gradcu dogodio se 16. lipnja 1945., odnosno u razdoblju poraća. Datum zločina važan je kao pokazatelj da smaknute osobe nisu likvidirane neposredno nakon ulaska postrojbi JA u Viroviticu, nego mnogo kasnije. Viroviticu su zauzele 16. i 36. divizije JA 25. travnja 1945.⁴⁵ Radilo se o postrojbama Treće jugoslavenske armije.⁴⁶ Suprotno tome, 28. divizija bila je u sastavu Druge jugoslavenske armije,⁴⁷ a još sredinom svibnja 1945. nalazila se u Zagrebu.⁴⁸ Na osnovi ovih podataka, očito je kako likvidirane osobe nisu smaknute nakon što su postrojbe JA zauzele Viroviticu. Po svemu sudeći, osobe likvidirane kod Staroga Gradca prije smaknuća nalazile su se u komunističkim zarobljeničkim logorima.

Kronološki prvi dokument u kojem je zabilježeno postojanje zarobljeničkih logora na području virovitičkoga okruga dopis je Vojne oblasti za Slavoniju upućen Oblasnom narodno-oslobodilačkom odboru za Slavoniju 25. svibnja 1945.

3. armiji 26. 1. 1945.

43 *Zbornik*, V/38, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969., 588.: Izvješće Glavnoga stožera Ministarstva oružanih snaga NDH od 8. 2. 1945.

44 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 194.

45 *Zbornik*, XI/3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976., 377.-379.: 16. divizija 3. armiji 26. 4. 1945.

46 *Zbornik*, II/15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976., 11.-12.: Zapovijed o formiranju 3. armije od 1. 1. 1945.

47 *Zbornik*, II/15, 8-10.: Zapovijed o formiranju 2. armije od 1. 1. 1945.

48 *Zbornik*, V/39, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1979., 527.: Glavni štab JA za Hrvatsku Generalštabu JA 13. 5. 1945.

U tome dopisu “Virovitica” i “Slatina” navedeni su kao mjesta u čijoj se blizini nalaze “centri gdje se hrane zarobljenici”.⁴⁹

Osnovni podatci o komunističkim logorima na području virovitičkoga okruga zabilježeni su u izvješću koje je javni tužitelj (tužioc) virovitičkoga okruga Dušan Vojvodić uputio javnom tužitelju za Hrvatsku Jakovu Blaževiću 18. kolovoza 1945. U izvješću je navedeno da se na području okruga nalazilo sedam logora, a da je u međuvremenu rasformirano njih pet. U logorima koji su rasformirani bili su smješteni “ljudi i žene, koji su se povlačili sa neprijateljem ispred naše Armije”, što bi značilo da su to bili logori za civile. Jedan od tih logora bio je smješten u mjestu Senkovac na području kotara Podravska Slatina, dok podatci o ostalim logorima nisu navedeni. Logori koji do nastanka Vojvodićeva izvješća nisu rasformirani bili su “logor vojnog suda” Virovitičkoga vojnoga područja u kojem se nalazilo 30 osoba i logor u selu Korija smještenom u virovitičkome kotaru u kojem je bilo smješteno 347 bivših vojnika NDH, odnosno “uglavnom domobrana te nešto ustaša”. Taj je logor bio u nadležnosti “Okružnoga odelenja OZN-e III” odnosno III. odsjeka OZN-e za Okrug Virovitica.⁵⁰ Analizom podataka navedenih u Vojvodićevu izvješću, očito je da su osobe smaknute kod Staroga Gradca bile smještene u jednom od dva logora s područja virovitičkoga kotara. Točnije rečeno, ili u logoru u selu Korija ili logoru Vojnoga suda Virovitičkoga područja.

U dokumentu u kojem je zabilježen zločin kod Staroga Gradca navedeno je da su smaknute osobe bili “ustaše”. Pojam “ustaše” vrlo vjerojatno se odnosio na pripadnike Ustaške vojnice. Zbog manjkavih izvora još uvijek nije moguće utvrditi ostale relevantne podatke o smaknutim osobama (poput čina, postrojbe kojoj su pripadali i približnoga mjesta zarobljavanja).

Zločin kod Suhopolja

Poput zločina kod Staroga Gradca, i za zločin kod Suhopolja glavni je izvor zbornik dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti* iz 2005. U ovome zborniku objavljeno je pismo koje su tadašnjemu ministru industrije u jugoslavenskoj vladi, Andriji Hebrangu, uputili komunistički dužnosnici iz Suhopolja. Pismo je pisano u prvom licu jednine, a iz njegova je sadržaja vidljivo da ga je potpisao Ivan Lucović, dok su ostali potpisnici

49 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 184.

50 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 376.

Ferdinand Lisinski, Stjepan Reder, Đuro Stipić, Josip Škvoc i Mirko Vinter. Pismo je datirano 20. srpnja 1945., a iz njegova sadržaja vidljivo je da je jedan od potpisnika, Đuro Stipić, bio predsjednik “NOO Suhopolje”, odnosno čelna osoba Narodno-oslobodilačkoga odbora u tome mjestu. NOO-i bili su “privremeni organi narodne vlasti” koje je KPJ stvarala tijekom Drugoga svjetskog rata.⁵¹ Jedna od njihovih zadaća bila je progon “narodnih neprijatelja”, u koje su, osim pripadnika Ustaškoga pokreta, ubrajani “svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljajući, kuriri, agitatori i slično; [one] koji su natjerali narod da okupatorima preda oružje”, kao i “sve one koji su se odmetnuli od narodne vlasti”.⁵² Navedena ovlast koju su imali NOO-i važna je za razumijevanje konteksta zločina u Suhopolju, jer se među autorima glavnoga izvora za taj zločin nalazila čelna osoba NOO-a u tome mjestu, odnosno osoba koja je od središnjih komunističkih vlasti imala pravo i obvezu provoditi progon “narodnih neprijatelja”. Andrija Hebrang rođen je u selu Bačevac kod Virovitice,⁵³ a na izborima održanim u jesen 1945. izabran je za narodnoga zastupnika virovitičkoga kotara.⁵⁴ Prema tome, potpisnici pisma vjerojatno su se obratili Hebrangu kao najistaknutijem predstavniku virovitičkoga kraja u središnjim komunističkim tijelima vlasti.

Pismu suhopoljskih komunista priložen je zapisnik na pet stranica koji s pismom čini jedinstven dokument. Prema podacima uredništva citiranoga zbornika dokumenata, signatura toga dokumenta glasi “HDA, Zagreb, 1561/1, spis br. 309.”,⁵⁵ što znači da se original dokumenta nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u Fondu Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

U pismu je navedeno da je u šumi kod Suhopolja likvidirano “nekoliko stotina zarobljenika”,⁵⁶ što je pokazatelj da autori pisma nisu raspolagali točnim brojem osoba likvidiranih na njihovu području. Također, nije jasno koje su nacionalnosti bile likvidirane osobe i kojim su postrojbama pripadale. Međutim, iz sadržaja pisma

51 *Zbornik*, II/2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954., 411.

52 *Zbornik*, II/2, 412.

53 Zvonko IVANKOVIĆ – VONTA, *Hebrang*, Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, Beograd, 1988., 13.

54 Osim za virovitički kotar, Hebrang je tada izabran i za predstavnika zagrebačkih kvartova Črnomerec i Kustošija. Bili su to izbori za Sabor i Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije. Z. IVANKOVIĆ – VONTA, *Hebrang*, 22.

55 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 226.

56 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 222.

uočljivo je da su kroz Suhopolje prolazile kolone zarobljenika u kojima su se, osim vojnika NDH, nalazili i četnici. Autori pisma tvrdili su da su zarobljenici različito tretirani, jer su zarobljenici hrvatske nacionalnosti “tučeni i tjerani dalje”, dok je zarobljenicima srpske nacionalnosti ponuđena hrana te su “neki Srbi iz općine išli i ljubili” ih u znak podrške. U pismu nije objašnjeno tko je onemogućio da se hrvatskim zarobljenicima ponudi hrana koju je, prema autorima pisma, za tu svrhu “kotar odredio”, odnosno komunističko vodstvo kotara.⁵⁷

Pismo suhopoljskih komunista Hebrangu važan je povijesni izvor jer, osim konkretnih podataka o samome zločinu, predstavlja pisani trag da su pojedini pripadnici komunističkih vlasti bili spremni osuditi poratne zločine koji su od strane tadašnjega režima počinjeni u njihove ime. Naime, iz zbornika objavljenih dokumenata komunističkih vlasti i knjige Martine Grahek Ravančić vidljivo je da su lokalne komunističke vlasti u zagrebačkome naselju Gračani evidentirale masovnu grobnicu protivnika komunističkoga režima na svome području. Međutim, radilo se o obdukcijском nalazu, a ne o pisanome protestu zbog masovne likvidacije.⁵⁸ Prema tome, zločin počinjen kod Suhopolja može se smatrati bitno različitim zločinom u odnosu na ostale poznate poratne zločine komunističkih vlasti jer je to jedini poznati zločin za koji se pouzdano zna da su protiv njega pisanim putem protestirali lokalni komunistički dužnosnici. Slijedom toga, za pretpostaviti je kako pripadnici lokalnih komunističkih vlasti iz Suhopolja u tome zločinu nisu sudjelovali jer u tome slučaju zločin ne bi problematizirali u pismu saveznome ministru.

Iako u pismu nije precizirano kada se dogodilo smaknuće “nekoliko stotina zarobljenika”, usporedbom nadnevka nastanka pisma, 20. srpnja 1945., i podatka za bilježenog u pismu prema kojem se zločin dogodio “pred oko mjesec dana”, može se pretpostaviti da je zločin počinjen sredinom lipnja 1945. Prema tome, zločin kod Suhopolja dogodio se u približno isto vrijeme kad i zločin kod Staroga Gradca.⁵⁹ Vremenski kontekst zločina važan je kao pokazatelj da su sredinom lipnja 1945. u razmaku od nekoliko dana na virovitičkome kotaru počinjena dva masovna zločina.

57 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 223.

58 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska* (dalje: *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*), knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 398., 410-411.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg*, 280-281.

59 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 222-223.

Odjek zločina kod Suhopolja bio je prilično velik. Zločin je doveo do rasprave među pripadnicima komunističkih vlasti, a zatim i do smjene određenih komunističkih dužnosnika. O zločinu se raspravljalo na sastanku Antifašističkoga fronta žena (AFŽ) održanome 1. srpnja 1945. Sastanak koji je održan dvadeset dana prije nastanka pisma bio je vrlo buran. Ovo se može zaključiti po tome što je zbog iznošenja podataka o zločinima s mjesta predsjednice AFŽ za Suhopolje razriješana je Micika Huber. Također, u pismu je navedeno da je Huber ujedno isključena iz NOO-a Suhopolje.⁶⁰ Nepuna dva mjeseca kasnije, s mjesta tajnika (sekretara) KPH za Okrug Virovitica smijenjen je Aleksa Štrbo.⁶¹ U to vrijeme Viroviticu su posjetili Andrija Hebrang i načelnik OZN-e za Hrvatsku Ivan Krajačić Stevo. Na sastanku s okružnim vodstvom KPH Hebrang je izjavio da je virovitički okrug “džungla u kojoj se dešavaju ubistva i umorstva”.⁶²

Nakon što je u kontekstu događanja s u proljeće 1948. Hebrang izgubio politički utjecaj, optužen je da se družio s “klasnim neprijateljima u Suhopolju”.⁶³ Nejasno je tko su točno “klasni neprijatelji”, ali se može pretpostaviti da se ta etiketa odnosi na autore pisma u kojemu su navedeni podatci o zločinu kod Suhopolja. Promidžba komunističkih vlasti usmjerena na simboličko povezivanje Hebranga i Suhopolja pojačana je 1952. Te je godine objavljena knjiga *Slučaj Andrije Hebranga* u kojoj je navedeno da je Hebrang 1919. u Suhopolju bio član Hrvatskoga sokola i da je u tome mjestu širio parole “Dolje Srbija!” i “Dolje jedinstvo!”.⁶⁴ Nedokazane, i u faktografskom smislu krajnje sporne, podatke iz navedene knjige vrijedi navesti u kontekstu zločina kod Suhopolja kao pokazatelj da su komunističke vlasti u sklopu promidžbe protiv Hebranga Suhopolju pridodale važno mjesto. U promidžbi komunističkih vlasti Suhopolje je pretvoreno u simbol hrvatske mržnje prema Srbima i simbol otpora prema stvaranju jugoslavenske države, dok su podatci o tamošnjem zločinu iz 1945. prešućeni i skriveni.

U pismu suhopoljskih komunista navedeno je da su počinitelji zločina kod Suhopolja pripadnici 4. bataljuna 5. crnogorske brigade.⁶⁵ Brigada se nalazila u sastavu

60 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 223.

61 *Zapisnici Politburoa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.* (dalje: *Zapisnici*), Svezak 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005., 96.: Zapisnik sjednice Centralnoga komiteta KPH 25. 8. 1945.; *Zapisnici*, Svezak 1, 101.: Zapisnik sjednice Centralnoga komiteta KPH 3. 9. 1945.

62 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang*, 147.

63 N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang*, 203.

64 Mile MILATOVIĆ, *Slučaj Andrije Hebranga*, Kultura, Beograd, 1952., 193., 197.; Z. IVANKOVIĆ – VONTA, *Hebrang*, 77,

65 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 222.-223.

3. crnogorske divizije.⁶⁶ Krajem rata zapovjednik brigade bio je Vojislav Đurašević, politički komesar Novica Perović, a zamjenik političkoga komesara Rade Prelević.⁶⁷ Nije poznato tko je bio načelnik stožera brigade krajem rata. Brigada je u to doba u svome sastavu imala 2.012 pripadnika raspoređenih u “4 bataljona”.⁶⁸ Tijekom rata brigada je smatrana “rasadnikom kadrova” za 3. crnogorsku diviziju,⁶⁹ te je navedeno kako ona predstavlja “stub divizije” u političkom i vojnom smislu.⁷⁰ Uz borce iz Crne Gore, u brigadi se nalazio stanovit broj mobiliziranih vojnika iz Srbije koji su u sastav brigade ušli krajem rata.⁷¹

U vrijeme zločina kod Suhopolja, brigada se prema “mirnodopskom rasporedu” 3. crnogorske divizije nalazila na području između Virovitice i Đurđevca. U to vrijeme, divizija je pokrivala prostor između Bjelovara i Daruvara.⁷² Zadaća divizije tada je bilo osiguranje logora za zarobljenike na području Bjelovara. Ova zadaća proizlazi iz zapisnika sjednice Centralnoga komiteta KPH od 18. srpnja 1945. na kojoj je Ivan Krajačić Stevo izjavio da se 3. crnogorska divizija u Bjelovaru “slabo (...) odnosi prema domobranima”.⁷³ U Bjelovaru se nalazio veliki zarobljenički logor, što znači da su postrojbe iz sastava divizije osiguravale taj logor. U izvješću Glavnoga štaba JA za Hrvatsku od 16. svibnja 1945. navedeno je da se u Bjelovaru nalazi logor s približno 8.000 zatočenika.⁷⁴ Postojanje logora u Bjelovaru vidljivo je i iz dokumenta OZN-e za Hrvatsku od 14. kolovoza 1945. u kojemu je zabilježen broj amnestiranih zarobljenika u pet logora na području Hrvatske.⁷⁵ Među tim logorima naveden je i logor u Bjelovaru, za kojega je navedeno da je iz njega pušteno 3.398 logoraša. Nakon toga otpusta, u logoru su ostala 203 zarobljenika. Podatak da je logor u Bjelovaru bio aktivan u vrijeme kada se dogodio zločin kod Suhopolja otvara mogućnost da su osobe likvidirane na tome mjestu dovedene iz bjelovarskoga logora.

66 *Zbornik*, IV/34, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1974., 532.: Zapovijed 3. divizije od 3. 4. 1945.; *Zbornik*, IV/34, 551.: Zapovijed 3. divizije od 5. 4. 1945.; *Zbornik*, IX/6, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1975., 679.: 3. divizija Centralnome komitetu KPJ 21. 7. 1944.

67 *Zbornik*, IV/34, 263.; *Zbornik*, IX/9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969., 472.; Radovan VUKANOVIĆ, *Ratni put Treće divizije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970., 454.

68 *Zbornik*, XI/2, 160.

69 *Zbornik*, IX/7, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970., 142.

70 *Zbornik*, IX/6, 682.

71 *Zbornik*, XI/2, 160.

72 R. VUKANOVIĆ, *Ratni put*, 454.

73 *Zapisnici*, Svezak 1, 72.; Z. RADELIĆ, *Križari*, 208.

74 *Zbornik*, V/39, 528.; Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 111.

75 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 617.

U vrijeme zločina kod Suhopolja, u zapovjedništvu 3. crnogorske divizije bili su Savo Burić, Svetozar Radojević, Radivoje Vukićević i Niko Jovićević. Burić je bio zapovjednik divizije, Radojević politički komesar, Vukićević zamjenik političkoga komesara a Jovićević načelnik stožera.⁷⁶ Od četvorice navedenih, s 5. crnogorskom brigadom usko je bio povezan Svetozar Radojević, politički komesar te brigade od 22. prosinca 1943. do 1. travnja 1945.⁷⁷ Povezanost članova zapovjedništva divizije s članovima zapovjedništva brigade važno je naglasiti jer je iznimna bliskost (“familiarnost”) bila čimbenik koji je utjecao na donošenje odluka u vodstvu divizije.⁷⁸

U kontekstu zločina kod Suhopolja, nerazjašnjenom ostaje uloga OZN-e. Sa zločinom kod Suhopolja vodstvo OZN-e za Okrug Virovitica gotovo je sigurno bilo poznato jer se zločin dogodio na njezinom operativnom području. Ako se prihvati mogućnost da su likvidirani zarobljenici prethodno dovedeni iz bjelovarskoga logora, to bi značilo da su sa zločinom bili upoznati i pripadnici vodstva OZN-e za Okrug Bjelovar. Jedan od njih bio je Josip Manolić, tadašnji “načelnik Ozne II. za okrug Bjelovar”.⁷⁹ Manolić je u memoarima, napisanima u poznoj životnoj dobi, iznio tvrdnju da je Krajačić u imao “posebno povjerenje” u njega,⁸⁰ što bi značilo da mu je Krajačić, premda u općim crtama, trebao iznijeti podatke o razlogu zbog kojega je s Hebrangom posjetio partijsko vodstvo virovitičkoga okruga u jesen 1945. U memoarima Manolić nije izriječno spomenuo zločin kod Suhopolja, no priznao je da su na području Bjelovara komunističke vlasti provodile zločine nad političkim neistomišljenicima. Manolić je te zločine prikazao kao postupke “dijela srpskih kadrova”, ali nije precizirao tko se točno krije iza sintagme “srpski kadrovi”. Može se pretpostaviti da se radilo o djelatnicima OZN-e.⁸¹

76 *Zbornik*, IX/9, 471.; *Zbornik*, XI/2, 160.

77 *Zbornik*, II/11, Vojnoistorijski institut, 1963., 282.; *Zbornik*, IX/2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969., 160.

78 *Zbornik*, IX/9, 471.

79 Josip MANOLIĆ, *Špijuni i domovina: Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2016., 109.

80 J. MANOLIĆ, *Špijuni i domovina*, 109.

81 J. MANOLIĆ, *Špijuni i domovina*, 94-95.

Zaključak

U razdoblju poraća pripadnici komunističkoga režima izvršili su dva masovna zločina na području virovitičkoga kotara. Bili su to zločini kod Staroga Gradca i Suhopolja. Nije ustanovljen osobni identitet žrtava, ali radilo se o pripadnicima vojske Nezavisne Države Hrvatske. Iz dostupnih dokumenata vidljivo je da je likvidirano nekoliko stotina osoba. U dokumentu u kojemu je zabilježen podatak o zločinu kod Staroga Gradca navedeno je da je na stratište dovedeno 312 osoba, od kojih je pet uspelo pobjeći. Iz toga se može zaključiti da je kod Staroga Gradca ubijeno 307 osoba. U slučaju zločina kod Suhopolja točan broj smaknutih žrtava ostaje nepoznat. No, u dokumentu koji u općim crtama opisuje taj zločin zabilježeno je da je “likvidirano nekoliko stotina zarobljenika”. Može se pretpostaviti da su likvidirani zarobljenici bili hrvatske nacionalnosti, jer je u dokumentu u kojemu je zločin opisan zabilježeno da su hrvatski i srpski zarobljenici različito tretirani, pri čemu su srpski zarobljenici uživali znatno bolji položaj. U dokumentu u kojemu je taj zločin opisan, navedeno je da su počinitelji pripadnici 4. bataljuna 5. crnogorske brigade. Iz dostupnih izvora vidljivo je da se ta brigada nalazila u sastavu 3. crnogorske divizije, i da je u njezinu sastavu imala status najvažnije postrojbe. U vrijeme kada se dogodio zločin kod Suhopolja, postrojbe 3. crnogorske divizije osiguravale su zarobljenički logor u Bjelovaru. U slučaju zločina kod Staroga Gradca, počinitelj nije jasno uočljiv. Međutim, iz podatka je vidljivo da je dokument s podacima o tom zločinu zapovjedništvo 28. slavonske divizije uputilo 17. slavonskoj brigadi može se zaključiti kako je zapovjedništvo te divizije naredilo zločin. Iako nije poznato iz kojega su logora dovedene osobe koje su smaknute kod Staroga Gradca, na osnovi raspoloživih izvora može se zaključiti da su prije likvidacije bili internirani u jednom od logora koji su djelovali na području virovitičkoga kotara. Bili su to logor Vojnoga suda u Virovitici i logor za vojne zarobljenike u selu Korija.

Bibliografija

Objavljeni izvori i literatura

- Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005.
- Milovan DŽELEBDŽIĆ, *Druga jugoslovenska armija*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.
- Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, knjiga 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.
- Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska* (dalje: *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*), knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga IV, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1965.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga V, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1966.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga VI, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1968.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga VII, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1970.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga VIII, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1973.
- Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Zvonko IVANKOVIĆ – VONTA, *Hebrang*, Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, Beograd, 1988.
- Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang: Iluzije i otrežnjenja*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1996.

- Josip MANOLIĆ, *Špijuni i domovina: Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2016.
- Mile MILATOVIĆ, *Slučaj Andrije Hebranga*, Kultura, Beograd, 1952.
- Zdenko RADELIĆ, *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- Radovan VUKANOVIĆ, *Ratni put Treće divizije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.
- Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.*, Svezak 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II / knjiga 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II/ knjiga 9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1960.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II / knjiga 11, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom III / knjiga 5, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV/ knjiga 30, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV/ knjiga 32, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 11, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 17, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 18, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 20, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.

- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 24, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1960.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 27, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1961.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 28, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V / knjiga 34, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1966.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V / knjiga 37, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V/ knjiga 38, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IX/ knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1967.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IX/ knjiga 4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1966.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV/ knjiga 33, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV/ knjiga 34, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1974.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom V/ knjiga 39, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1979.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IX/ knjiga 6, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1975.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IX/ knjiga 7, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IX/ knjiga 8, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IX/ knjiga 9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XI/ knjiga 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XI/ knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976.

Mass executions of political opponents of the communist regime in the Virovitica district after the Second World War

Based on published documents of the communist authorities and published documents from the Second World War period, this paper describes two crimes committed by the communist authorities in the Virovitica district. These are crimes of mass executions committed against political opponents of the communist regime. It is evident from the documents of the communist authorities that these executions took place near the villages of Stari Gradac and Suhopolje. The crimes were committed at approximately the same time, in mid-June 1945. The victims of these crimes were members of the army of the Independent State of Croatia (NDH), who are assumed to have been brought to the Virovitica area from prison camps. In the crimes near Stari Gradac 307 people were executed, while five people managed to escape from the execution ground. The number of victims killed near Suhopolje is unknown, but the document describing the crime states that several hundred were killed. The crime near Suhopolje was committed by members of the 5th Montenegrin Brigade from the 3rd Montenegrin Division of the Yugoslav Army (JA), while the unit that committed the crime near Stari Gradac is unknown. However, the content of the document describing that crime is an argument for the conclusion that the perpetrators were members of the 17th Slavonian Brigade from the 28th Slavonian Division of the JA.

Keywords: mass executions, communist regime, Virovitica, Stari Gradac, Suhopolje, Yugoslav Army, Independent State of Croatia.

Masovni zločini 11. dalmatinske brigade – Široki Brijeg i Kočevski rog

U ovome se radu na osnovi arhivskih i objavljenih izvora te relevantne literature opisuju dva masovna zločina koje je počinila 11. dalmatinska brigada Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije / Jugoslavenske armije. Ti zločini odnose se na likvidaciju dvanaestorice franjevacu u samostanu u Širokom Brijegu u veljači 1945. te na višednevne egzekucije zarobljenika na Kočevskom rogu krajem svibnja i početkom lipnja 1945. Iz raspoloživih izvora uočljiv je zapovjedni sustav koji je doveo do provedbe zločina, pri čemu je 11. dalmatinska brigada u oba slučaja imala ulogu postrojbe za likvidacije nenaoružanih osoba koje je Komunistička partija Jugoslavije smatrala političkim protivnicima.

Ključne riječi: Komunistička partija Jugoslavije, masovni zločini, 11. dalmatinska brigada, Ivan Guvo, franjevci, Široki Brijeg, ratni zarobljenici, Kočevski rog.

Uvod

Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez u lipnju 1941. Komunistička partija Jugoslavija (KPJ) započela je s oružanim djelovanjem. Od tada pa do završetka Drugoga svjetskoga rata, svoj politički utjecaj KPJ je širila preko vojnih postrojbi pod svojim nadzorom. Jedna od tih postrojbi bila je 11. dalmatinska brigada Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), odnosno od 1. ožujka 1945. Jugoslavenske armije (JA).¹ Brigada je formirana 13. rujna 1943.,² a 7. listopada iste godine

1 Promjena naziva NOVJ u JA vidljiva je iz zapovijedi Josipa Broza Tita od 1. ožujka 1945. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik*), tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982., 224.

2 Republika Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Fond: 26. udarna divizija (dalje: 1912), kutija 1, 38/5522: 11. dalmatinska brigada Centralnom komitetu KPJ 30. 1. 1944. U monografiji brigade zabilježeno je da je brigada formirana 2. listopada 1943. Milan RAKO, Slavko DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1987., 601.

odlukom Vrhovnog štaba NOVJ ušla je u sastav 26. dalmatinske divizije NOVJ.³ U toj se diviziji nalazila do 30. travnja 1945. kada je upućena u 20. dalmatinsku diviziju NOVJ u kojoj je imala ulogu divizijske rezerve.⁴ Potom je brigada 3. svibnja 1945. postala jezgrom Motoriziranoga odreda 4. armije.⁵ U sastavu toga odreda brigada je završila svoj ratni put.⁶

Iz dostupnih izvora vidljivo je da je od ukupno četrnaest brigada NOVJ formiranih na području Dalmacije, 11. dalmatinska brigada bila druga po veličini. Prema izvješću 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ od 6. rujna 1944., tri divizije u njegovu sastavu u prosjeku su imale “ispod 2 500” pripadnika. Bile su to 9., 19. i 20. dalmatinska divizija.⁷ Nasuprot tomu, 26. dalmatinska divizija tada je prema podacima njezina stožera (štaba) imala ukupno 6 878 pripadnika, od čega se u sastavu 11. dalmatinske brigade nalazilo ukupno 1 642 pripadnika.⁸ U izvješću stožera 26. dalmatinske divizije detaljno je opisan broj pripadnika brigada u njezinu sastavu: 1., 11. i 12. dalmatinske brigade te 3. prekomorske brigade. Pripadnici svih četiriju brigada te divizije podijeljeni su u kategorijama časnika (oficira), dočasnika (podoficira), partijskih dužnosnika (političkih rukovoditelja) i vojnika (boraca). Iz toga izvješća vidljivo je da je najbrojnija brigada u 26. dalmatinskoj diviziji bila 1. dalmatinska brigada, dok je 11. dalmatinska brigada imala najbrojniji časnički i dočasnički kadar te partijsko vodstvo. Usporedbe radi, 1. dalmatinska brigada imala je 74 časnika, 124 dočasnika i 98 partijskih dužnosnika, a 11. dalmatinska brigada 79 časnika, 136 dočasnika i 107 partijska dužnosnika.⁹

U narednom razdoblju brigada je provela mobilizaciju na području Splita i Trogira i popunila se “dobrovoljcima” iz Mostara pa je u ožujku 1945. imala 2 703 pripadnika. Prema službenim podacima, brigada je rat završila s 2 848 pripadnika u svome sastavu.¹⁰ Brigada je tada uz manje postrojbe kao što su prateća četa, četa za vezu te inženjerijska i vozarska četa, u svome sastavu imala četiri bataljuna.¹¹

3 *Zbornik*, II/10, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1962., 350.

4 Republika Hrvatska (dalje: HR), Državni arhiv Split, Split (dalje: DAS), Fond: Zbirka dopunskih preslika gradiva iz inozemnih arhiva, Arhiv oružanih snaga, Beograd (dalje: 195), kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 30. 4. 1945.

5 *Zbornik*, XI/4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1975., 716.-717.: 26. dalmatinska divizija 4. armiji 19. 5. 1945.

6 HR-DAS-195, kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 15. 5. 1945.

7 *Zbornik*, V/33, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964., 86.: 8. dalmatinski korpus Glavnome štabu Hrvatske 6. 9. 1944.

8 *Zbornik*, V/33, 461.: 26. dalmatinska divizija 8. dalmatinskom korpusu 26. 9. 1944.

9 *Zbornik*, V/33, 461.: 26. dalmatinska divizija 8. dalmatinskom korpusu 26. 9. 1944.

10 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 601.

11 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.-625.

U nacionalnom sastavu pretežita većina pripadnika 11. dalmatinske brigade bili su Hrvati, od kojih je većina bila s južnodalmatinskih otoka, a u manjoj mjeri s područja Biokova, Imotskoga i doline rijeke Neretve.¹² U brigadi se nalazio i određen broj muslimana s područja zapadne Hercegovine te Slovenaca. Broj Srba i Crnogoraca u brigadi bio je zanemariv,¹³ premda je u razdoblju od sredine listopada 1943. do rujna 1944. zapovjednik (komandant) brigade bio Milan Atlagić, po nacionalnosti Srbin.¹⁴

Od uglednih osoba iz razdoblja socijalističke Jugoslavije pripadnici brigade bili su akademik Adolf Dragičević, povjesničar Sibe Kvesić, političarka Milka Planinc (koja se tada prezivala Malada) i jedan od čelnika jugoslavenske službe sigurnosti na području Hercegovine Mirko Praljak. U brigadi je Dragičević bio politički komesar 3. čete 4. bataljuna, Kvesić zamjenik političkoga komesara 3. čete 2. bataljuna, Planinc politički komesar satnije za vezu, a Praljak voditelj intendanture 2. bataljuna.¹⁵

Dva masovna zločina za koje se sa sigurnošću odgovornom može smatrati 11. dalmatinska brigada jesu likvidacija franjevaca u samostanu u Širokome Brijegu u veljači 1945., mjestu u zapadnoj Hercegovini, te egzekucije zarobljenika izvršene krajem svibnja i početkom lipnja 1945. na Kočevskom rogu, šumovitom području u južnoj Sloveniji, istočno od naselja Kočevje. Navedena dva zločina bitno se razlikuju po broju žrtava i po pravno-političkim kontekstima u kojima su provedeni.

U slučaju likvidacije franjevaca radi se o ubojstvu točno utvrđenoga broja ljudi, čiji je identitet nedvojbeno utvrđen. Nasuprot tome, točan broj ubijenih na Kočevskom rogu nije poznat, kao ni identitet žrtava. Međutim, na osnovi dostupnih izvora može se zaključiti da je Kočevski rog bio poprištem masovnih egzekucija. Do sada provedena iskapanja masovnih grobnica na području Kočevskoga roga, kao i iskazi pripadnika brigade u kojima je precizno opisan sustav provedbe masovnih egzekucija, ključni su izvori za takav zaključak. Uz pitanje broja žrtava i njihova identiteta, druga razlika između ovih dvaju masovnih zločina 11. dalmatinske brigade jest okolnost da je prvi zločin počinjen u razdoblju trajanja Drugoga svjetskoga rata, a drugi u prvim danima poraća. Prema tome, likvidacija franjevaca predstavlja ratni zločin,

12 HR–HDA–1912, kutija 1, 38/5522: 11. dalmatinska brigada Centralnom komitetu KPJ 30. 1. 1944.

13 Ovaj zaključak može se donijeti na osnovi popisa nestalih, poginulih i preživjelih pripadnika 11. dalmatinske brigade, objavljenoga u njezinoj monografiji. M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 479.-600.

14 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 508., 613.

15 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 550., 554., 573., 614., 621., 622.

dok je egzekucija na Kočevskom rogu jedan u nizu primjera masovnih poslijeratnih smaknuća koje je KPJ provodila s ciljem stabilizacije novouspostavljene vlasti.

Likvidacija franjevaca u samostanu u Širokome Brijegu

Likvidacija franjevaca u Širokome Brijegu dogodila se prilikom zauzimanja naselja od strane postrojbi NOVJ. Bitka za Široki Brijeg trajala je dva dana, tijekom 6. i 7. veljače 1945.,¹⁶ a dan nakon završetka bitke u vodećem jugoslavenskom listu *Borba* objavljen je članak u kojem su franjevci optuženi da su sudjelovali “u masakrima i krvoprolicima te su svoje samostane neprijatelju stavili na raspolaganje kao obavještajna središta, skladišta oružja, pa čak i utvrde”. Članak završava tvrdnjom kako su franjevci “prešli sve granice i da više ne može biti nikakva oprost” prema njima.¹⁷ S obzirom na to da se u tisku pojavio 8. veljače 1945., članak je napisan najkasnije prethodnoga dana, odnosno tijekom drugoga dana bitke za Široki Brijeg. Ta okolnost predstavlja posredan dokaz da je vodstvo KPJ i NOVJ naredilo likvidaciju franjevaca.

Zapovjednik britanske vojne misije pri Vrhovnome štabu NOVJ Fitzroy Maclean u svome izvješću britanskome ministarstvu vanjskih poslova doveo je u vezu sadržaj toga članka i stradavanje franjevaca. U svome izvješću Maclean je detaljno analizirao sadržaj navedenoga članka, pri čemu je naglasio kako mu je glavni tajnik (generalni sekretar) KPJ i zapovjednik NOVJ Josip Broz Tito “nedavno rekao” da će “poduzeti drastične akcije protiv tih franjevaca”.¹⁸ Macleanovo izvješće predstavlja neposredan dokaz, ne samo za to da je Tito osobno naredio likvidaciju franjevaca, nego i da je o namjeri provođenja likvidacije prethodno obavijestio britansku vojnu misiju, odnosno njezina zapovjednika Macleana. Macleanovo izvješće, u obliku prijepisa, objavljeno je 1981. u zborniku dokumenata tiskanom od strane Arhiva Jugoslavije i nakladničke kuće Globus, čime je njegovu vjerodostojnost posredno potvrdila i tadašnja jugoslavenska vlast.

Iako je dopustila objavu spomenutoga zbornika dokumenata, vlast u Jugoslaviji ignorirala je sadržaj Macleanova izvješća, te se službeno jugoslavensko stajalište vezano uz stradavanje franjevaca svodilo na tvrdnju da oni nisu smaknuti, nego su

16 Hrvoje MANDIĆ, “Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.”, *Polemos: Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, god. 16, br. 2, 2013., 20.; M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 280.-285.

17 Dušan BIBER, *Tito – Churchill: Strogo tajno*, Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb, 1981., 445.

18 D. BIBER, *Tito – Churchill*, 445.

poginuli u borbi s postrojbama NOVJ tijekom bitke za Široki Brijeg. To stajalište vidljivo je iz uvodnoga članka objavljenoga u *Borbi* od 25. listopada 1945. pod nazivom *O pastirskom pismu*, kao i iz sadržaja jugoslavenskoga zbornika radova *Mostarska operacija*, objavljenoga 1986. Štoviše, navedeno stajalište zadržalo se među nekadašnjim pripadnicima jugoslavenske vlasti i nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Najočitiiji dokaz za to predstavlja knjiga pripadnika NOVJ i istaknutoga jugoslavenskoga autora Nikole Anića *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske*, objavljena u izdanju Udruge antifašističkih boraca i antifašista Grada Splita, odnosno nekadašnjega Saveza udruženja boraca Narodno-oslobodilačkoga rata, koji je nakon sloma komunističkoga režima promijenio ime.¹⁹

Članak *O pastirskom pismu*, prvotno objavljen u listu *Borba*, tiskan je i u zbirci Titovih govora, intervju a i tekstova iz 1948., što upućuje na zaključak da je Tito objavu spomenutoga članka, ne samo osobno odobrio, nego vrlo vjerojatno i napisao. Članak je važan jer predstavlja odgovor na *Pastirsko pismo hrvatskih biskupa*, u kojemu su navedeni zločini postrojbi NOVJ/JA nad hrvatskim svećenicima, među kojima je Široki Brijeg istaknut kao posebno mjesto stradanja, te je opisana represija vlasti u Jugoslaviji u prvim mjesecima poraća.²⁰ Nepotpisani autor članka pri referiranju na sadržaj *Pastirskoga pisma* posredno je potvrdio da su svećenike u Širokome Brijegu usmrtil e postrojbe NOVJ, ali je njihova smrt prikazana na način da su stradali u borbi protiv NOVJ. Naime, u članku je, uz različite optužbe usmjerene protiv Katoličke crkve na hrvatskome području, iznesena tvrdnja da su se “u Širokom Brijegu u Hercegovini, zajedno s Nijemcima i ustašama, borili i mnogi fratri protiv naše vojske” te su tada “izginuli zajedno s Nijemcima i ustašama”.²¹

Na jednak način smrt franjevac a opisana je i u tekstovima objavljenim u *Mostarskoj operaciji* čiji su autori, Milan Rako i Fabijan Trgo, bili sudionici bitke za Široki Brijeg. Rako je u svome tekstu napisao kako su prilikom borbi za zgrade “konvikta, samostana i gimnazije” postrojbe NOVJ izgubile 35 vojnika, a tom je

19 Nikola ANIĆ, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa 1943. – 1945. Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske*, Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada Splita / Dom i svijet, Split, 2004.

20 Miroslav AKMADŽA, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945. – 1980.*, Despot Infinitus, Zagreb – Slavonski Brod, 2013., 33.-34.

21 U članku se uz različite optužbe usmjerene protiv Katoličke crkve na hrvatskome području iznosi tvrdnja da su se “u Širokom Brijegu u Hercegovini, zajedno s Nijemcima i ustašama, borili i mnogi fratri protiv naše vojske” te su tada “izginuli zajedno s Nijemcima i ustašama”. Josip BROZ TITO, *Izgradnja nove Jugoslavije*, svezak II / knjiga prva, Borba, Beograd, 1948., 170.

prilikom poginulo “i 12 pripadnika samostana, svećenika i klerika”.²² Slično je smrt franjevacu opisao i Trgo, koji je istaknuo kako su se “u istom stroju s njemačkim i ustaško-domobranskim jedinicama, nalazili i svećenici s puškom u ruci”, te su zato stradali. U svome tekstu Trgo je demantirao mogućnost da bi postrojbe NOVJ napadale svećenike kao “duhovna lica”, te je naglasio da su tu tvrdnju širili “neki krugovi katoličke crkve” koji su pokušali “prikazati da su navodno jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije svjesno i planirano izvršile napad na samostan kao takav i na svećenička lica”.²³

Za spomenuti opis smrti širokobrijeških franjevaca ni Rako ni Trgo nisu naveli nikakve konkretne dokaze, odnosno dokumente. U zborniku radova *Mostarska operacija* objavljen je prijepis izvješća 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ od 25. veljače 1945., prethodno objavljen u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. U tom dokumentu zabilježeno je da su se borbe vodile i za franjevački samostan, ali ni u njemu nije navedeno da su u tim borbama sudjelovali franjevci.²⁴ Osim u tom dokumentu, bitka za Široki Brijeg još opisana je još detaljnije u izvješću 26. dalmatinske divizije NOVJ od 16. veljače 1945. I to je izvješće objavljeno u istom zborniku dokumenata kao i izvješće 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ. Međutim, ni u tom izvješću nije navedeno da su franjevci sudjelovali u borbama za samostan.²⁵ Uzevši to u obzir, može se zaključiti kako vlast u Jugoslaviji za svoju tvrdnju o smrti širokobrijeških franjevaca nije navela niti jedan konkretan dokaz.

Unatoč tome, jugoslavenski opis stradavanja širokobrijeških franjevaca zabilježen je i u knjizi Nikole Anića *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske*. Anić je u toj knjizi na stranicama 220 i 221 citirao tvrdnje Milana Rake i Fabijana Trga o smrti franjevaca, navevši nedokazanu interpretaciju prema kojoj su poginuli u borbi.²⁶ Anićeva knjiga nije relevantna u znanstvenom smislu, ali je značajna kao pokazatelj da se jugoslavenski opis ratnih događaja u svom izvornom obliku zadržao i kod dijela autora u Hrvatskoj.

Suprotno opisu događaja iz razdoblja Jugoslavije, dostupni izvori upućuju na zaključak kako franjevci u Širokome Brijegu nisu stradali u borbama protiv postrojbi

22 M. RAKO, “Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji”, *Mostarska operacija: Učesnici govore*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1986., 254.

23 Fabijan TRGO, “Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji”, *Mostarska operacija*, 225.

24 *Zbornik*, IV/33, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970., 620.-653.: *Mostarska operacija*, 29.-57.

25 *Zbornik*, IV/33, 427.-433.

26 N. ANIĆ, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa*, 220., 221.

NOVJ, nego su likvidirani zato što ih je vodstvo KPJ smatralo svojim političkim protivnicima, odnosno “narodnim neprijateljima”. Uz prethodno spomenuto Macleanovo izvješće, jedan od glavnih argumenata za ovaj zaključak jest činjenica da su, osim u Širokom Brijegu, ubijani i u drugim mjestima u Hercegovini. Tu činjenicu vlast u Jugoslaviji prešućivala je u svojim publikacijama vjerojatno zato što ju nije mogla opravdati. Prešućivanjem je stvoren dojam kako NOVJ nije progonila Katoličku crkvu, nego samo one svećenike koji su bili neposredni sudionici rata, a time i legitimni vojni cilj.

Naime, u razdoblju od kraja siječnja do sredine veljače 1945. stradao je velik broj svećenika u gotovo svim mjestima Hercegovine u kojima su se nalazile postrojbe NOVJ. Kronološki gledano, prve likvidacije franjevaca u navedenom razdoblju dogodile su se u Čapljini. Krajem siječnja 1945., prilikom napuštanja Čapljine, pripadnici NOVJ odveli su sa sobom fra Maksimilijana Jurčića. Njegovo je tijelo ekshumirano na području Vrgorca. Nepunih tjedan dana kasnije, 4. veljače 1945., postrojbe NOVJ ponovno su zauzele Čaplinu. Tada je ubijen fra Petar Sesar. Uslijedilo je zauzimanje Širokoga Brijega na čijem je području likvidirano 27 franjevaca. Nisu se svi likvidirani franjevci sa širokobriješkoga područja nalazili u samostanu, nego su uhićeni u tri odvojene skupine, od kojih je samo jedna zarobljena i ubrzo zatim smaknuta u samostanskim prostorijama. Osam franjevaca iz Širokoga Brijega zarobljeno je u skloništu kod rijeke Lištice te je odvedeno i kasnije ubijeno kod Zagvozda. Najmanja skupina franjevaca iz Širokoga Brijega, u kojoj se nalazilo šest svećenika, uhićena je i likvidirana kod Mostarskoga Gradca. U Mostaru je usmrćeno sedam franjevaca na čelu s glavarem Hercegovačke franjevačke provincije fra Leom Petrovićem. To se dogodilo 14. veljače 1945., odnosno neposredno nakon što su Mostar zauzele postrojbe NOVJ. U razdoblju od zauzimanja Širokoga Brijega do zauzimanja Mostara na području zapadne Hercegovine ubijeno je još deset franjevaca. U Ljubuškom su ubijena šestorica franjevaca, u Gradničima dvojica, a u Čitluku i Širokome Brijegu po jedan.²⁷

Dokumenti NOVJ u kojima bi ta ubojstva bila zabilježena nisu dostupni tako da još uvijek nije moguće precizno utvrditi naredbodavce kao ni postrojbu NOVJ koja je likvidirala određenu skupinu franjevaca. S obzirom na manjak primarnih doku-

27 Blanka MATKOVIĆ, “Zločini postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine”, *Hum*, br. 7. / 2011., 313.-316.; Vladimir ŠUMANOVIĆ, “Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1. / 2018., 145.

menata, najvažniji izvor za rekonstrukciju tih događaja predstavljaju jugoslavenski zbornici dokumenata i monografije postrojbi koje su se u navedenom razdoblju nalazile na području na kojemu su franjevci likvidirani.

U skladu s tim pristupom, s visokim stupnjem sigurnosti može se zaključiti da je dvanaest franjevaca uhićenih u samostanu na Širokome Brijegu likvidirala 11. dalmatinska brigada. Imena te dvanaestorice ubijenih franjevaca glase: o. fra Marko Barbarić, o. fra Stanko Kraljević, o. fra Ivo Slišković, o. fra Krsto Kraljević, o. fra Arkandeo Nuić, o. fra Dobroslav Šimović, o. fra Tadija Kožul, o. fra Borislav Pandžić, fra Viktor Kosir, fra Stjepan Majić, fra Ludovik Radoš i fra Žarko Leventić.²⁸

Može se zaključiti da je upravo 11. dalmatinska brigada, a ne neka druga postrojba NOVJ, likvidirala spomenutu dvanaesticu franjevaca na temelju činjenice da je ta brigada imala zadaću zauzeti samostan. Navedena zadaća 11. dalmatinske brigade zabilježena je u zapovijedi stožera brigade od 5. veljače 1945. Zapovijed je objavljena u obliku preslike arhivskoga dokumenta u monografiji te brigade tiskanoj od strane Instituta za historiju radničkoga pokreta Dalmacije 1987. Doduše, u monografiji brigade arhivski dokument nije objavljen u cijelosti nego je objavljena samo njegova prva stranica. Iz tog razloga, taj dokument predstavlja autentični, premda nepotpuni, izvor. Preslika prve stranice tog dokumenta objavljena je na 278. stranici monografije brigade, a važna je zato što je iz nje vidljivo da je zadaća 2. bataljuna 11. dalmatinske brigade bila "likvidacija samostana". Navedena zadaća toga bataljuna ponovljena je u tekstu monografije, pri čemu je naglašeno kako su tada dvije čelne osobe bataljuna bili Mišo Martinac na mjestu zapovjednika (komandira) bataljuna i Jakša Deletis na dužnosti političkoga komesara bataljuna.²⁹

U tekstu monografije zapovijed za "likvidaciju samostana" interpretirana je kao zapovijed za zauzimanje samostana od tamošnje posade koja se u njemu nalazila, a ne kao naredba za smaknuće franjevaca iz tog samostana.³⁰ Smrt franjevaca u monografiji brigade opisana je kao posljedica borbi za samostan u kojoj su franjevci pružili oružani otpor pripadnicima brigade. Autori monografije nisu naveli dokument kojim bi potkrijepili svoju tvrdnju, nego su opis stradavanja franjevaca utemeljili na neobjavljenom pismu Martina Dragovića, usmenome iskazu Jakše Deletisa i "svjedočanstvu" Ivana Jukića. Iz monografije brigade vidljivo je kako je Martin Dragović

28 B. MATKOVIĆ, "Zločini postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa", 314.

29 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 280.

30 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 280.-288.

bio zapovjednik 1. čete 3. bataljuna, Ivan Jukić bio je zapovjednik 1. čete 1. bataljuna brigade,³¹ dok je Jakša Deletis, kako je prethodno navedeno, bio politički komesar 2. bataljuna brigade. Navedene dužnosti ove trojice pripadnika brigade važno je istaknuti glede provjere vjerodostojnosti opisa zauzimanja samostana, jer na osnovi njihovih dužnosti proizlazi kako su u zauzimanju samostana sudjelovale postrojbe iz čak tri bataljuna. Ta mogućnost djeluje krajnje nevjerodostojno i u monografiji je vjerojatno navedena kako bi se stvorio dojam da su borbe za samostan bile iznimno žestoke.

Uz izostanak dokumenata koji bi to neposredno potvrdio, dodatan argument u prilog zaključku da je opis zauzimanja samostana zabilježen u monografiji 11. dalmatinske brigade činjenično netočan jest okolnost da samostan nije bio utvrđeni vojni objekt. Izvor koji to potvrđuje zemljovid je Širokoga Brijega koji je za potrebe napada izradila obavještajna služba 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ. U zemljovidu su ucrtani položaji posade u Širokome Brijegu, a iz njih je vidljivo kako samostan nije bio utvrđeno uporište tamošnje posade.³² Taj je zemljovid prvorazredni izvor za dobivanje odgovora na pitanje je li samostan bio utvrđeni vojni objekt jer je na osnovi njegova sadržaja stožer 8. dalmatinskoga korpusa organizirao napad na Široki Brijeg, u sklopu kojega je zauzet i samostan.

Uz zemljovid, još dva dokumenta NOVJ upućuju na zaključak da samostan nije bio utvrđen i da ga, slijedom toga, postrojbe NOVJ pri planiranju napada na Široki Brijeg nisu smatrale protivničkim vojnim objektom. Prvi od tih dvaju dokumenata zapovijed je 8. dalmatinskoga korpusa NOVJ od 4. veljače 1945. za napad na Široki Brijeg. U toj zapovijedi samostan na Širokome Brijegu uopće se ne spominje.³³ Za razliku od toga dokumenta, u zapovijedi 26. dalmatinske divizije NOVJ od 4. veljače 1945. za napad na Široki Brijeg samostan je naveden kao objekt koji treba zauzeti, ali se u zapovijedi ne precizira jesu li njegove prostorije utvrđene.³⁴

Nasuprot ovim dokumentima, postoje i dokumenti u kojima je izričito navedeno da je samostan bio utvrđen i da su za njega vođene borbe. Radi se o izvješću 26. dalmatinske divizije od 16. veljače 1945. i izvješću 8. dalmatinskoga korpusa od 25. veljače iste godine. Međutim, ta dva dokumenta ne mogu se smatrati relevantnim po-

31 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 287.-288., 615., 619.

32 Hrvoje MANDIĆ, "Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.", *Polemos*, br. 32. / 2013., 16.-17.; V. ŠUMANOVIĆ, "Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. / 2016., 420.

33 *Zbornik*, IV/33, 119.-125.

34 *Zbornik*, IV/33, 146.

vijesnim izvorom. Njihova autentičnost odbačena je na osnovi izgleda i sadržaja, te je utvrđeno da se radi o krivotvorinama, odnosno naknadno konstruiranim tekstovima.³⁵

Uzevši u obzir navedeno, može se zaključiti kako samostan u Širokome Brijegu nije bio vojni objekt, što znači da formulacija “likvidacija samostana” navedena u zapovijedi 11. dalmatinske brigade od 5. veljače 1945. nema vojno, nego političko značenje i gotovo sigurno predstavlja naredbu za smaknuće tamošnjih franjevaca. Iako je u monografiji brigade objavljena samo prva stranica te zapovijedi, pa u dokumentu nisu vidljiva imena osoba koje su zapovijed potpisale, iz činjenice da ju je donio stožer brigade može se zaključiti kako su potpisnici bili najvažniji pripadnici njezina stožera – zapovjednik, politički komesar i načelnik stožera. Iz sadržaja monografije 11. dalmatinske brigade vidljivo je kako su u vrijeme bitke za Široki Brijeg navedene dužnosti obnašali Ivan Guvo, Grga Markić i Vilko Fiuman.³⁶ Stoga treba pretpostaviti da su oni donijeli spomenutu zapovijed. Prema tome, uz zapovjednika i političkoga komesara 2. bataljuna, Mišu Martinca i Jakšu Deletisa, njih trojicu može se smatrati najodgovornijima za likvidaciju dvanaest franjevaca u širokobriješkome samostanu.

Osim navedene zapovijedi 11. dalmatinske brigade, drugi važan izvor iz kojega se može zaključiti da je 11. dalmatinska brigada likvidirala dvanaestoricu franjevaca uhićenih u širokobriješkome samostanu prethodno je navedena zapovijed 26. dalmatinske divizije NOVJ za napad na Široki Brijeg od 4. veljače 1945. Ta je zapovijed, u obliku prijepisa, objavljena 1970. u zborniku dokumenata Vojnoistorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije. Pisana je jasno i jezgrovito, a u njoj su navedene zadaće svih brigada u sastavu divizije. Na kraju zapovijedi vidljivo je da su njezini autori tri čelne osobe te divizije – zapovjednik Božo Božović, politički komesar Dušan Korać i načelnik stožera Bogdan Stupar.³⁷

U zapovijedi 26. dalmatinske divizije samostan je naveden kao jedno od mjesta koje 11. dalmatinska brigada treba “napadati”. Uz samostan, u tom su kontekstu navedena sela Buhovo, Gorica i Pribinović te zaseok Škegri, naselja u okolici Širokoga Brijega. K tome, brigada je trebala djelovati prema Turčinovićima, Gredi i koti 362 na desnom pravcu napada te Medićima, Mokrom te koti 345 na lijevom pravcu napada.³⁸

35 V. ŠUMANOVIĆ, “Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije”, 412.-428.; V. ŠUMANOVIĆ, “Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa”, 147.-159.

36 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.

37 *Zbornik*, IV/33, 145.-149.

38 *Zbornik*, IV/33, 146.

Zadaća 11. dalmatinske brigade navedena u zapovijedi 26. dalmatinske divizije u osnovnim se crtama podudara sa smjerom kretanja brigade opisanim u njezinoj monografiji na osnovi zapovijedi stožera brigade od 5. veljače 1945. Prema tom izvoru, 11. dalmatinska brigada trebala je, osim zauzimanja samostana za što je bio zadužen njezin 2. bataljun, zauzeti sela Škegri, Gorica i Pribinovići, za što je određen 4. bataljun. Preostala dva bataljuna, 1. i 3., imali su ulogu pričuve, pri čemu je 1. bataljun bio raspoređen iza 4. bataljuna, a 3. bataljun iza 2. bataljuna.³⁹

Druga važna značajka opisane zapovijedi 26. dalmatinske divizije je okolnost da je ona pisana na način da je uz svaku brigadu navedeno prezime njezina zapovjednika. Primjerice, uz kratak opis zadaće 11. dalmatinske brigade u zapovijedi je navedeno “K-dant major Guvo”,⁴⁰ jer je tadašnji zapovjednik te brigade bio bojničnik (major) Ivan Guvo. Ovu je okolnost važno naglasiti, jer se na osnovi nje može zaključiti da je vodstvo divizije zapovjednika brigade smatralo najvažnijim članom brigadnoga stožera, a time i vrlo vjerojatno osobom zaduženu za provedbu posebnih zadaća kao što su bile likvidacije političkih protivnika odnosno “narodnih neprijatelja”. Slijedom toga, upravo se Ivana Guvu može smatrati najodgovornijom osobom za likvidaciju dvanaest franjevacu ubijenih u samostanu.

Prema biografskim podatcima iz monografije 11. dalmatinske brigade, Guvo je bio član KPJ od 1941., a u socijalističkoj Jugoslaviji bio je odlikovan Ordenom narodnoga heroja i nositeljem Partizanske spomenice 1941. U 11. dalmatinsku brigadu upućen je u kolovozu 1944., a do tada je bio pripadnik 1. dalmatinske brigade. U Guvinoj biografiji zabilježeno je da je sudjelovao u bitkama na Neretvi i Sutjesci što ga je prema kriterijima NOVJ svrstavalo u sam vrh te vojske, a nakon završetka rata u širi krug društvene elite socijalističke Jugoslavije.⁴¹ U razdoblju Jugoslavije Guvo je bio istaknuti pripadnik veteranske organizacije 11. dalmatinske brigade, što je vidljivo iz pisma koje je ta organizacija objavila 20. rujna 1989. u *Slobodnoj Dalmaciji*, dnevnom listu iz Splita.⁴²

U historiografskoj literaturi u kojoj je opisano stradavanje franjevacu u Hercegovini 1945. odgovornost Ivana Guve uglavnom je zaobiđena, dok zapovijed 26. dalmatinske divizije od 4. veljače 1945. nije citirana kao relevantan izvor. Prvi autor

39 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 279.-280.

40 *Zbornik*, IV/33, 146.

41 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 609.

42 Dino MIKULANDRA, “Ratna svjedočanstva boraca 11. dalmatinske brigade: Lažne bitke Sime Dubajića”, *Slobodna Dalmacija*, 20. 9. 1989., br. 13940, 14.-15.

koji je u svome radu otvorio pitanje Guvine odgovornosti za smrt širokobrijeških franjevaca hrvatski je autor Damir Šimić. On je u svome tekstu objavljenom 2012. iznio zaključak kako Guvo nije zapovjedio likvidaciju franjevaca, nego je taj čin osudio i zbog njega kritizirao nadređene.⁴³ Za svoju interpretaciju Šimić nije ponudio niti jedan dokaz što otvara pitanje motiva za javno iznošenje takvoga zaključka. Njegovu interpretaciju događaja glede Guvine odgovornosti preuzeo je povjesničar Hrvoje Mandić, koji je u svome radu o borbama za Široki Brijeg iz 2013. zaključio da su franjevce likvidirali Guvi “nadređeni zapovjednici i OZNA, te dio njemu podređenih partijskih kadrova”. Pozivajući se na Šimića, Mandić je Guvu izuzeo od odgovornosti tvrdnjom kako je Guvo “kritizirao” likvidaciju franjevaca.⁴⁴

Likvidaciju širokobrijeških franjevaca Mandić je opisao i u svojoj knjizi o Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji iz 2021. U njoj je, za razliku od svoga rada iz 2013., izostavio pitanje neposredne Guvine odgovornosti te je iznio tvrdnju da su franjevce uhićene u širokobriješkome samostanu smaknuli “pripadnici OZNA-e i KNOJ-a” koji su djelovali na operativnom području 11. dalmatinske brigade.⁴⁵ U Mandićevoj knjizi Guvo je naveden na samo jednom mjestu, i to u kontekstu činjenice da je “na operativnom području brigade” kojoj je bio zapovjednik počinjen zločin nad franjevcima “prema naređenju OZNA-e”,⁴⁶ odnosno sigurnosne službe KPJ čiji je puni naziv bio Odjeljenje zaštite naroda.⁴⁷

Tvrdnja iz Mandićeve knjige o OZN-i kao strukturi primarno odgovornoj za likvidaciju franjevaca smaknutih na operativnom području 11. dalmatinske brigade ne može se smatrati točnom jer za nju nije naveden niti jedan konkretan dokaz, dok izvori koji upućuju na drugačiji zaključak nisu uzeti u obzir. Dodatna manjkavost te tvrdnje sadržana je u činjenici da djelatnici OZN-e u operacijama NOVJ nisu djelovali samostalno, nego kao sastavni dio konkretne postrojbe. Naime, djelatnici OZN-e koji su djelovali na operativnom području 11. dalmatinske brigade bili su ujedno pripadnici te postrojbe.

43 Damir ŠIMIĆ, “Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika? (IV.)”, *Stopama pobijenih: Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“*, 2012., 32.-33.

44 H. MANDIĆ, “Borbe za Široki Brijeg”, 22.

45 H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, AGM, Zagreb, 2021., 329.

46 H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija*, 375.

47 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 20, Komunist, Beograd, 1984., 90.-93.; Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2005., 241.-269.

Izvor koji to neposredno dokazuje jest monografija 11. dalmatinske brigade. U toj je knjizi objavljen shematski prikaz zapovjednih stožera brigade iz kojega je vidljivo kako se u stožeru brigade nalazio jedan časnik (oficir) OZN-e i njegov zamjenik. U tom su prikazu, objavljenom na kraju knjige, kao časnici OZN-e navedeni Ante Bogdanić i Petar Božinović, dok su kao njihovi zamjenici spomenuti Petar Božinović i Mate Matković. Uz njihova imena nije pridodana vremenska odrednica, tako da se ne može zaključiti tko je od spomenute trojice prilikom zauzimanja širokobriješkoga samostana bio časnik OZN-e, a tko njegov zamjenik.⁴⁸ Međutim, iz navedenoga podatka očito je kako su sva trojica navedenih djelatnika OZN-e ujedno bili pripadnici 11. dalmatinske brigade. Stoga je pogrešno likvidaciju dvanaestorice franjevaca u širokobriješkome samostanu interpretirati kao zločin OZN-e koji se dogodio na operativnom području 11. dalmatinske brigade i pri sagledavanju uzročno-posljedične veze koja je do nje dovela izuzimati od odgovornosti vodstvo brigade, poglavito zapovjednika brigade Ivana Guvu.

Uz prethodno navedena dva dokumenta objavljena od strane vlasti u Jugoslaviji, treći izvor u kojemu se navodi kako su franjevce uhićene u širokobriješkome samostanu likvidirali pripadnici 11. dalmatinske brigade čini iskaz bivšega pripadnika brigade Rafaela Radovića svećeniku Krunoslavu Draganoviću. Sadržaj Radovićeve iskaza prva je objavila povjesničarka Blanka Matković u svome članku iz 2011.⁴⁹

Radović je u svom iskazu opisao ubojstvo jednoga širokobriješkoga franjevca. Prema njegovim riječima, naredbodavac toga zločina bio je neimenovani zapovjednik 4. bataljuna 11. dalmatinske brigade, a neposredni izvršitelj ubojstva “jedan oficir UDBE (OZNE) bez čina”. Iskaz je konkretan i jezgrovit, a značajan je jer u njemu Radović navodi mnoštvo podataka, ne ulazeći u dublje zaključke glede odgovornosti viših razina vlasti. Radović je naveo kako se kao pripadnik 1. čete 4. bataljuna 11. dalmatinske brigade nakon zauzimanja samostana nalazio ispred zgrade franjevačke gimnazije. Tamo je vidio trojicu franjevaca kako razgovaraju s “naš[im] zapovjednik[om] bataljon[a], kapetan[om] po činu” čije ime nije znao ali je pretpostavio da je “po govoru sigurno Crnogorac”. Uz njega se nalazilo “još desetak vojnika i jedan oficir UDBE (OZNE) bez čina”. Prema Radoviću, na pitanja zapovjednika njegova bataljuna odgovarao je samo franjevac kojega je opisao kao visokoga i plavokosog čovjeka s bijelim naočalama. Nakon što je razgovor zavr-

48 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 614.

49 B. MATKOVIĆ, “Zločini postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa NOVJ-a”, 312.

šio, taj je franjevac ubijen automatskim pištoljem od strane osobe koju je Radović označio kao “UDBAŠ[a]”, dok su ostali ušli u zgradu gimnazije. Približno pola sata kasnije, skupini u kojoj se nalazio Radović pristupili su “vojnici iz drugih četa IV. bataljona” te su ispričali “da su u nekom podrumu navodno sa zagušljivim bombama ubili dvadesetak franjevac”. Radović se ogradio od vjerodostojnosti priče naglasivši kako nije osobno vidio ubojstvo.⁵⁰

U monografiji 11. dalmatinske brigade navedeno je kako je u vrijeme borbi za Široki Brijeg zapovjednik 4. bataljuna 11. dalmatinske brigade bio Dominko Antunović, koji je tada imao čin kapetana.⁵¹ Za njega se u monografiji navodi da je rođen u selu Kozica kod Vrgorca u južnoj Dalmaciji,⁵² što u znatnoj mjeri smanjuje vjerojatnost da bi govorio crnogorskim jezikom. Prema tekstu monografije 11. dalmatinske brigade, u stožeru 4. bataljuna nalazio se jedan Crnogorac. Bio je to Vaso Pavičević koji je u bataljunu bio kurir.⁵³ Moguće je da je on vodio razgovor s franjevcem ispred gimnazije te da je Radović zbog toga bio uvjeren da se radi o zapovjedniku bataljuna. Međutim, pisani trag koji bi to neposredno potvrdio nije pronađen, pa se o mogućnosti da je upravo Pavičević naredbodavac toga zločina može samo nagađati.

Uzevši u obzir opisane okolnosti Radovićeva iskaza, može se zaključiti kako iskaz nije dovoljno pouzdan da bi se mogao smatrati vjerodostojnim izvorom. U skladu s time, nije moguće sa sigurnošću navesti koja je bila uloga 4. bataljuna 11. dalmatinske brigade u razdoblju kada su širokobriješki franjevci likvidirani. Nasuprot tomu, iz raspoloživih izvora s visokim stupnjem sigurnosti može se zaključiti kako su dvanaestoricu franjevac zarobljenih u samostanu likvidirali pripadnici 2. bataljuna 11. dalmatinske brigade. Glavni argument za ovaj zaključak jest zapovijed vodstva brigade od 5. veljače 1945., objavljena u monografiji brigade. Iz ovoga izvora vidljivo je kako su se u vodstvu bataljuna tada nalazili Mišo Martinac i Jakša Deletis na mjestu zapovjednika i političkoga komesara, te Petar Mijoč i Zorko Miličić kao njihovi zamjenici.⁵⁴

Martinac je rođen 1923. u Vrgorcu, a snagama NOVJ pristupio je u lipnju 1942., dok je članom KPJ postao početkom 1943. Završetak rata dočekao je kao zapovjed-

50 HR-HDA-1805, Fond: Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća, 8.42 – 8.43; B. MATKOVIĆ, “Zločini postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa NOVJ-a”, 312.

51 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 281.

52 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 508.

53 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 573.

54 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 280., 622.

nik 4. bataljuna 11. dalmatinske brigade, odakle je, po svemu sudeći, premješten nakon završetka borbi u Hercegovini.⁵⁵ Njegova poslijeratna biografija, odnosno društveni položaj u socijalističkoj Jugoslaviji, nije poznata. Za razliku od Martinca, za Jakšu Deletisa dostupni su konkretniji podatci. Prema monografiji 11. dalmatinske brigade, Deletis je rođen u Starom Gradu na Hvaru 13. studenoga 1922., a postroj-bama NOVJ pristupio je 23. srpnja 1943. Članom KPJ postao je u rujnu iste godine. Iz monografije 11. dalmatinske brigade vidljivo je kako je Deletis kraj rata dočekao na mjestu političkoga komesara 2. bataljuna te da je prije toga u vodstvu bataljuna obnašao važne dužnosti. Naime, u tome je bataljunu Deletis bio politički komesar prateće čete 2. bataljuna i politički komesar 1. čete toga istog bataljuna.⁵⁶ Nakon rata Deletis je bio jedan od istaknutijih članova veteranske organizacije 11. dalmatinske brigade, što je vidljivo iz pisma te organizacije objavljenoga u *Slobodnoj Dalmaciji*.⁵⁷ Uz članstvo u veteranskoj organizaciji 11. dalmatinske brigade Deletis je bio aktivan u društvenom životu Jugoslavije kao jedan od prvih pripadnika Torcide, navijačke skupine splitskoga nogometnog kluba Hajduk. U dokumentu *Izvještaj partijske komisije o nekim negativnim pojavama u sportu* od 10. prosinca 1950. Jakša Deletis izrijekom je naveden kao jedan od osnivača Torcide, osnovane 28. listopada 1950. u Zagrebu, dan uoči prvenstvene utakmice između Hajduka i Crvene zvezde u Splitu. U vezi s tom utakmicom, partijska komisija ponašanje navijača splitskog kluba percipirala je kao “nemire”, stoga su uslijedile i konkretne sankcije, kojima je bio obuhvaćen i Deletis. Naime, Jakša Deletis smijenjen je s dužnosti člana partijskoga komiteta Ekonomskoga fakulteta u Zagrebu, na kojemu je tada studirao, zbog “direktnog učešća u organiziranju Torcide”.⁵⁸ Međutim, smjena očito nije utjecala na Deletisov položaj u veteranskoj organizaciji 11. dalmatinske brigade što upućuje na zaključak da ga vlast nije drastičnije sankcionirala, najvjerojatnije zbog njegovih ranijih zasluga odnosno njegova zapaženoga ratnog puta.

Zamjenik zapovjednika 2. bataljuna Petar Mijoč rođen je 4. svibnja 1916. u selu Pozla Gora kod Metkovića, snagama NOVJ se pridružio 19. ožujka 1943., a član KPJ postao je u rujnu 1943. Rat je završio na mjestu zapovjednika 2. bataljuna,

55 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 557.

56 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 523., 524., 622.

57 D. MIKULANDRA, “Ratna svjedočanstva boraca 11. dalmatinske brigade: Lažne bitke Sime Dubajića”, 14.-15.

58 *Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.* (dalje: *Zapisnici*), Svezak 2, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2006., 596., 603.

odnosno po svemu sudeći nakon što je dotadašnji zapovjednik toga bataljuna Mišo Martinac premješten u 4. bataljun.⁵⁹ Mijoč je bio aktivan član veteranske organizacije 11. dalmatinske brigade, što je vidljivo iz činjenice da je, poput Deletisa, bio jedan od potpisnika prethodno navedenoga pisma objavljenoga u *Slobodnoj Dalmaciji*.⁶⁰ Zorko Miličić rođen je 11. studenoga 1919. u gradu Hvaru, snagama NOVJ pristupio je u listopadu 1942., a članom KPJ postao je u ožujku 1943.⁶¹ Na mjestu zamjenika političkoga komesara 2. bataljuna Miličić se nalazio do 15. veljače 1945. kada je unaprijeđen na mjesto zamjenika političkoga komesara 11. dalmatinske brigade.⁶² Ova činjenica značajan je argument za zaključak kako je upravo 2. bataljun likvidirao franjevce u samostanu na Širokome Brijegu jer je morao postojati važan razlog za napredovanje ove vrste. Miličićeva poslijeratna politička i vojna karijera nije poznata tako da je za pretpostaviti kako u socijalističkoj Jugoslaviji nije imao značajniju ulogu u tijelima vlasti.

Osim Guve i četvorice navedenih pripadnika stožera 2. bataljuna, od značajnijih ličnosti iz vodstva 11. dalmatinske brigade koji su prema svome položaju sudjelovali u likvidaciji franjevacu nužno je spomenuti političkoga komesara brigade Grgu Markića i načelnika brigade Vilka Fiumana. U monografiji brigade navedeno je kako je Fiuman bio načelnik stožera brigade od 14. listopada 1943., odnosno od ulaska brigade u sastav 26. dalmatinske divizije, pa do kraja rata. Nasuprot tome, Grga Markić bio je politički komesar brigade od studenoga 1944. do kraja rata. Prema biografskim podacima iz monografije brigade, Markić je rođen u selu Desne kod Metkovića 1918., a NOVJ je pristupio 15. siječnja 1943. Iste godine u srpnju postao je članom KPJ. Bio je prvi politički komesar 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade.⁶³ Markić je pod nerazjašnjenim okolnostima preminuo 1946.,⁶⁴ navodno od upale mozga.⁶⁵ Fiuman je rođen 17. rujna 1922. u Rijeci, a NOVJ je pristupio 18.

59 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 561., 620., 622.

60 D. MIKULANDRA, "Ratna svjedočanstva boraca 11. dalmatinske brigade: Lažne bitke Sime Dubajića", 14.-15.

61 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 562.

62 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.

63 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 556., 613., 618., 620.

64 *Mostarska operacija*, 219.

65 Iskaz Ivana Marinoviću Krunoslavu Draganoviću i Franku Razlogu 15. 9. 1953. u Rimu, Italija. HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; John Ivan PRCELA, *Hrvatski holokaust II. Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb, 2005., 378.

kolovoza 1943. Članom KPJ postao je nepoznatoga datuma 1944.⁶⁶ U izvješću Političkoga odjela 26. dalmatinske divizije Centralnom komitetu KPJ od 20. prosinca 1943. Fiuman je opisan kao “domobranski oficir” i “mlad čovjek” koji nije član KPJ. Pri tome je naglašeno kako je on izložen “nepravilnom postupku”.⁶⁷ Na osnovi toga, može se pretpostaviti da Fiuman, kao bivši časnik vojske Nezavisne Države Hrvatske (NDH), nije smatran pouzdanim od strane ostalih članova stožera brigade. Iz monografije 11. dalmatinske brigade vidljivo je kako je tada zapovjednik brigade bio Milan Atlagić, politički komesar brigade Vinko Maglica, a njihovi zamjenici Ivan Gaće i Zvonko Raos.⁶⁸ U skladu s time, navedena tvrdnja glede odnosa prema Fiumanu odnosila se na njih. Međutim, odnos prema Fiumanu do sredine 1944. značajno se promijenio. To se može zaključiti iz izvješća političkoga komesara 26. dalmatinske divizije Dušana Koraća od 20. srpnja 1944. koji je za Fiumana naveo kako se, premda “bivši domobranski oficir”, “snašao” na mjestu načelnika stožera brigade i da će se “razviti” u “dobrog rukovodioca”.⁶⁹ Budući da je opis Fiumana zabilježen u Koraćevu izvješću znatno drugačiji od izvješća Političkoga odjela 26. dalmatinske divizije, logičnim se čini zaključak da se i odnos ostalih pripadnika stožera brigade prema Fiumanu promijenio. Iz monografije brigade vidljivo je kako su se u stožeru brigade tada nalazili Atlagić na mjestu njezina zapovjednika, Ante Deak na dužnosti političkoga komesara, te Benko Matulić na mjestu Deakova zamjenika. Dužnost zamjenika zapovjednika brigade u tome razdoblju nije postojala, te je ponovno uvedena tek u prosincu 1944.⁷⁰

Izvješće političkoga komesara 26. dalmatinske divizije od 16. ožujka 1945. Dušana Koraća upućuje na zaključak kako je osoba koja je dovela do promjene odnosa vodstva brigade prema Fiumanu, ali i unaprijedila rad cjelokupnoga stožera brigade, bio Grga Markić. Ovaj zaključak potkrepljuje tvrdnja zabilježena u Koraćevu izvješću prema kojoj se Marićevu radu “ima zahvaliti da je štab [brigade], prije svega, uspeo da riješi svoje ranije slabosti i rukovodi kao cjelina”. U Koraćevu izvješću spomenut je i zapovjednik brigade Ivan Guvo, ali njegov rad nije dobio značajniju pozornost, nego je za njega samo zabilježeno kako je “ujednačenih sposobnosti” sa zapovjedni-

66 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 531.

67 HR-HDA-1912, kutija 1, 38/5485: Politički odjel 26. dalmatinske divizije Centralnom komitetu KPJ 20. 12. 1943.

68 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.

69 HR-HDA-1912, kutija 1, 38/5506: Politički komesar 26. dalmatinske divizije političkom komesaru 8. dalmatinskog korpusa od 20. 7. 1944.

70 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.

cima 1. i 12. dalmatinske brigade i da poput njih dvojice “za sada” odgovara dužnosti koju obnaša.⁷¹ Na osnovi usporedbe opisa Guve i Markića, može se zaključiti kako je tijekom prve polovice 1945. upravo Markić bio središnja ličnost u vodstvu brigade i da je, samim time, njegova aktivnost bila presudna da stožer brigade bude pozitivno ocijenjen od strane vodstva 26. dalmatinske divizije. Također, citirano Koraćevo izvješće značajno je za temu likvidacije franjevacca iz samostana u Širokom Brijegu, jer je na osnovi njega očito kako takva odluka nije mogla biti donesena od vodstva brigade, a da u njoj Markić nije imao vrlo važnu, a vjerojatno i presudnu ulogu. Unatoč navedenim kvalifikacijama, Markić nije ostvario političku i vojnu karijeru u socijalističkoj Jugoslaviji jer je, kako je prethodno navedeno, umro neposredno nakon rata, točnije 1946. Što se tiče Fiumana, dostupni izvori ne ukazuju na to da je imao neku značajniju ulogu u poslijeratnome razdoblju zbog čega se može zaključiti kako nije u socijalističkoj Jugoslaviji ostvario relevantnu političku ili vojnu karijeru.

Iz dostupnih izvora teško se može zaključiti zašto je vodstvo 11. dalmatinske brigade upravo 2. bataljuna naredilo da likvidira franjevački samostan u Širokome Brijegu, te zato pitanje razloga koji je do toga doveo ostaje otvorenim. Podatak koji bi mogao djelomično rasvijetliti ovo pitanje jest taj da su se u vrijeme borbi za Široki Brijeg u stožeru brigade nalazila dva istaknuta pripadnika toga bataljuna. Bili su to Andrija Krilić i Martin Gabričević. U monografiji 11. dalmatinske brigade zabilježeno je da je Krilić bio zamjenik zapovjednika brigade od prosinca 1944. do 26. ožujka 1945. dok je Gabričević bio zamjenik političkoga komesara brigade od siječnja do 15. veljače 1945.⁷² Do dolaska u stožer brigade, Krilić je bio zapovjednik 2. bataljuna te ga je na tom mjestu naslijedio Martinac, dok je Gabričević bio politički komesar toga bataljuna sredinom rata.⁷³ Navedeni podatak značajan je ako se uzme u obzir činjenica da je Markić prije dolaska na mjesto političkoga komesara brigade bio politički komesar njezina 3. bataljuna, dok su preostala dva člana stožera brigade, Guvo i Fiuman, došli na svoje tadašnje dužnosti bez da su prethodno bili u vodstvu nekih od bataljuna brigade. Uzevši u obzir tu okolnost, nije isključeno da je nazočnost dvojice bivših istaknutih pripadnika stožera 2. bataljuna u stožeru brigade utjecala na odluku da vodstvo brigade upravo tome bataljunu povjeri zadaću likvidacije samostana.

71 *Zbornik*, IX/9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969., 154.-155.

72 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.

73 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 522.

Sumirajući sve navedeno, logičnim se čini zaključiti da je dvanaesticu franjevacah uhićenih u samostanu likvidirala 11. dalmatinska brigada. Na ovaj zaključak u prvome redu upućuje preslika dijela zapovijedi stožera brigade od 5. veljače 1945. u kojoj je navedeno da je zadaća 2. bataljuna te brigade “likvidacija samostana”, ali i zapovijed 26. dalmatinske divizije od 4. veljače 1945. u kojoj je samostan na Širokome Brijegu spomenut kao jedno od mjesta u smjeru kojega treba napadati ta brigada. Ta dva izvora stavljena u kontekst izvješća Fitzroya Macleana predstavljaju osnovu za zaključak da je 11. dalmatinska brigada određena od strane vodstva 26. dalmatinske divizije kao postrojba koja treba provesti odluku vodstva KPJ, odnosno najvjerojatnije Josipa Broza Tita osobno, da se franjevce likvidira. Međutim, budući da se u razdoblju kada su postrojbe NOVJ zauzele Široki Brijeg jedino skupina od dvanaest franjevaca nalazila u samostanu, dok su se preostale dvije skupine od po osam, odnosno šest franjevaca nalazile izvan samostanskih prostorija, sa sigurnošću se može zaključiti da je 11. dalmatinska brigada likvidirala skupinu od dvanaest franjevaca koja se nalazila u samostanskim prostorijama. Nasuprot tome, na osnovi raspoloživih izvora ostaje nejasno koja je postrojba likvidirala druge dvije skupine franjevaca. Kao dodatna potvrda toga važan je izvor iskaz bivšega pripadnika brigade Rafaela Radovića koji je svećeniku Krunoslavu Draganoviću naveo kako je bio osobni svjedok ubojstva jednoga franjevca likvidiranoga ispred zgrade gimnazije.

Egzekucije ratnih zarobljenika na Kočevskom rogu

Osim ubojstva franjevaca u samostanu u Širokom Brijegu, drugi masovni zločin za koji odgovornost snosi 11. dalmatinska brigada masovne su egzekucije zarobljenika na Kočevskom rogu, krškoj šumovitoj visoravni istočno od Kočevja, grada u južnoj Sloveniji. Zločin na Kočevskom rogu razlikuje se od likvidacije franjevaca iz dva bitna razloga – počinjen je nakon završetka rata i točan broj žrtava te njihov identitet još uvijek nisu utvrđeni.

Nakon raspada SFRJ vlasti Republike Slovenije Kočevski rog identificirale su kao područje masovnih grobnica na kojemu su nakon Drugoga svjetskog rata provedene egzekucije.⁷⁴ Na Kočevskom rogu slovenske su vlasti dva puta provele ekshumacije. Prva ekshumacija provedena je krajem rujna 2017. iz grobišta Podstenice,

74 Mitja FERENC, Želimir KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Počasni bleiburški vod, Zagreb, 2007., 145.

jame u Rugarskim klancima, gdje su pronađeni ostaci 22 muške osobe.⁷⁵ Prema pronađenim predmetima vidljivo je da se radilo o vojnicima NDH. Druga ekshumacija provedena je krajem kolovoza 2020. na mjestu Podstenice – Brezno 3. Tamo su pronađeni posmrtni ostaci 258 osoba za koje se na osnovi predmeta pronađenih uz žrtve može zaključiti da su također bili vojnici NDH.⁷⁶

U kontekstu masovnih grobnica na području Kočevskoga roga u literaturi je spominjana ekshumacija posmrtnih ostataka 88 osoba otkrivenih 2006. na grobištu Glazuta – Brezno Konfin 1. Međutim, to grobište ne nalazi se unutar Kočevskoga roga iako je smješteno u okolici Kočevja. Vezano za žrtve evidentirane na tome grobištu, vrijedi navesti da je utvrđen njihov osobni identitet, odnosno imena i prezimena, kao i nacionalnost. K tome, iz liječničke evidencije i arhivskoga gradiva, vidljivo je da su žrtve dovedene iz zatvora OZN-e u Ljubljani krajem lipnja 1945.⁷⁷ Uzevši to u obzir, može se zaključiti kako su u okolici Kočevja evidentirane tri masovne grobnice od kojih se dvije masovne grobnice nalaze na području Kočevskoga roga. Za razliku od masovne grobnice pronađene 2006., identitet žrtava ekshumiranih na Kočevskom rogu nije poznat.

Usprkos tome, s visokom dozom sigurnosti može se zaključiti da je žrtve likvidirala 11. dalmatinska brigada. Zaključak se prvenstveno temelji na sadržaju operacijskih dnevnika 11. dalmatinske brigade i njezina 3. bataljuna, ali i na iskazima četvorice pripadnika Jugoslavenske armije koji su Kočevski rog označili masovnim stratištem ratnih zarobljenika, a pripadnike te brigade njihovim egzekutorima. I dnevnic 11. dalmatinske brigade i iskazi pripadnika Jugoslavenske armije danas su dostupni za istraživanje, stoga predstavljaju ključne izvore za utvrđivanje okolnosti u kojima su provedene egzekucije na Kočevskom rogu.

Iz operacijskoga dnevnika 11. dalmatinske brigade vidljivo je da je ta postrojba dana 27. svibnja 1945. “stavljena na raspolaganje Ministarstvu Narodne odbrane radi sprovođenja ratnih zarobljenika”.⁷⁸ Podatak iz dnevnika djelomično je objavljen

75 Draško JOSIPOVIĆ, Petra LEBEN SELJAK, “Jama v Rugarskih klancih V”, *Nemoć laži: poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018.*, Družina, Ljubljana, 2019., 392.-397.

76 Arhiv Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, Končno poročilo o iznosu posmrtnih ostankov iz »Brezna 3 pri grobišču« v Kočevskem rogu, 18. 10. 2020.; Arhiv Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, Poročilo o delu Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2020, 131-1/2021/1, 16. 12. 2020.

77 M. FERENC, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč 1991-2011*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2012., 88.-93.

78 HR-DAS-195, kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 27. 5. 1945. Po-

u monografiji brigade, jer je navedeno da se brigada “stavlja na raspolaganje”, ali je izostavljen podatak da je brigada bila zadužena za nadzor nad ratnim zarobljenicima.⁷⁹ Za idući dan, odnosno 28. svibnja 1945., u operacijskom dnevniku 11. dalmatinske brigade navedeno je da je zadaća brigade bila “organizovanje prevoza ratnih zarobljenika na pruzi Kranj i Jesenice, i osiguranje zarobljeničkih logora” u St. Vidu i Kočevju. Za nadnevak 31. svibnja 1945. u brigadnom operacijskom dnevniku zabilježeno je kako je brigada uz osiguranje zarobljeničkih logora u Kočevju i St. Vidu trebala osigurati i zarobljenički logor u Kranju.⁸⁰ U idućim je danima prema tekstu operacijskoga dnevnika zadaća brigade bila ista. Navedena zadaća trajala je sve do 5. lipnja 1945. kada je u operacijski dnevnik navedeno sljedeće:

“Kombinovani bataljon i dvije čete III. bataljona koji su sprovađali zarobljenike iz Kočevlja povratili su se u sastav brigade. Kombinovani bataljon otišao na odmaranje na Bled.”⁸¹

Kao što se može zaključiti iz spomenutoga citata, u razdoblju u kojemu je 11. dalmatinska brigada bila zadužena za nadzor nad ratnim zarobljenicima u logorima u Kočevju, Kranju i St. Vidu kod Ljubljane, na području Kočevja nalazile su se dvije postrojbe iz njezina sastava. To su bile dvije satnije, odnosno čete 3. bataljuna i postrojba pod nazivom “Kombinovani bataljon”. Iako iz dostupnih izvora nije posve jasno što je bila postrojba pod spomenutim nazivom, za pretpostaviti je kako se radilo o privremeno formiranoj postrojbi ustrojenoj za potrebu provedbe spomenute zadaće. Pisani izvori koji na to ukazuju iskazi su dvojice pripadnika 11. dalmatinske brigade, Ivana Gugića i Ivana Marinovića, koji su naveli kako je prije odlaska dijela brigade u Kočevje od njezinih pripadnika ustrojena posebna postrojba zadužena za egzekucije zarobljenika odvedenih na Kočevski rog. I Gugić i Marinović u svojim iskazima naveli su da su pripadnici te postrojbe za likvidaciju zarobljenika nagrađeni odmorom na Bledu.⁸² Ono što je važno naglasiti glede iskaza Gugića i Marinovića, jest činjenica da su obojica navela kako je postrojba za egzekucija bila veličine jedne satnije odnosno četa, iako je iz prethodno citiranoga dijela operacijskoga dnevnika 11. dalmatinske brigade vidljivo da se radilo o bataljunu, odnosno o znatno većoj postrojbi.

datak iz operacijskoga dnevnika naveden je i u monografiji 11. dalmatinske brigade. M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 438.

79 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 438.

80 HR-DAS-195, kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 31. 5. 1945.

81 HR-DAS-195, kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 5. 6. 1945.

82 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 369.-370., 373.

Iz operacijskoga dnevnika 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade vidljivo je kako su dvije čete toga bataljuna bile 2. i 3. četa. Ovaj podatak naveden je za nadnevak 28. svibnja 1945., za koji je zabilježeno kako “II i III četa s članom štaba polaze po zapovijedi štaba Brigade na kamionima u Kočevlje”.⁸³ Boravak tih dviju četa u Kočevju trajao je do 4. lipnja 1945. u noćnim satima, kada su u 21 sat stigle “II i III četa sa članom štaba u sastav bataljona”.⁸⁴

Usporedbom ovoga operacijskoga dnevnika s iskazima Gugića i Marinovića može se zaključiti kako se podatci iz tih izvora podudaraju, jer su obojica naveli da su bili pripadnici 3. čete 3. bataljuna i da su se u sastavu te postrojbe nalazili na Kočevskom rogu.⁸⁵ Pri tome vrijedi spomenuti kako ni jedan ni drugi u svojim iskazima nisu naveli da je tada na tome području boravila i 2. četa 3. bataljuna. Na osnovi toga, kao i okolnosti da su obojica postrojbu za egzekucije nazvali četom, a ne bataljunom, postavlja se pitanje je li postrojba za egzekucije za vrijeme boravka u Kočevju bila podijeljena u dvije skupine (pri čemu su tim skupinama bile pridodane 2. odnosno 3. četa 3. bataljuna).

Iako nisu pronađeni dokumenti jugoslavenskih vlasti koji bi neposredno potvrdili mogućnost da je postrojba za egzekucije tijekom boravka u Kočevju bila podijeljena u dvije skupine, argument u prilog ovome zaključku jest činjenica da su na Kočevskom rogu pronađene dvije masovne grobnice na dva prostorno odvojena mjesta. Također, argumentom za ovaj zaključak može se smatrati činjenica da se spomenuta postrojba na području Kočevja nalazila u pratnji dvije čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade, pri čemu su te dvije čete 3. bataljuna po svemu sudeći bile prostorno razdvojene (što se može zaključiti iz prethodno navedenih iskaza Gugića i Marinovića u kojima se boravak 2. čete 3. bataljuna na Kočevskom rogu ne spominje).

Osim navedenih podataka, iz operacijskoga dnevnika 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade uočljivo je da se zapovjedništvo toga bataljuna nalazilo u Jesenicama.⁸⁶ Spomenuti podatak značajan je prvenstveno zato što se jedan član toga stožera, kako sugerira sadržaj operacijskoga dnevnika, prema zapovijedi vodstva brigade nalazio u

83 HR-DAS-195, kutija 7, operacijski dnevnik 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade, nadnevak 28. 5. 1945.

84 HR-DAS-195, kutija 7, operacijski dnevnik 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade, nadnevak 4. 6. 1945.

85 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 369.-370., 376.

86 HR-DAS-195, kutija 7, operacijski dnevnik 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade, nadnevak 28. 5. 1945. – 4. 6. 1945.

Kočevju. S obzirom na to, kao i na činjenicu da je tijekom te zadaće cjelokupna brigada neposredno podređena jugoslavenskom ministarstvu obrane, može se zaključiti kako je zadaća na Kočevskom rogu smatrana iznimno važnom.

Iz prethodno navedenih citata dvaju operacijskih dnevnika također je vidljivo da je boravak dijela 11. dalmatinske brigade bio usko vezan uz nadzor nad ratnih zarobljenicima, i to u razdoblju kada je cjelokupna brigada bila angažirana na osiguranju čak tri zarobljenička logora. Budući da je dokumentacija o tim logorima još uvijek nedostupna za istraživanje, najvažnije karakteristike tih logora moguće je rekonstruirati iz objavljenih dokumenata OZN-e i JA. Najvažniji dokument za razumijevanje ustrojstva jugoslavenskih zarobljeničkih logora zapovijed je Generalštaba JA od 9. travnja 1945. koju je pod pov. br. 78. potpisao general-lajtnant Velimir Terzić. U Terzićevoj zapovijedi definirano je kako su “za uspostavu i uređenje logora” bile zadužene “vojno-teritorijalne komande, komande mesta i komande gradova”, dok su za “utvrđivanje identiteta” logoraša, odnosno njihovo “popisivanje i kartoniranje” bili nadležni “organi OZN-e one federalne jedinice na čijoj se teritoriji nalaze logori”.⁸⁷ Na osnovi citiranoga dokumenta, može se zaključiti kako su logori koje je osiguravala 11. dalmatinska brigada bili u nadležnosti OZN-e za Sloveniju.

Na obilježje jugoslavenskih zarobljeničkih logora na području Slovenije ukazuje dokument OZN-e od 3. srpnja 1945. Dokument je potpisan od strane neimenovanoga “majora” odnosno bojnika, a upućen je načelniku OZN-e za Hrvatsku, odnosno Ivanu Krajačiću Stevi. Za temu zločina na Kočevskom rogu ovaj dokument predstavlja vrlo važan izvor jer se u njemu navodi kako su časnici vojske NDH “većinom zarobljeni u Sloveniji i u koliko nisu odmah riješeni, transportirani su u Srijem”.⁸⁸ Citirani dio dokumenta argument je za zaključak da je većina časničkoga kadra vojske NDH likvidirana u Sloveniji, i to u prvim tjednima poraća, odnosno “odmah” kako je zabilježeno u dokumentu.

Zaključak koji proizlazi iz citiranoga dokumenta OZN-e značajan je za temu likvidacije na Kočevskom rogu zato što je iz identifikacijskih oznaka pronađenih među posmrtnim ostacima ekshumiranih na tome stratištu vidljivo da se radi o vojnicima NDH. Usporedbom te činjenice sa sadržajem dvaju prethodno citiranih operacijskih dnevnika u kojima je zabilježeno da su se dijelovi 11. dalmatinske brigade

87 *Zbornik*, II/15, 349.-350.

88 Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., 167.

nalazili u Kočevju do početka lipnja 1945., odnosno u prvim tjednima poraća, može se zaključiti kako su osobe čiji su posmrtni ostaci pronađeni na Kočevskom rogu prethodno dovedeni iz logora u Kočevju i da su u tome logoru bili zatvoreni kao časnici vojske NDH. Budući da su se na području Kočevja tada nalazile postrojbe 11. dalmatinske brigade; dijelovi 3. bataljuna i bataljun pod nazivom “kombinovani”, s visokom dozom sigurnosti može se navesti kako su upravo te postrojbe provele egzekuciju logoraša.

Osim dvaju prethodno citiranih operacijskih dnevnika, na zaključak da su upravo pripadnici 11. dalmatinske brigade provodili egzekucije na Kočevskom rogu upućuju iskazi pripadnika JA. Najpoznatiji iskaz pripadnika JA o Kočevskom rogu onaj je Sime Dubajića. On je o Kočevskom rogu objavio nekoliko intervju a te je napisao knjigu sjećanja u kojoj je vrlo precizno opisao svoju ulogu u tim događajima. Prema Dubajićeve opisu događaja, Kočevski rog kao mjesto masovne egzekucije odredio je načelnik OZN-e za Sloveniju Ivan Maček Matija jer je “dobro poznao teren”,⁸⁹ dok su egzekucije na tome mjestu proveli pripadnici 11. dalmatinske brigade i OZN-e za Sloveniju, koje je Dubajić nazvao “PPK” (što je bila kratica od naziva “Protiv pete kolone”).⁹⁰ Svoju upućenost u podatke koje je iznio o načinu na koji su egzekucije na Kočevskom rogu bile organizirane, Dubajić je objasnio time što je i sam bio uključen u provedbu tih egzekucija.⁹¹ Dubajić je glede svoje uloge naveo kako su upravo njemu trojica visokopozicioniranih dužnosnika OZN-e, od kojih je jedan bio Maček, dali zapovijed za likvidacije na Kočevskom rogu, a on je tu zapovijed prosljedio vodstvu 11. dalmatinske brigade, odnosno Ivanu Guvi osobno.⁹²

Dubajić je naglasio kako je postrojbu za egzekucije veličine jednoga bataljuna sastavilo vodstvo brigade i da joj je zapovijedao Ljubo Periša zvani Dinko,⁹³ za kojega je u monografiji 11. dalmatinske brigade zabilježeno da je bio obavještajni

89 Simo Š. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje: Od Kistanja do Kočevskog Roga*, Nidda Verlag GmbH / Vesti d. o. o., Beograd, 2006., 383.

90 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344., 349.

91 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344., 379.

92 Dubajić navodi kako su mu zapovijed za likvidaciju zarobljenika na Kočevskom rogu osim Mačeka uputili Maks Baće i Jovo Kapičić. S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344.; “[Simo DUBAJIĆ] Tito: Spriječite ubijanje zarobljenika”, *Nedjeljna Dalmacija*, br. 984., 11. ožujka 1990., 21.; Pero ZLATAR, “Simo Dubajić: Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!”, *Globus*, br. 217., 3. veljače 1995., 47.

93 Dubajić je postrojbu za egzekucije nazvao “bataljun za likvidaciju” i “streljački bataljun”. S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344.; P. ZLATAR, “Simo Dubajić: Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!”, 46.-47.

časnik (oficir) brigade.⁹⁴ Svoju ulogu u tim događajima Dubajić je objasnio na način da u egzekucijama na Kočevskom rogu nije osobno sudjelovao, jer se tada nalazio na željezničkoj stanici u Kočevju.⁹⁵ Prema njegovu opisu događaja, njegova zadaća bila je primati “izveštaje”, odnosno “raporte” o provedenim likvidacijama, koje mu je slalo vodstvo postrojbe za egzekucije.⁹⁶ S obzirom na podatke koje je sam o sebi iznio, Dubajić je tada po svemu sudeći bio časnik za vezu između postrojbe za egzekucije i viših razina vlasti, odnosno jugoslavenskoga ministarstva obrane kojem je 11. dalmatinska brigada tada bila neposredno podređena.

Osim Dubajića, Gugića i Marinovića, iskaz o egzekucijama na Kočevskom rogu dao je još jedan pripadnik JA – Albert Štambuk. Za njega je važno navesti da se nalazio u istoj postrojbi s Gugićem i Marinovićem te da im je bio neposredno nadređen. Iako Štambuk u svome iskazu nije spomenuo u kojoj se postrojbi nalazio tijekom boravka u Kočevju, iz sadržaja monografije 11. dalmatinske brigade vidljivo je kako je on bio zadnji ratni zamjenik političkoga komesara 3. čete 3. bataljuna te brigade.⁹⁷ Djelomičnu potvrdu ovoga podatka naveo je sam Štambuk u svome iskazu, koji je u formi intervjua dao za jugoslavenske novine *Nedjeljna Dalmacija*. U intervjuu je zabilježeno da je Štambuk tada bio “zamjenik komesara čete”, ali je nejasno o kojoj se četi radilo,⁹⁸ jer se su u Kočevju tada nalazile dvije čete 11. dalmatinske brigade te jedan bataljun. Međutim, usporedbom podatka iz intervjua i monografije može se sa sigurnošću zaključiti kako se radilo o 3. četi 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade.

Iskazi navedene četvorice pripadnika JA važni su zato što su u njima glede egzekucija na Kočevskom rogu zabilježena tri relevantna podatka: trajanje egzekucija, transport osoba koje su likvidirane i postrojba koja je provodila smaknuća.

U svome iskazu Gugić je naveo kako su likvidacije započele 28. svibnja 1945. i trajale su “8 dana”,⁹⁹ odnosno završene su zaključno s 4. lipnjem te godine. Njegov opis trajanja egzekucija značajan je jer se podudara s razdobljem boravka 11. dalmatinske brigade u Kočevju zabilježenim u dvama operacijskim dnevnicima. Marinović u svome iskazu nije precizirao točan nadnevak kada su egzekucije na

94 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 614.

95 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344.

96 “[S. DUBAJIĆ] Tito: Spriječite ubijanje zarobljenika”, 21.; S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 383.; P. ZLATAR, “Simo Dubajić: Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!”, 47.

97 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 620.

98 “[Albert ŠTAMBUK] Bio sam pion u krvavoj igri”, *Nedjeljna Dalmacija*, br. 983., 4. ožujka 1990., 9.

99 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 371., 373.

Kočevskom rogu započele i završile, ali je njihovu dužinu trajanja procijenio na “7-8 dana”, pri čemu je naveo kako su one započele “negdje zadnjih dana svibnja 1945.”¹⁰⁰ Poput Marinovića, i Štambuk je naveo da su egzekucije trajale “sedam ili osam dana”, ali za razliku od Marinovića, nije naveo ni približan nadnevak njihova početka ili završetka.¹⁰¹ Suprotno iskazima prethodne trojice, Dubajić je u svojoj knjizi sjećanja zabilježio da su egzekucije na Kočevskom rogu trajale “od kraja maja do 5. juna”,¹⁰² dok je njihovo trajanje precizirao na “pet dana i pet noći”.¹⁰³ Budući da je podatak da su egzekucije na Kočevskom rogu trajale “pet dana”¹⁰⁴ Dubajić osim u knjizi sjećanja iznio i u razgovoru za hrvatski tjedni list *Globus*, za pretpostaviti je da je u to bio posve uvjeren, odnosno da taj podatak nije iznio nehotično. Uzevši to u obzir, kao i nadnevak koji je naveo kao zadnji dan egzekucija u Kočevju, logičnim se čini zaključiti kako je Dubajić bio upoznat s nadnevkom kada su egzekucije završile, ali nije pouzdano znao kada su one počele. Izostanak točnoga datuma početka egzekucija u Dubajićeveu iskazu značajan je zato što upućuje na zaključak da se Dubajić nije nalazio u Kočevju kada su likvidacije na Kočevskom rogu započele, nego je tamo stigao tek četvrti dan, odnosno, po svemu sudeći, 31. svibnja 1945. Budući da je u operacijskome dnevniku 11. dalmatinske brigade spomenuti datum naveden kao nadnevak kada je vodstvo brigade premješteno iz Jesenica u Kranj,¹⁰⁵ usporedbom ovoga podatka i prethodno iznesenoga zaključka glede datuma Dubajićevea dolaska u Kočevje za pretpostaviti je kako se Dubajić do tada nalazio s vodstvom brigade u Jesenicama. Glavni argument za ovu pretpostavku Dubajićevea je tvrdnja kako je on bio zadužen da zapovjedništvu brigade prenese zadaću o provedbi egzekucija na Kočevskom rogu.¹⁰⁶ U knjizi sjećanja Dubajić je naveo kako je tu zapovijed od trojice visokopozicioniranih dužnosnika OZN-e primio u svojoj vili na St. Vidu kod Ljubljane u noći s 25. na 26. lipnja 1945.,¹⁰⁷ odnosno dan prije nego što je brigada stavljena pod neposredno zapovjedništvo jugoslavenskoga ministarstva obrane i dva dana prije odlaska dijela brigade u Kočevje. Iako Dubajić ne navodi gdje se nalazio od primitka te zapovijedi do odlaska u Kočevje, iz prethodno citiranoga

100 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 376.-377.

101 “[A. ŠTAMBUK] Bio sam pion u krvavoj igri”, 9.

102 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 376.-377.

103 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344.

104 P. ZLATAR, “Simo Dubajić: Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!”, 47.

105 HR-DAS-195, kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 31. 5. 1945.

106 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344.

107 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 343.-344.

dijela operacijskoga dnevnika 11. dalmatinske brigade, podastire se zaključak da je tada zajedno s vodstvom brigade boravio u Jesenicama.

Mogućnost da Dubajić nije boravio u Kočevju tijekom cijeloga razdoblja trajanja egzekucija na Kočevskom rogu važna je zato što otvara pitanje tko je u razdoblju dok Dubajić nije stigao u Kočevje obnašao njegovu ulogu. Budući da je Dubajić iznio podatak kako je postrojba za egzekucije upravo njemu slala izvješća o provedenim egzekucijama, za pretpostaviti je kako je do njegova dolaska u Kočevje tu dužnost obnašao neki drugi istaknuti pripadnik JA koji je bio hijerarhijski nadređen vodstvu 11. dalmatinske brigade. Međutim, zbog nedostupnosti dokumentacije JA i OZN-e o likvidacijama na Kočevskom rogu ovu pretpostavku za sada nije moguće provjeriti.

Transport osoba određenih za egzekuciju u svojim su iskazima opisala sva četvorica pripadnika JA. Dubajić je u knjizi sjećanja zabilježio kako su zarobljenici željezničkim vagonima stizali u Kočevje, a zatim su kamionima odvođeni na Kočevski rog.¹⁰⁸ U svojim su iskazima Gugić, Marinović i Štambuk potvrdili Dubajićeve verzije događaja glede transporta zarobljenika određenih za likvidaciju, jer su naveli kako se taj transport do Kočevja odvijao željeznicom, a od Kočevja do Kočevskoga roga kamionima. Pri tome su Gugić i Marinović naveli kako je zadaća čete u kojoj su se nalazili bila pratiti zarobljenike “koje su vlakovima dovozili u Kočevje”,¹⁰⁹ “tovariti ih na kamione” te spremati njihovu odjeću i ostale osobne predmete,¹¹⁰ dok je Štambuk izjavio kako se za to vrijeme nalazio na katu škole u Kočevju gdje je “jedna grupa partizana dovodila zarobljenike sa željezničke stanice”, “vezivala” ih i “ukrcavala na kamione” nakon čega su odvedeni “u nepoznatom pravcu”, odnosno na Kočevski rog.¹¹¹ Usporedbom sadržaja Dubajićeva iskaza s iskazima Gugića, Marinovića i Štambuka može se zaključiti kako su na Kočevskom rogu, osim zarobljenika logora u Kočevju, likvidirani i zarobljenici iz drugih jugoslavenskih logora. Na ovaj zaključak upućuje podatak iz iskaza sve četvorice, u kojima se navodi kako je određen broj zarobljenika u Kočevje dovođen željeznicom iz okolnih mjesta. Međutim, iz njihovih iskaza nije posve jasno o kojim je logorima riječ.

Za razliku od trajanja egzekucija i organizacije transporta, opis postrojbe koja je provodila egzekucije nad zarobljenicima u iskazima navedene četvorice značajno se razlikuje. Naime, ovu je temu Štambuk u svome iskazu posve zaobišao, naglasivši

108 S. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje*, 344.

109 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 377.

110 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 371.

111 “[A. ŠTAMBUK] Bio sam pion u krvavoj igri”, 9.

da o njoj ne želi govoriti.¹¹² Kao što je prethodno navedeno, Dubajić je postrojbu za egzekuciju opisao kao bataljun, pri čemu je naveo kako je njime zapovijedao obavještajni časnik 11. dalmatinske brigade Ljubo Periša Dinko,¹¹³ dok su Gugić i Marinović za tu postrojbu naveli da je bila četa, odnosno satnija. U svome iskazu Marinović opisu te postrojbe nije posvetio pozornost, dok je Gugić naglasio kako je ona imala 60 do 70 pripadnika te da su joj zapovijedali Nikola Maršić, Ivica Bokež kao politički komesar i Simo Dubajić kao zapovjednik iz pozadine odnosno “glavni komandant”.¹¹⁴

U malobrojnim historiografskim radovima u kojima je otvoreno pitanje egzekucija na Kočevskom rogu postrojba za egzekucije opisana je kao četa sastavljena od pripadnika 11. dalmatinske brigade. Autori koji su u svojim radovima iznijeli tu tvrdnju hrvatski su povjesničari Vladimir Geiger i Martina Grahek Ravančić.¹¹⁵ S obzirom na to da se od svih dostupnih izvora postrojba za egzekucije naziva “četom” samo u iskazima Gugića i Marinovića, očito je kako su Geiger i Grahek Ravančić svoj opis te postrojbe preuzeli iz tih dvaju iskaza, dok su Dubajićev opis te postrojbe – kao i operacijske dnevnik 11. dalmatinske brigade i njezina 3. bataljuna – posve ignorirali. Opis postrojbe za egzekucije temeljen samo na osnovi iskaza Gugića i Marinovića može se, osim zbog ignoriranja ostalih navedenih izvora, smatrati spornim jer su spomenuti iskazi po ovome pitanju činjenično problematični odnosno krajnje nevjerodostojni.

Razlog za ovakvu ocjenu jest način na koji su Gugić i Marinović u svojim iskazima prikazali zadaću postrojbe u kojoj su se oni nalazili, odnosno 3. čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade. I Gugić i Marinović u svojim su iskazima iznijeli tvrdnju kako je spomenuta postrojba tijekom boravka u Kočevju imala samo logističku ulogu i da je djelovala odvojeno od postrojbe zadužene za provedbu egzekucija. Glavni razlog sumnje u točnost ove tvrdnje jest popis egzekutora koje su Gugić i Marinović naveli u svojim iskazima. Gugić je egzekutorima na Kočevskom rogu imenovao Božu Kačića s Hvara, Antu Čepića iz Makarske, Matu Usorca, Boška Šiljega iz Opuzena, Alberta Štambuka s Brača te braću Luku i Jakova Bjaževića iz Komiže na

112 “[A. ŠTAMBUK] Bio sam pion u krvavoj igri”, 9.

113 Dubajić je postrojbu za egzekucije nazvao “bataljun za likvidaciju” i “streljački bataljun”. P. ZLATAR, “Simo Dubajić: Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!”, 46.-47.

114 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 369.-370.

115 Vladimir GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – Folksdojčeri*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 14.; Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009., 249.

Visu,¹¹⁶ dok je Marinović kao egzekutore označio Ivu Frankovića iz Hodilja, Danijela Jokovića iz Vele Luke na Korčuli, Đuru Marića iz Varaždina i Alberta Štambuka iz Pučišća na Braču.¹¹⁷ Pri navođenju osoba koje je kao egzekutore imenovao Gugić, nužno je navesti kako je on o Kočevskom rogu dao dva iskaza. Prvi iskaz predstavlja detaljan opis likvidacija na tom stratištu pri čemu su egzekutorima imenovani Božo Kačić i Ante Čepić,¹¹⁸ dok drugi iskaz, koji je po svemu sudeći nastao naknadno, sadrži samo kratak popis egzekutora na kojemu se nalaze preostale prethodno navedene osobe, ali ne i Kačić i Čepić.¹¹⁹ Navedena okolnost značajna je zato što ona upućuje na zaključak da je Gugić kalkulirao oko imena koje će označiti egzekutorima i da je naknadno u tom kontekstu spomenuo osobe koje je prvotno očito planirao izostaviti. Na osnovi toga, očito je kako se Gugićev iskaz glede opisa egzekucija na Kočevskom rogu ne može smatrati vjerodostojnim jer je Gugić, iz straha ili nekog drugog motiva, manipulirao imenima osoba koje je označio egzekutorima.

Osim zbog navedenoga razloga, dodatan argument za to da je njegov opis egzekucija, kao i Marinovićev, u činjeničnom smislu vrlo dvojben usporedba je osoba s njihova popisa s monografijom 11. dalmatinske brigade. Iz monografije je vidljivo da su trojica s toga popisa bili istaknuti pripadnici 3. čete 3. bataljuna te brigade. Radilo se o Ivi Frankoviću koji je bio zapovjednik te čete, Albertu Štambuku koji je bio zamjenik političkoga komesara te čete te Mati Usorcu koji je bio vodnik u toj četi.¹²⁰ Uzevši u obzir navedene podatke, može se zaključiti kako tvrdnja Gugića i Marinovića, prema kojoj 3. četa 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade nije sudjelovala u egzekucijama na Kočevskom rogu, u činjeničnom smislu nije točna. Štoviše, budući da su Gugić i Marinović bili pripadnici upravo te čete, njihova tvrdnja ima obilježje svjesne neistine motivirane umanjivanjem vlastite odgovornosti. Glede konteksta nastanka Gugićeva i Marinovićeva iskaza, treba navesti kako su iskaze u tajnosti dali hrvatskom svećeniku Krunoslavu Draganoviću 1953. u Rimu.¹²¹ Iako Draganović

116 HR-HDA-1805, kutija 1, 8.22; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 371.-374.

117 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 377.

118 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 371.-374.

119 HR-HDA-1805, kutija 1, 8.22.

120 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 593., 619.-620. Glede Frankovićeva položaja u toj postrojbi, vrijedi navesti kako su podatak zabilježen u monografiji u svojim iskazima potvrdili Gugić i Marinović. HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 371.; 377.

121 Gugić je dao dva iskaza od kojih je za jedan navedeno da je dan 14. kolovoza 1953. dok je za njegov drugi iskaz nadnevak nepoznat. Kako je prethodno navedeno, Marinović je iskaz dao

nije bio predstavnik vlasti, te ni Gugić ni Marinović nisu strahovali za vlastiti život prilikom davanja iskaza, za pretpostaviti je kako su se i jedan i drugi u političkom ozračju hrvatske emigracije htjeli prikazati u što boljemu svjetlu te su zato svoj boravak na Kočevskom rogu interpretirali na način da je zadaća njihove postrojbe bila isključivo “logističke” naravi.

Daljnji argument u prilog zaključku da je opis egzekucija na Kočevskom rogu koji su iznijeli Gugić i Marinović bio netočan jest činjenica da je jedan od navedenih vojnika s popisa egzekutora bio istaknuti pripadnik 2. čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade. Prema tekstu monografije te brigade, radilo se o Bošku Šiljegu koji je u toj četi bio vodnik.¹²² Kao što je prethodno navedeno, iz sadržaja operacijskoga dnevnika 3. bataljuna vidljivo je da se tijekom likvidacije zarobljenika uz 3. četu toga bataljuna u Kočevju nalazila i 2. četa toga bataljuna, što znači da su pripadnici i te čete na Kočevskom rogu sudjelovali u egzekucijama. Međutim, i Gugić i Marinović u svojim su iskazima prisutnost 2. čete 3. bataljuna u Kočevju posve prešutjeli, te se iz njihovih iskaza mogao steći dojam kako se navedena postrojba nije nalazila na tome području za vrijeme trajanja egzekucija. Na osnovi navedenih podataka, može se zaključiti kako je opis egzekucija iz Gugićeva i Marinovićeve iskaza u znatnoj mjeri netočan te se zato njihove tvrdnje glede toga aspekta ne mogu smatrati vjerodostojnima. Unatoč tome, zbog djelomične točnosti iskaza, ali i nedostupnosti najvećeg dijela relevantnoga arhivskog gradiva istraživačima, njihovi iskazi ipak predstavljaju važan izvor za istraživanje poratnih likvidacija na Kočevskom Rogu. Stoga je podacima koje su naveli nužno posvetiti još pozornosti.

Jedan od takvih podataka opis je zadaće Ljube Barbarića u Kočevju. U svome prvom iskazu Gugić je naveo kako je Barbarić, koji je prema njegovim riječima bio politički komesar 3. čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade, bio zadužen za nadzor nad osobnom imovinom zarobljenika likvidiranih na Kočevskom rogu.¹²³ Iz teksta monografije brigade, kao i iz Marinovićeve iskaza, vidljivo je kako je Barbarić tijekom rata doista bio politički komesar te čete, ali na kraju rata više nije imao tu funkciju.¹²⁴ Prema sadržaju monografije, Barbarić je tada obnašao dužnost politič-

15. rujna 1953. u prisustvu Krunoslava Draganovića i Franka Razloga. HR-HDA-1805, kutija 1, 8.22; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 374., 378.

122 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 586.

123 HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 371.

124 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 619.; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; J. I. PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, 376.

koga komesara 3. bataljuna.¹²⁵ Potvrda točnosti podatka iz monografije brigade jest i prethodno citirano otvoreno pismo veteranske organizacije 11. dalmatinske brigade, objavljeno u listu *Slobodna Dalmacija*, u kojemu je Barbarić potpisan kao politički komesar toga bataljuna.¹²⁶ Iako je podatak koji je Gugić iznio glede Barbarićeve dužnosti u 3. bataljunu 11. dalmatinske brigade očito bio pogrešan, on je značajan zato što – s obzirom na navodnu Barbarićevu zadaću – otvara mogućnost kako je upravo Barbarić bio član stožera 3. bataljuna, koji je prema tekstu operacijskoga dnevnika toga bataljuna boravio u Kočevju.

Osim Barbarića, iz teksta Gugićeva iskaza može se naslutiti kako se još jedan član stožera toga bataljuna nalazio u Kočevju u vrijeme egzekucija. Kao što je prethodno navedeno, Gugić je postrojbu za egzekuciju opisao kao četu od 60 do 70 članova 11. dalmatinske brigade kojom su zapovijedali Nikola Maršić, Ivica Bokež – Crnogorac i Simo Dubajić. U monografiji 11. dalmatinske brigade za Nikolu Maršića navedeno je kako je bio zapovjednik 1. čete njezina 2. bataljuna na kraju rata, dok se ime Ivica Bokeža ne spominje.¹²⁷ Međutim, u popisu članova stožera 3. bataljuna naveden je Nikola Marić – Bokež. Za njega je navedeno da je bio politički komesar toga bataljuna dok tu dužnost nije preuzeo Ljubo Barbarić. Nakon toga, Marić je imenovan zamjenikom političkoga komesara.¹²⁸ U Marićevoj kratkoj biografiji navedeno je da je rođen 26. ožujka 1924. u Kotoru i da se nalazio u redovima oružanih snaga KPJ, odnosno “u NOB” od 13. srpnja 1941., dok je članom KPJ postao 1942.¹²⁹ S obzirom na to da je Gugić Ivicu Bokeža opisao kao Crnogorca, može se zaključiti kako je Ivica Bokež zapravo Nikola Marić, odnosno zamjenik političkoga komesara 3. bataljuna. Mogućnost da je Marić doista bio istaknuti pripadnik postrojbe za egzekucije značajna je jer otvara mogućnost da je ta postrojba bila sastavni dio 3. bataljuna popunjena s pripadnicima drugih bataljuna 11. dalmatinske brigade.

Uzevši u obzir ovu mogućnost, vrijedi pokušati objasniti zašto je vodstvo 11. dalmatinske brigade upravo 3. bataljun odredilo za provedbu egzekucije zarobljenika na Kočevskom rogu. Iako iz dostupnih izvora nije moguće dati konkretan odgovor, jedan od mogućih razloga mogla bi biti činjenica da su se u stožeru brigade tada na-

125 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 619.

126 D. MIKULANDRA, “Ratna svjedočanstva boraca 11. dalmatinske brigade: Lažne bitke Sime Dubajića”, 14.-15.

127 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 557., 622.

128 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 618.

129 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 555.

lazili Grga Markić i Zorko Miličić na mjestu političkoga komesara i njegova zamjenika.¹³⁰ Iz monografije 11. dalmatinske brigade vidljivo je kako je Markić bio prvi politički komesar 3. bataljuna,¹³¹ dok je, prema istom izvoru, za Miličića zabilježeno kako je rođen u gradu Hvaru.¹³² Miličićevo porijeklo može se u ovome slučaju smatrati značajnim faktorom u jednakoj mjeri kao i Markićeva dužnost u 3. bataljunu iz razloga što je u vodstvu postrojbi 11. dalmatinske brigade koje su se nalazile u Kočevju zabilježen iznimno velik broj dužnosnika porijeklom s Hvara.

Najistaknutiji među njima zasigurno je politički komesar 3. bataljuna Jakov Barbarić. U monografiji 11. dalmatinske brigade za Barbarića je zabilježeno kako je rođen 17. listopada 1917. u Zastrazišću na Hvaru te da je član KPJ bio od rujna 1942., dok se “u NOB” uključio u listopadu iste godine.¹³³ Osim Barbarića, na važnim položajima u 3. bataljunu bilo je još dužnosnika porijeklom s toga otoka. Bili su to kurir toga bataljuna Stjepan Ivanković, zamjenik zapovjednika prateće čete toga bataljuna Ante Radić i vodnik u pratećoj četi toga bataljuna Petar Jelusić, sva trojica iz Bogomolja na Hvaru.¹³⁴ U vrijeme boravka na Kočevskom rogu, dužnosnici porijeklom s Hvara, osim u vodstvu 3. bataljuna, zauzimali su istaknute položaje i u njegovoj 3. četi. Bili su to politički komesar te čete Jakov Dulčić, porijeklom iz Rudina na Hvaru,¹³⁵ kurir te čete Prosper Kovačević, porijeklom iz grada Hvara,¹³⁶ i vodnik u toj četi Andro Huljić, porijeklom iz Bogomolja na Hvaru.¹³⁷ Za razliku od 3. čete, u 2. četi 3. bataljuna u vrijeme boravka u Kočevju dužnosnik rodом s Hvara nije bio politički komesar. Naime, krajem rata Jurka Caratana, rodом iz Bogomolja na Hvaru, zamijenio je Vladimir Kralj, koji je bio rodом iz Movškoga Kanala kod Nove Gorice u Sloveniji.¹³⁸ S obzirom na to, u tom su razdoblju na istaknutim mjestima u toj četi rodом s Hvara bili samo kurir Luka Roić iz Dola i vodnik Špiro Bunković iz Gdinja.¹³⁹

130 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 613.

131 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 618.

132 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 562.

133 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 513.

134 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 538., 540., 575. Drugi kurir toga bataljuna bio je Radoslav Bogunović iz Baćine kod Ploča. M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 516.

135 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 528.

136 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 547.

137 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 538.

138 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 520., 548., 619.

139 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 516., 578.

Kao što se može zaključiti iz navedenih podataka, partijska organizacija i kurirska služba u postrojbama 11. dalmatinske brigade koje su se nalazile u Kočevju bile su gotovo u potpunosti pod nadzorom dužnosnika rodom s otoka Hvara. Ovaj čimbenik važno je naglasiti jer je on, uz neupitnu ideološku pravovjernost počinitelja, predstavljao dodatan razlog da se osigura tajnost čina. Također, spomenuti podatak dodatno je značajan ako se uzme u obzir da su i dvije čelne ličnosti organizacije KPJ 2. bataljuna tijekom napada na Široki Brijeg bile rodom s otoka Hvara. Kao što je prethodno navedeno, bili su to politički komesar toga bataljuna Jakša Deletis i njegov zamjenik Zorko Miličić.

Razlog zašto je vodstvo 11. dalmatinske brigade provedbu egzekucija povjeravala postrojbama u kojoj su organizaciju KPJ nadzirali dužnosnici porijeklom s Hvara najvjerojatnije je sadržan u tome što je na Hvaru politički utjecaj KPJ bio iznimno jak. Snaga utjecaja KPJ među stanovništvom Hvara u razdoblju rata i u prvim godinama poraća može se zaključiti temeljem dvaju važnih podataka. Prvo, dva istaknuta povjesničara socijalističke Jugoslavije koja su se bavila temom Drugoga svjetskoga rata i ulogom KPJ u tome razdoblju, Nikola Anić i Sibe Kvesić, bili su porijeklom s Hvara.¹⁴⁰ S obzirom na to da je povijest Drugoga svjetskoga rata u socijalističkoj Jugoslaviji bio prvorazredno političko pitanje, okolnost da su se Anić i Kvesić bavili tom temom pokazatelj je visokoga stupnja povjerenja vlasti u Jugoslaviji prema njima dvojici, ali i prema organizaciji KPJ s Hvara čiji su oni bili istaknuti članovi. Drugi pokazatelj utjecaja KPJ na Hvaru podatak je zabilježen iz dostupnih dokumenata vlasti u Jugoslaviji prema kojem je nakon spora socijalističke Jugoslavije i Sovjetskoga Saveza izazvanoga Rezolucijom Informbiroa iz 1948. Hvar naveden kao jedno od mjesta u Dalmaciji na kojem je broj simpatizera Sovjetskoga Saveza, odnosno “informbiroovaca”, bio iznimno jak.¹⁴¹ Iako su od 1948. pripadnici vlasti u Jugoslaviji označeni pojmom “informbiroovci” smatrani glavnim protivnicima, u prethodnom su razdoblju osobe takve političke orijentacije smatrani najpravovjernijim pripadnicima KPJ.¹⁴²

140 Anić je rođen u Sućuraju na Hvaru, a Kvesić u Vrisniku na Hvaru. Iz njihovih biografija vidljivo je kako su rođeni iste, 1923. godine. N. ANIĆ, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa*, 433.; M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 550.

141 *Zapisnici*, Svezak 2, 119.-120., 632., 637., 647.

142 U biografiji Josipa Broza Tita objavljenoj 1953. naveden je podatak iz kojega je proizlazilo da bi zbog svojih stavova tijekom Drugoga svjetskog rata prema kriterijima iz 1948. i sam Tito mogao biti smatran “informbiroovcem”. U toj je knjizi zabilježena Titova izjava da “ne treba kriti niti se sada stidjeti što smo mi na SSSR do 1948. godine gledali s toliko vjere i ljubavi” jer

Zaključno uz ulogu postrojbi 3. bataljuna koje su se nalazile u Kočevju treba navesti i pripadnike njezinih stožera. Prema tekstu monografije 11. dalmatinske brigade, na kraju rata u 2. četi 3. bataljuna nalazili su se Petar Sablić na mjestu zapovjednika, Vladimir Kralj na mjestu političkoga komesara, dok su njihovi zamjenici bili Jure Dropulić i Vice Svaguša.¹⁴³ Od navedene četvorice, dostupni izvori ukazuju da je stanovitu važnost u poslijeratnoj socijalističkoj Jugoslaviji imao samo Svaguša. Ovaj zaključak moguće je donijeti na osnovi prethodno spomenutoga pisma veteranske organizacije 11. dalmatinske brigade objavljenoga 1989. u *Slobodnoj Dalmaciji*, jer se na popisu imena potpisnika toga pisma nalazi i Svagušino ime.¹⁴⁴ Iz dostupnih izvora vidljivo je kako je Svaguša rođen 4. lipnja 1922. u Zagvozdu kod Imotskoga. Postrojba NOVJ priključio se 9. rujna 1943., a članom KPJ postao je u lipnju 1944.¹⁴⁵ Njegova poslijeratna biografija, osim sudjelovanja u veteranskoj organizaciji 11. dalmatinske brigade, nije poznata. Iz sadržaja monografije te brigade, može se ustanoviti kako se u vodstvu 3. čete 3. bataljuna uz prethodno spomenute Dulčića, Frankovića i Štambuka tada nalazio Ivan Jerković na mjestu zamjenika njezina zapovjednika.¹⁴⁶

Sumirajući sve navedeno, opravdanim se čini zaključiti da je osobe čiji su posmrtni ostaci u dvije masovne grobnice ekshumirane na Kočevskom rogu likvidirala 11. dalmatinska brigada. Usporedbom operacijskoga dnevnika te brigade i njezina 3. bataljuna, vidljivo je da su se 2. i 3. četa toga bataljona i nepoznata postrojba iz sastava brigada pod imenom “Kombinovani bataljon” u razdoblju od 28. svibnja do 4. lipnja 1945. nalazile u Kočevju. Iz tih je dnevnika vidljivo da je zadaća navedenih postrojbi 11. dalmatinske brigade bila usko vezana uz nadzor nad zarobljenicima i da je zadaća brigade bila organizirati zarobljeničke logore u Kočevju, Kranju i St. Vidu kod Ljubljane. Ta okolnost predstavlja do sada najčvršći argument za zaključak kako su upravo te postrojbe provele egzekucije na Kočevskom rogu. Daljnji argument u tome smjeru predstavljaju iskazi četvorice pripadnika JA: Sime Dubajića, Ivana Gugića, Ivana Marinovića i Alberta Štambuka. Njihovi iskazi mogu se smatrati relevantnima jer su sva četvorica naveli da su bili neposredni učesnici tih događaja, pri čemu su svi osim Štam-

su takva stajališta bila “pozitivna stvar” zato što su odražavala “našu duboku vjeru u napredak i socijalizam”. Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953., 501.

143 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 619.

144 D. MIKULANDRA, “Ratna svjedočanstva boraca 11. dalmatinske brigade: Lažne bitke Sime Dubajića”, 14.-15.

145 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 584.

146 M. RAKO, S. DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, 619.-620.

buka imenovali osobe koje su prema njihovim riječima sudjelovale u egzekucijama zarobljenika. Analizom sadržaja njihovih iskaza može se zaključiti kako su u egzekucijama sudjelovali istaknuti pripadnici 2. i 3. čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade. To je važno istaknuti jer je suprotstavljeno prethodno navedenim tvrdnjama pojedinih povjesničara prema kojima je za egzekucije bila zadužena samo posebno ustrojena četa 11. dalmatinske brigade.

Zaključak

Komunistička partija Jugoslavija (KPJ) provodila je represiju nad osobama koje je smatrala protivnicima, o čemu je sačuvano mnoštvo relevantnih izvora. Iz njih je vidljivo da su glavni način obračuna krajem Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću bile masovne likvidacije. Postrojba Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ)/Jugoslavenske armije (JA) za koju se nedvojbeno može zaključiti kako je imala upravo tu zadaću jest 11. dalmatinska brigada.

Dva masovna zločina za koja se s visokom dozom sigurnosti može zaključiti da su ih počinili pripadnici 11. dalmatinske brigade jesu likvidacija dvanaestorice franjevaca u samostanu u Širokome Brijegu i višednevne egzekucije zarobljenika na Kočevskom rogu. U slučaju likvidiranih franjevaca poznat je njihov identitet, odnosno imena i prezimena ubijenih, dok zaključak o konačnom broju osoba usmrćenih na Kočevskom rogu još uvijek nije moguće donijeti. Iz provedenih ekshumacija vidljivo je da se na tome mjestu u dvije masovne grobnice nalaze posmrtni ostaci ukupno 280 muških osoba za koje je, po pronađenim predmetima, moguće zaključiti da su bili vojnici Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

11. dalmatinsku brigadu može se smatrati odgovornom za likvidaciju franjevaca u širokobriješkom samostanu na temelju zapovijedi 26. dalmatinske divizije NOVJ za napad na Široki Brijeg od 4. veljače 1945. te zapovijedi 11. dalmatinske brigade od 5. veljače 1945. Zapovijed 26. dalmatinske divizije NOVJ, u čijemu se sastavu tada nalazila 11. dalmatinska brigada, objavljena je 1970. u obliku prijepisa u zborniku dokumenata Vojno-istorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije. Preslika prve stranice zapovijedi 11. dalmatinske brigade priložena je u njezinoj monografiji objavljenoj od Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1987. U zapovijedi 26. dalmatinske divizije samostan u Širokome Brijegu naveden je kao jedno od mjesta koje 11. dalmatinska brigada treba napasti, dok je u zapovijedi 11. dalmatinske brigade precizirano kako je zadaću “likvidacije samostana” dobio njezin 2. bataljun.

Iz monografije 11. dalmatinske brigade vidljiva su imena pripadnika stožera (štabova) te brigade kao i njezina 2. bataljuna u vrijeme napada na samostan.

Dokumenti koji u vezu s 11. dalmatinskom brigadom dovode i posmrtno ostatke osoba ekshumiranih na Kočevskom rogu operacijski su dnevници te brigade i njezina 3. bataljuna. Iz dnevnika je vidljivo da je brigada tada bila zadužena za nadzor nad ratnim zarobljenicima u trima logorima i da su se postrojba iz sastava brigade pod nazivom "Kombinovani bataljon" te 2. i 3. četa 3. bataljuna praćene jednim članom stožera 3. bataljuna od 28. svibnja do 4. lipnja 1945. nalazili u Kočevju. Usporedbom ovih podataka i okolnosti da su časnici vojske NDH likvidirani u prvim tjednima poraća, može se zaključiti kako su navedene postrojbe 11. dalmatinske brigade provodile likvidacije na Kočevskom rogu. Dodatan argument za ovaj zaključak iskazi su četvorice bivših pripadnika JA: Sime Dubajića, Ivana Gugića, Ivana Marinovića i Alberta Štambuka, koji su potvrdili da je Kočevski rog bio mjesto masovnih egzekucija. Iz sadržaja njihovih iskaza i teksta monografije 11. dalmatinske brigade vidljivo je da su Gugić, Marinović i Štambuk bili pripadnici 3. čete njezina 3. bataljuna koja se u tome razdoblju nalazila u Kočevju. Usporedbom iskaza navedenih pripadnika brigade i sadržaja njezine monografije moguće je utvrditi identitet dužnosnika brigade koji su se nalazili na Kočevskom rogu.

Važan dokument pri rekonstrukciji masovnih zločina 11. dalmatinske brigade pismo je koje je veteranska organizacija te postrojbe objavila 20. rujna 1989. u listu *Slobodna Dalmacija*. Usporedbom potpisnika toga pisma i monografije brigade, vidljivo je kako su vodeće pozicije u toj organizaciji zauzimali upravo istaknuti sudionici dvaju prethodno navedenih zločina. Bili su to Jakov Barbarić, Jakša Deletis, Ivan Guvo, Petar Mijoč i Vice Svaguša. Guvo je bio zapovjednik brigade u vrijeme kada su počinjeni masovni zločini nad franjevcima u Širokom Brijegu i zarobljenicima na Kočevskom rogu, Deletis je bio politički komesar 2. bataljuna čija je zadaća bila napasti samostan na Širokom Brijegu, dok je Mijoč tada bio zamjenik zapovjednika toga bataljuna. Barbarić i Svaguša bili su istaknuti pripadnici 3. bataljuna u razdoblju kada su se njegova 2. i 3. četa nalazile u Kočevju. Barbarić je bio politički komesar 3. bataljuna, a Svaguša zamjenik političkoga komesara njegove 2. čete.

Još jedan značajan podatak vezan uz masovne zločine 11. dalmatinske brigade zavičajno je porijeklo zapovjednoga kadra njezinih bataljuna koji su bili određeni za provedbu zločina. Iz teksta monografije brigade uočljiva je znatna zastupljenost i utjecaj kadrova s otoka Hvara u postrojbama brigade neposredno odgovornima za zločine obrađene u ovome radu. U 2. bataljunu ti su kadrovi nadzirali organizaciju KPJ, a u 3. bataljunu organizaciju KPJ i kurirsku službu.

Bibliografija

Arhivski izvori

Arhiv Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, Končno poročilo o iznosu posmrtnih ostankov iz »Brezna 3 pri grobišču« v Kočevskem rogu, 18. 10. 2020.

Arhiv Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, Poročilo o delu Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2020, 131-1/2021/1, 16. 12. 2020.

Republika Hrvatska, Državni arhiv Split, Split, Fond 195, Zbirka dopunskih preslika gradiva iz inozemnih arhiva, Arhiv oružanih snaga, Beograd.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1912, 26. udarna divizija.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća.

Objavljeni izvori i literatura

Miroslav AKMADŽA, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945. – 1980.*, Despot Infinitus, Zagreb – Slavonski Brod, 2013.

Nikola ANIĆ, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa 1943. – 1945. Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske*, Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada Splita / Dom i svijet, Split, 2004.

Dušan BIBER, *Tito – Churchill: Strogo tajno*, Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb, 1981.

Josip BROZ TITO, *Izgradnja nove Jugoslavije*, svezak II / knjiga prva, Borba, Beograd, 1948.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 20, Komunist, Beograd, 1984.

Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953.

Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005.

“[Simo DUBAJIĆ] Tito: Sprječite ubijanje zarobljenika”, *Nedjeljna Dalmacija*, br. 984., 11. ožujka 1990.

- Simo Š. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje: Od Kistanja do Kočevskog Roga*, Nidda Verlag GmbH / Vesti d. o. o., Beograd, 2006.
- Mitja FERENC, *Prekopi žrtve iz prikritih grobišč 1991-2011*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2012.
- Mitja FERENC, Želimir KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Počasni bleiburški vov, Zagreb, 2007.
- Vladimir GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – Folksdojčeri*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.
- Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Draško JOSIPOVIČ, Petra LEBEN SELJAK, “Jama v Rugarskih klancih V”, *Nemoć laži: poročilo 4 Komisije Vlade RS za rešavanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018.*, Družina, Ljubljana, 2019.
- Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2005.
- Hrvoje MANDIĆ, “Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.”, *Polemos: Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, god. 16, br. 2, 2013.
- Hrvoje MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, AGM, Zagreb, 2021., 329.
- Blanka MATKOVIĆ, “Zločini postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine”, *Hum*, br. 7. / 2011.
- Dino MIKULANDRA, “Ratna svjedočanstva boraca 11. dalmatinske brigade: Lažne bitke Sime Dubajića”, *Slobodna Dalmacija*, 20. 9. 1989., br. 13940.
- Mostarska operacija: Učesnici govore*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1986.
- John Ivan PRCELA, *Hrvatski holokaust II. Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb, 2005.
- Milan RAKO, Slavko DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1987.
- Damir ŠIMIĆ, “Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika? (IV.)”, *Stopama pobijenih: Glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“*, 2012.

“[Albert ŠTAMBUK] Bio sam pion u krvavoj igri”, *Nedjeljna Dalmacija*, br. 983., 4. ožujka 1990.

Vladimir ŠUMANOVIĆ, “Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1. / 2018.

Vladimir ŠUMANOVIĆ, “Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. / 2016.

Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952. (dalje: *Zapisnici*), Svezak 2, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2006.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II / knjiga 10, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1962.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V / knjiga 33, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom IV / knjiga 33, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom IX / knjiga 9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XI / knjiga 4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1975.

Pero ZLATAR, “Simo Dubajić: Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!”, *Globus*, br. 217., 3. veljače 1995.

Mass crimes of the 11th Dalmatian Brigade – Široki Brijeg and Kočevski Rog

On the basis of archival and published sources and relevant literature, this paper describes two mass crimes committed by the 11th Dalmatian Brigade of the People's Liberation Army of Yugoslavia / Yugoslav Army. These crimes are the liquidation of twelve Franciscans in the monastery on Široki Brijeg in February 1945 and the several-day execution of prisoners at Kočevski Rog in late May and early June 1945. From the available sources, the command system that led to their implementation can be seen, whereby the 11th Dalmatian Brigade in both cases had the role of a unit for the liquidation of unarmed persons who were considered political opponents by the Communist Party of Yugoslavia.

Keywords: Communist Party of Yugoslavia, mass crimes, 11th Dalmatian Brigade, Ivan Guvo, Franciscans, Široki Brijeg, war prisoners, Kočevski Rog.

Izv. prof. dr. sc. Vlatka Vukelić
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Borongajska cesta 83, Zagreb
vvukelic@hrstud.hr

Izvorni znanstveni rad

Neobjavljena knjiga Krunoslava Draganovića o komunističkim zločinima u Jugoslaviji

Hrvatski svećenik Krunoslav Draganović nakon Drugoga svjetskog rata prikupio je iskaze brojnih svjedoka o poslijeratnim komunističkim zločinima u Jugoslaviji. Veliki dio tih iskaza danas je pohranjen u arhivima i dostupan je za istraživanje. Na osnovi prikupljenih iskaza Draganović je imao namjeru napisati knjigu o komunističkim zločinima u Jugoslaviji. Njegova namjera vidljiva je iz dokumenta napisanoga pisačim strojem na 41 stranici. Dokument je podijeljen po poglavljima, što znači da je Draganović svoju knjigu detaljno tematski razradio. Međutim, knjiga nikada nije objavljena jer se Draganović pod nerazjašnjenim okolnostima vratio u Jugoslaviju 1967. Iskazi koje je prikupio od iznimne su važnosti za istraživanje komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije jer se u njima nalaze podatci o rasporedu postrojbi Jugoslavenske armije na kraju rata i navode se moguće lokacije masovnih grobnica na području Slovenije.

Ključne riječi: Krunoslav Draganović, neobjavljena knjiga, komunistički zločini, iskazi svjedoka, masovne grobnice.

Uvod

Završetkom Drugoga svjetskog rata vlast na području obnovljene jugoslavenske države preuzela je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Uspostava komunističkoga režima na svim područjima koja su ušla u sastav Jugoslavije bila je obilježena masovnim progonima svih vrsta političkih protivnika. Dokazi o tim progonima izvan granica Jugoslavije probijali su se postupno jer je na jugoslavenskom teritoriju svako spominjanje zločina jugoslavenskih komunističkih vlasti bilo iznimno opasno. Ovakvo stanje u Jugoslaviji potrajalo je do demokratskih promjena 1990., kada su komunistički zločini postali tema o kojoj se počelo govoriti u hrvatskoj javnosti.

Uzevši u obzir političko ozračje u Jugoslaviji, u razdoblju do demokratskih promjena 1990. tema komunističkih zločina na području Jugoslavije spominjana je isključivo u emigrantskim krugovima. Iako su politički emigranti s područja bivše

Jugoslavije bili izloženi svakodnevnim i raznovrsnim problemima, oni su unatoč tome uspjeli ostaviti važan pisani trag o ovoj temi. Među njima najistaknutiji je bio hrvatski svećenik Krunoslav Draganović koji je gotovo odmah po završetku Drugoga svjetskog rata počeo prikupljati iskaze osoba koje su uspjele preživjeti progone jugoslavenskih vlasti. Dio iskaza koje je Draganović prikupio danas se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu u fondu 1805 pod nazivom “Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća”. Međutim, iz dostupne literature vidljivo je kako sadržaj toga fonda predstavlja tek dio dokumentacije koju je Draganović prikupio. Cilj je ovoga rada prezentirati osnovne podatke o Draganovićevoj dokumentaciji i dokazati da je Draganović na osnovi te dokumentacije imao namjeru napisati knjigu o komunističkim zločinima. No, ta knjiga nije nikada napisana, jer je Draganović u tome spriječen.

Kratka biografija Krunoslava Draganovića

Krunoslav Stjepan Draganović rođen je u Brčkom 30. listopada 1903. godine. Osnovno školovanje stekao je u Travniku, a maturirao je 1922. na Realnoj gimnaziji u Sarajevu. Godine 1928. godine zaređen je za svećenika Vrhbosanske nadbiskupije. Bio je kateheta na državnim školama i ujedno ravnatelj Statističkog ureda HKD Napretka i Napretkove zadruge. Nadbiskup Ivan Šarić šalje ga 1932. u Rim na Papinski orijentalni institut (dio Papinskog sveučilišta Gregoriana) gdje je 1935. obranio doktorsku disertaciju pod naslovom *O nazadovanju katolika u Bosni i susjednim zemljama u 17. stoljeću*.¹ Iste se godine vraća u Sarajevo, a kasnije postaje kancelar Vrhbosanske nadbiskupije i 1939. predsjednik Duhovnog stola. Bio je duhovnik nekoliko katoličkih vjerskih društava te upravitelj nakladnog poduzeća *Akademija Regina Apostolorum*. Njegov je znanstveni rad bio vrlo plodan, a na ovome mjestu vrijedi navesti njegova najznačajnija djela i istraživanja. Bio je jedan od autora *Povijesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* s prilogom u I. svesku koji obrađuje povijest Bosne do pada pod osmansku vlast (Sarajevo, 1942., HKD-a Napredak), potom autor djela *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji* (Sarajevo, 1939.) te studije *Hrvati i Herceg-Bosna*

1 Franjo TOPIĆ, “Krunoslav Stjepan Draganović (1903.-1983.)”, Darko TOMAŠEVIĆ, Miroslav AKMADŽA, *Krunoslav Stjepan Draganović - svećenik, povjesničar i rodoljub: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija o Krunoslavu Stjepanu Draganoviću povodom 110. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti održanom na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu od 8.-10. 11. 2013. godine*, Katolički bogoslovni fakultet – Sarajevo / Glas Koncila – Zagreb, 2014., 14.

(1940.).² S Josipom Butorcem napisao je *Poviest Katoličke crkve u Hrvatskoj* (Društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1944.). Od siječnja 1941. predaje povijest na zagrebačkom Katoličkom bogoslovnom fakultetu, a krajem iste godine imenovan je od strane Episkopata članom Vjerske komisije za prelaske na katoličku vjeru. U istom razdoblju uređuje znanstveni časopis *Croatia Sacra*, aktivni je član Glavnog odbora Matice hrvatske, a od svibnja 1941. godine obnaša dužnost potpredsjednika upravnog odbora Zavoda za kolonizaciju.³ Osnovao je i Odbor za primanje slovenskih izbjeglica, kojem je bio predsjednik dvije godine, sa zadatkom organiziranja pomoći za izbjeglice iz Slovenije koji su pobjegli iz Njemačke pred progonima tamošnjih vlasti.⁴ U kolovozu 1943. imenovan je savjetnikom hrvatske delegacije kod Sv. Stolice gdje je zastupao Hrvatski crveni križ i kasnije Caritas Zagrebačke nadbiskupije.⁵ Uspostavio je dobre kontakte s vatikanskim Državnim tajništvom, njemačkim, mađarskim, slovačkim i britanskim poslanikom u Vatikanu lordom Osborneom. Sredinom prosinca 1943. godine Draganović se u Zagrebu sastao s predstavnicima Nezavisne Države Hrvatske (NDH): ministrima Mladenom Lorkovićem, Milom Starčevićem, Lovrom Sušićem te s predstavnicima Hrvatske seljačke stranke u namjeri uspostave diplomatske aktivnosti za “prijelaz na stranu Saveznika”. Po povratku u Rim u siječnju 1944. s Antonom Wursterom, tajnikom poslanstva NDH pri Sv. Stolici, izradio je *Memorandum* za britansku vladu koji je trebalo prosljediti lordu Osborneu. Međutim, ova je aktivnost ostala bez odjeka.⁶

Ključna je njegova uloga u karitativnom radu, naročito u razdoblju poraća. Za pomoć poratnim izbjeglicama prvo je bila osnovana Hrvatska bratovština sv. Jeronima u Rimu, kasnije preimenovana u Hrvatski komitet. Draganović je bio tajnik ove organizacije. Spašavao je ljude osiguravajući im legitimaciju Hrvatskog crvenog križa, s uputama o daljnjem kretanju.⁷ Nakon završetka Drugoga svjetskog rata, Draganović se potpuno posvetio radu Hrvatske bratovštine sv. Jeronima osnovanoj pri Zavodu sv. Je-

2 F. TOPIĆ, “Krunoslav Stjepan Draganović”, 15.

3 Njihova je zadaća bila provesti preseljenje nekoliko tisuća Hrvata iz Makedonije u Hrvatsku, za koje se nakon propasti Kraljevine Jugoslavije smatralo da su ostali nezbrinuti.

4 Odbor je bio organizacija koja je okupljala sva relevantna hrvatska dobrotvorna i socijalna društva (Hrvatski radiša, Hrvatski Crveni križ), ali i Slovenski Crveni križ, HKD Napredak, Grad Zagreb, Caritas Zagrebačke nadbiskupije, zastupnike zagrebačkih Slovenaca te predstavnike slovenskih izbjeglica. Draganović se bavio koordinacijom u njihovu radu.

5 Miroslav AKMADŽA, *Krunoslav Draganović: Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 94. ; F. TOPIĆ, “Krunoslav Stjepan Draganović”, 16.

6 Mijo IVUREK, *Život i djelo Krunoslava Draganovića (1903.-1983.)*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Zagreb-Sarajevo, 2013., 189-194.

7 F. TOPIĆ, “Krunoslav Stjepan Draganović”, 18.

ronima u Rimu, što mu je osiguralo neposredan kontakt s prognanicima i s drugim humanitarnim institucijama. Neki autori navode kako je Draganovićevim zalaganjem oko 20.000 Hrvata uspješno emigriralo u Argentinu te još oko 10.000 njih u ostale južnoameričke zemlje, dok je u Njemačkoj utjecao na zapošljavanje oko 10.000 prognanika.⁸

Boravio je u Papinskom hrvatskom zavodu sv. Jeronima u Rimu od 1953. do 1958. kada je bio prisiljen napustiti ovu instituciju zbog pritisaka jugoslavenskih vlasti, uvjetujući njegovim odlaskom slanje svećenika iz Jugoslavije na studij u ovaj Zavod.⁹ Godine 1963. odselio se u Austriju i smjestio se u Pressbaumu u blizini Beča. To je razdoblje kada Draganović intenzivnije započinje istraživati arhivsku građu bečkih arhiva, pripremajući se za pisanje poslijeratne povijesti hrvatskog naroda.¹⁰ Pretpostavka je da se tada posvećuje ozbiljnije i svojim zapisima i bilješkama te svjedočanstvima izbjeglica, prikupljenim 20 godina unazad. Još je uvijek historiografski nejasan njegov nestanak u Trstu 1967., kao i okolnosti pod kojima se vratio u Jugoslaviju u čemu postoje različita mišljenja. Bio je u istražnim zatvorima, ali mu nije suđeno. Dominiraju dvije teze: 1) da je otet, 2) da se dragovoljno vratio, a što je bila službena jugoslavenska verzija.¹¹

Nakon završene istrage protiv njega, Draganović je živio u Sarajevu, bavio se znanstvenim radom, predavao crkvenu povijest na Visokoj filozofsko-teološkoj školi i znanstveno djelovao. Predaje na Vrhbosanskoj teologiji, koordinira i uređuje *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji - Cerkev v Jugoslaviji 1974*.¹² Preminuo je u Sarajevu 5. srpnja 1983. godine.

Pitanje arhivske ostavštine

Iza Krunoslava Draganovića ostalo je znatno arhivsko gradivo koje je kolokvijalno nazvano "Draganovićev arhiv" te se u osnovnim crtama dijeli na skupinu nastalu u emigraciji i skupinu nastalu u domovini.

Dio dokumenata prikupljenih u emigraciji dijeli se na gradivo nastalo u Rimu 1944.-1963. (Rimski arhiv) i ono nastalo u Pressbaumu 1963.-1967. (Pressbaumski

8 Milan SIMČIĆ, "Prof. Krunoslav Stjepan Draganović", Jure BOGDAN (ur.), *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901–2001): Zbornik u prigodi stote obljetnice Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima*, Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima, Rim, 2001., 819., 849.

9 F. TOPIĆ, "Krunoslav Stjepan Draganović", 20.

10 F. TOPIĆ, "Krunoslav Stjepan Draganović", 21.; *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941-1945.*, Mihnerva, Zagreb 1997., 96-98.

11 F. TOPIĆ, "Krunoslav Stjepan Draganović", 23.; *Tko je tko u NDH*, 96-98.

12 M. AKMADŽA, *Krunoslav Draganović: Iskazi komunističkim istražiteljima*, 72-76.; F. TOPIĆ, "Krunoslav Stjepan Draganović", 24.

arhiv). Postoje određene nejasnoće o ovoj arhivskoj skupini, jer javnost (uključujući i struku) dugo vremena nije znala gdje se nalazi. Onaj dio arhivskoga gradiva koje je nastalo u Rimu i jedan dio onoga što je nastalo u Pressbaumu sada se čuva u arhivu Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu. Također, jedan dio onoga iz Pressbauma sada je u privatnom vlasništvu u Zagrebu. Dio materijala koji se odnosi na podatke o Bleiburgu, uključujući zločine nad hrvatskim narodom za Drugog svjetskog rata i poraća, snimljen je u nekoliko kopija koje je njihov vlasnik ustupio HDA, Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu, arhivu Zavoda sv. Jeronima u Rimu i Nadbiskupskom arhivu u Sarajevu.¹³

Arhiv i pisani materijal, iako se formalno nalaze unutar fonda, nisu klasificirani prema pravilima struke, čime njihovo korištenje i izučavanje predstavlja poseban izazov.¹⁴ Uz to, dio autora upozorava kako je ostavština Krunoslava Draganovića predana Arhivu u dva navrata: 1999. od strane Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava te 2001. od strane Ante Belje (Hrvatski informativni centar). Navedeni materijal gotovo je istovjetan i razlikuje se tek u pojedinim dokumentima.¹⁵

Treći dio arhivske ostavštine nastao je u Sarajevu u razdoblju od 1967. do 1983 i formalno predstavlja dio grube podjele arhivskog materijala koja pripada arhivskoj skupini nastaloj u domovini (2). Arhivsko gradivo nastalo u Sarajevu jednim je dijelom u Nadbiskupskom arhivu u Sarajevu, dok je drugi dio prema neslužbenim navodima, u privatnom vlasništvu. Određeni dio materijala odnijele su jugoslavenske vlasti iz Draganovićeve stana neposredno prije njegove smrti. Nepoznato je trenutno mjesto pohrane.¹⁶

Rimski arhiv. Dio arhiva, nastao u Rimu do 1963. broji 124 kutije i pohranjen je Dom sv. Nikole Tavelića u Grottaferrati kod tamošnjih svećenika. Oporučno, Draganović je sve knjige i ostale stvari koje se nalaze u toj ustanovi u Rimu ostavio tom domu. Svećenici Doma čuvali su njegovu biblioteku i arhiv tako da za njih nitko izvan njihova kruga nije znao. Bio je spremljen u 122 omota i šest kartonskih kutija.

13 Andrija LUKINOVIĆ, "Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića", *Krunoslav Stjepan Draganović*, 35.

14 Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugog svjetskog rata i poraća pohranjena je Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu te se sastoji se od ukupno 10 kutija različitog materijala (dokumenata). Republika Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Fond: Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća (dalje: 1805).

15 Martina GRAHEK RAVANČIĆ, "Doprinos Krunoslava Draganovića istraživanju komunističkih zločina", *Krunoslav Stjepan Draganović*, 274.

16 A. LUKINOVIĆ, "Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića", 37.

Na omotima je bio napisan broj omota i vrlo općenit sadržaj. Sastavljen je Sumarni inventar arhiva. Ovaj je materijal predan 2000. godine rektoru Zavoda sv. Jeronima.¹⁷

Pressbaumski arhiv. Sudbina arhiva nastalog u Pressbaumu 1963.-1967. nešto je drugačija. Pojedinci koji su bili upućeni u postojanje sume arhivalija u Austriji (uglavnom Hrvati u emigraciji) bili su svjesni kako osobne spise treba spasiti, prvenstveno radi obilnog gradiva o Bleiburgu, a pogotovo s obzirom na činjenicu Draganovićeve iznenadnog “nestanka”.¹⁸ Uz ostale zavrzlake, prof. Ivan Vitezić je od Ordinarijata u Beču 24. listopada 1967. dobio punomoć da može s Draganovićevim spisima slobodno raspolagati, što potvrđuje Punomoć koju je Vilim Cecelja sačuvao u svojem arhivu.¹⁹ Međutim, prema potvrdi od 4. studenog 1967. Cecelja je pred svjedocima fra Mirkom Čovićem i Dragom Knifferom od Vitezića preuzeo Draganovićeve spise i prebacio ih k sebi u Salzburg. Vitezić i Cecelja zbog delikatnosti sadržaja gradiva nikome ne govore gdje se arhiv nalazi. Najčešće ističu samo to da se rukopisi nalaze na sigurnome mjestu. Međutim, kako je i Cecelja bio pod stalnom prismotrom tajnih službi, predao je arhiv Vladimiru Vinceu, ravnatelju hrvatske inozemne pastve, a ovaj ga je sa sobom odnio u Rim, na nepoznatu lokaciju. Vince je u veljači iduće godine odletio u Južnu Ameriku te je poginuo pri povratku u padu zrakoplova 5. ožujka 1968. Na taj je način mjesto pohrane Draganovićeve arhiva ostalo tajna.²⁰ U jednoj korespondenciji Cecelja precizno navodi kako je Vince ponio zapisnike o Bleiburgu i arhivu Kavranove akcije, dok je za ostale dokumente naveo da se nalaze kod njega.²¹ Ovo stanje potrajalo je do 2000. godine kada je otkriveno da se arhiv nalazio u Španjolskoj kod Pavla Tijana, koji spise ustupa Zavodu sv. Jeronima. Ovaj dio arhivalija u toj se ustanovi nalazi od 2003.²²

Drugi dio arhiva iz Pressbauma (izjave svjedoka o Bleiburgu i drugim partizanskim zločinima) Draganović je povjerio Dragi Knifferu iz Beča.²³ Njegov je sin nakon očeve smrti ovaj podatak iznio Marijanu Brajnoviću koji je u Kanadi o tome razgovarao s Antom Beljom. Andrija Lukinović u svojoj je stručnoj djelatnosti i širokoj

17 A. LUKINOVIĆ, “Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića”, 38.

18 *Tko je tko u NDH*, 96.-98.

19 A. LUKINOVIĆ, “Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića”, 39.

20 A. LUKINOVIĆ, “Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića”, 40.

21 A. LUKINOVIĆ, “Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića”, 41.

22 A. LUKINOVIĆ, “Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića”, 41-42. Vidi još: Andrija LUKINOVIĆ, Ivan POMPER, *Vilim Cecelja (1909-1989)*, Glas Koncila, Zagreb, 2009., 401.

23 Drago Kniffer pripadao je uskom krugu Draganovićevih prijatelja te se kao svjedok potpisao na zapisniku predaje arhiva vlč. Cecelji.

upućenosti na Draganovićevo djelovanje predložio shemu sređivanja Draganovićeve pisane ostavštine, što je i nama osnovna smjernica i u ovom radu.

Draganović je prvi započeo s istraživanjima Bleiburga i s prikupljanjem podataka (svjedočanstava), a radio je na temi preko dvadeset godina. Također, treba istaknuti kako Draganović uglavnom nije osobno saslušavao svjedoke, nego je osnovao poseban Odbor koji je zapisivao iskaze svjedoka. On je napisao upute kako ih treba saslušavati i kako sastaviti zapisnik. Svaki je iskaz pak osobno proučio i odvojio one koji zadovoljavaju kriterije za objavljivanje ili sumiranje podataka, od onih o kojima je sumnjao da se mogu dokazati. Sačuvana je jedna shema prema kojoj su se trebali prikupljati i klasificirati iskazi.

Shema prikupljanja i zapisivanja iskaza glasila je doslovno ovako: Kod svakog iskaza moralo se zapisati mjesto i datum svakog iskaza, zatim ime i prezime svjedoka, njegovo zanimanje, vjera i nacionalnost. Iskazi su svrstavani u petnaest skupina označenih slovima od A do O. Pod slovom A su iskazi o zbivanjima u Hrvatskoj za vrijeme rata, B – priprema za povlačenje i povlačenje, C – Kontakti i pregovori s Englezima, D – pregovori s partizanima, E – predaja Englezima, F – predaja partizanima, G – prisilni povratak u Hrvatsku, H – masovna ubojstva u Sloveniji, I – marševi smrti, J – saveznički zarobljenički logori, K – prisilni rad i povratak kućama, podgrupe: Ka - stradanje katoličkog svećenstva, Kb – stradanje svećenstva ostalih vjerskih zajednica, L – maltretiranja poslije izlaska na slobodu, M – opisane ubojice pojedinačno, N – događanja poslije rata i O – u logorima. Predvidio je i kratice za nacionalnosti: Hrvati (Hr), Srbi (Sr), Slovenci (Sl) a za druge narodnosti trebalo je zapisati ostalo (Ost). Za svjedoka je trebalo zapisati ove kategorije: Civ. (civil), Ust. (ustaša), Part. (partizan), Dom. (domobran) i Čet. (četnik). Pouzdanost izjave svrstana je u vrijednost od 1 do 5. Kako arhivski spis u cjelini nije arhivski sortiran, stječe se dojam da mnogo iskaza o Beiburgu, križnom putu i ostalim zločinima koje je Draganović sa suradnicima prikupio u spisu nedostaje.²⁴

Draganovićevo istraživanje komunističkih zločina

Kraj rata Draganović je dočekao u Zavodu sv. Jeronima u Rimu. Tamo je došao u kontakt s mnogim izbjeglicama iz Jugoslavije te tako posredno saznao za zločine počinjene od strane jugoslavenskih vlasti. Velike napore uložio je u prikupljanje iskaza (sjećanja) onih koji su preživjeli naročito “svibanjska” događanja i koji su kao

24 A. LUKINOVIĆ, “Arhivska ostavština prof. Krunoslava Draganovića”, 48-49.

izravni svjedoci događaja mogli svjedočiti o onome što se događalo tijekom povlačenja velikog broja vojnika i civila pred postrojbama Jugoslavenske armije (JA).²⁵

Treba istaknuti i kako jedan dio hrvatskih historiografa čvrsto podupire stav da su sjećanja u službenoj historiografiji izvori tzv. “drugog reda”, jer je riječ o “kontaminiranim” dokumentima uslijed subjektivnosti davatelja iskaza. Međutim, treba uočiti da iskazi koje je prikupljao Draganović ne predstavljaju prisjećanja na davna zbivanja i događaje. U ovom je slučaju riječ o iskazima i svjedočanstvima, s popratnim osobnim podacima (identifikacija), čija je svrha bila elementarna vjerodostojnost danog iskaza/dokumenta. Ovakav tip prikupljanja iskaza u pravosudnim bi procesima bio dio relevantne dokumentacije, koja bi bila tretirana kao potpuno dokazno vjerodostojna, dok istu dokumentaciju historiografija uzima sa znatnom dozom rezerve, bez obzira na niz istovjetnih iskaza koji se ponavljaju te time stvaraju događajni korespondirajući kontinuitet. U prilog ovoj tvrdnji govori i tzv. Upitnik koji je pri sakupljanju iskaza pripremio Draganović, a za koji se suvremeni historiografi redom slažu da je oblikovan kvalitetno, stavljajući naglasak na najvažnija pitanja, primjerice: kako je teklo povlačenje prema Zagrebu, kako prema Austriji, što se događalo prije predaje, za vrijeme predaje i kako je izgledao povratak.²⁶ Iskazi koji se tiču Bleiburga, a što je odabrano za temu ovoga rada, već su objavljivani,²⁷ no bez povijesnih analiza ili komentara koji bi objedinjavali najvažnije sličnosti ili razlike kroz odabrane iskaze, u ponavljanju iznesene faktografije od strane svjedoka.²⁸

Glavni nedostatak iskaza koje je prikupio, kako je i sam Draganović napomenuo i upozorio više puta, odnosi se na proizvoljnost brožanih procjena.²⁹ Ne može ih se smatrati “vrlo subjektivnima”, jer riječ je bila o odgovoru na pitanje (iz Upitnika), odnosno pokušaju ispitanika da udovolji nekoj formalnosti u cijelosti, bez ideje da sam nameće ili stvara dojam “pretjeranih decimala”.³⁰

25 M. GRAHEK RAVANČIĆ, “Doprinos Krunoslava Draganovića istraživanju komunističkih zločina”, 273.

26 M. GRAHEK RAVANČIĆ, “Doprinos Krunoslava Draganovića istraživanju komunističkih zločina”, 274.

27 M. GRAHEK RAVANČIĆ, “Doprinos Krunoslava Draganovića istraživanju komunističkih zločina”, 275.

28 M. GRAHEK RAVANČIĆ, “Doprinos Krunoslava Draganovića istraživanju komunističkih zločina”, 276.

29 M. GRAHEK RAVANČIĆ, “Doprinos Krunoslava Draganovića istraživanju komunističkih zločina”, 284.

30 Isticanje brojeva kao elementa koji značajno utječe na vjerodostojnost iskaza bila bi utemeljena

Unatoč manjkavostima, iskazi koje je Draganović prikupio od iznimne su povijesne važnosti. Jasan pokazatelj toga je činjenica da pojedine iskaze kao relevantne izvore citira i suvremena historiografija.³¹ Među najvažnijim iskazima koje je prikupio Draganović mogu se smatrati iskazi Ivana Gugića i Ivana Marinovića. Važnost ovih iskaza jest u tome što su oni u vrijeme događaja koje opisuju u svojim iskazima bili pripadnici 11. dalmatinske brigade JA, koja je sudjelovala u poslijeratnim likvidacijama zarobljenih vojnika. Iskazi su sastavljeni kratko, jasno i jezgrovito, te se u njima navode imena osoba koje su sudjelovale u tim likvidacijama. Gugić je svoj iskaz dao dva puta, što je vidljivo iz činjenice da se njegov iskaz sastoji od dva dokumenta, dok je Marinovićev iskaz cjelovit. Svoj prvi iskaz Gugić je dao 14. kolovoza 1953., dok datum njegova drugoga iskaza nije poznat. Marinovićev iskaz nosi datum 15. rujna 1953.³² Oba iskaza čuvaju se u HDA u Draganovićevu fondu, a Marinovićev iskaz i dio Gugićeva iskaza objavio je John Ivan Prcela u svojoj knjizi *Hrvatski holokaust*.³³ Osim zbog njihova sadržaja, iskazi Gugića i Marinovića značajni su jer se iz njihova sadržaja mogu uočiti imena Draganovićevih suradnika koji su zajedno s njim razgovarali s davateljima iskaza.

Osim iskaza svjedoka u kojima su navedeni konkretni podatci o događajima kao i procjene broja žrtava, među zapisima koje je prikupio Draganović bile su i pjesme napisane od sudionika događaja. U jednoj od tih pjesama nepoznatoga autora opisan je jugoslavenski logor u Sisku. Budući da je pjesma hrvatskoj i međunarodnoj javnosti bila nepoznata, vrijedi je navesti u njezinom izvornom obliku, kako ju je zabilježio Draganović:

Jesen 1945. – sabirni logor Sisak

Prolaze nam dani

U čekanju smrti,

Neprijatelj hoće,

Sve Hrvate strti.

kada bi kvantitativni elementi bili forsirani od samih svjedoka, međutim oni to nisu bili.

31 M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009., 249., 252.-254., 256., 416.

32 HR-HDA-1805, kutija 1, 8.22; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.28; HR-HDA-1805, kutija 2, 11.29.

33 John Ivan PRCELA, *Hrvatski holokaust II. Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb, 2005., 374., 378.

*U očima našim
Više suze nema,
Nevino se roblje
Umirati sprema.*

*Na usnama blijedim
Bolni osmijeh tinja,
Našem mrtvom tijelu
Neće trebat` škrinja.*

*Majko, ženo, djeco,
Sad ostajte zbogom
Vi nećete nikad
Stajat` mi nad grobom.*

*Za mene će kanut`
Mnoga suza bratska,
Jer mi ćemo umrijet`
A živjet` Hrvatska!*

*Hrvatska će biti
Zadnja miso naša,
Osvetnici niču
Uz grob robijaša.³⁴*

Dodatna važnost ove pjesme je u tome što u dosadašnjim historiografskim radovima jugoslavenski logor u Sisku nije obrađen, iako je iz dostupnih dokumenata koje je objavio Hrvatski institut za povijest (HIP) vidljivo da je on postojao i da je djelovao pod nazivom “Staklana”.³⁵ Prema tome, za pretpostaviti je da je autor pjesme bio zatočenik toga logora koji se uspio spasiti i da su se u tome logoru, kako se može zaključiti iz sadržaja pjesme, provodili masovni zločini nad tamošnjim zatočenicima.

34 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

35 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska* (dalje: *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*), knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,

Skica za nacrt knjige o komunističkim zločinima

Iako literatura opetovano navodi Draganovićev plan objave tiskanoga djela na temu poratnog stradanja Hrvata, skice ovoga materijala kao takve nisu još detektirane. Ipak, u Draganovićevom arhivskom gradivu koje posjedujemo uočili smo dio spisa koji mogu sugerirati barem dio pripremnog materijala za objavu. Riječ je o dokumentu pisanim na pisaćem stroju u trećem licu koji se sastoji od 41 listova. Paginacija stranica je ručna i dosljedna do str. 28, kada prestaje, iako se tekst sadržajno tematski i smisleno nastavlja.³⁶ Također, cijeli je niz takvih tekstova, no pisani su kao nešto manje tematske cjeline.³⁷

Dokument se sastoji od nekoliko jasno prezentiranih cjelina koje nedvosmisleno upućuju na njihov sadržaj: I. Bijeg iz domovine (s podnaslovima 1. Općenito, 2. Cestom preko Celja i Dravograda do Bleiburga, 3. Cestom Dravograd – Lawamünd, 4. Cestom Celje – Kamnik – Kranj – Tržič, 5. Cestom Zagreb – Zidani Most – Ljubljana, 6. Vlakom), II. Zarobljeni, III. Izručivanja partizanima (1. Bleiburg, 2. Odluka engleskog generala stvarno izručuje i druge skupine, 3. Villach (Vetrinje), 4. Sjeverno od Drave – Lawamünd), IV. Partizani odvođe roblje (Općenito o putovanju roblja, Opisi sudbine pojedinih skupina roblja), V. Ubijanja i VI. Samo pogled u logore. Cjelina završava pjesmom Jesen 1945. – Sabirni logor u Sisku.

Prema stilu pisanja, jasnoći i preciznosti u analizi, kao i činjenici da je isti obuhvatio velik broj prikupljenih iskaza uslijed kojih nastaje rekonstrukcija svibanjskih kretanja vojnika i civila može se zaključiti kako je riječ o Draganovićevoj skici koja je moguće trebala postati dio većeg integralnog djela o poratnim stradanjima Hrvata. Prvo poglavlje pod nazivom *Bijeg iz domovine* u dosadašnjoj hrvatskoj historiografiji bila je relativno slabo zastupljena te joj je zato potrebno posvetiti posebnu pozornost. U uvodnom dijelu donosi zaključke i teze proizašle iz sakupljene građe i svjedočanstava. U ovom dijelu opisuje se povlačenje pred postrojbama JA pri čemu se precizno navodi kako je povlačenje počelo 5. svibnja. Uz najveći zbjeg 6. i 7. svibnja 1945. precizira se i smjer povlačenja koje ide preko Zagreba prema Sloveniji. Ono što je definiralo pravac su informacije koje su izbjeglice imale, a to su očekivani razmještaj američkih i britanskih postrojbi u Austriji. Izbjeglice kreću u tom pravcu jer im se žele predati. Smjer kretanja bio je uglavnom Celje – Dravograd

Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 969.

36 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

37 HR-HDA-1805, kutija 1, 2.1.-2.30.

i to u par pravaca. Prema Bleiburgu uputio se najveći broj izbjeglica. Donosi opis kretanja ljudi u zbjegu – ono je bilo u skupinama i to najčešće prema zajedničkim interesima ili poznanstvima.³⁸

U drugom poglavlju *Cestom preko Celja i Dravograda do Bleiburga*, Draganović uvodi izjavu prvog svjedoka kojem su samo navedeni inicijali njegova imena (J. B.). Iz njegova se iskaza može zaključiti kako se radi o vojniku. U iskazu je naveden precizan opis zbjega koji je započeo 7. svibnja, a odvijao se preko Hrvatskog zagorja do Celja u Sloveniji kamo je “grupa” od njih približno 300 pripadnika stigla 9. svibnja. Put kroz Zagorje, prema iskazu, prolaze bez smetnji, a stvari su im natovarene na konjska kola i teretnjake. U trenutku dolaska u Celje, tamo se već nalaze snage JA. Iako su ih one htjele razoružati, do sukoba nije došlo te je skupina hrvatskih izbjeglica nastavila povlačenje prema Dravogradu.

Navedeni susret hrvatskih izbjeglica i postrojbi JA koje su se nalazile u Celju važan je i još uvijek u historiografiji gotovo posve neistražen događaj. Na osnovi toga događaja, može se zaključiti da postrojbe JA koje su se nalazile u Celju nisu imale namjere onemogućavati povlačenje. Ovaj zaključak značajan je jer otvara daljnje spoznaje po pitanju motivacije običnih pripadnika i nižih časnika (oficira) JA koji su sudjelovali u zarobljavanju i provođenju zarobljenih izbjeglica nakon predaje na Bleiburgu koja je uslijedila u narednim danima.

Do Dravograda, prema iskazu osobe identificirane kao J. B., hrvatske izbjeglice stižu 13. svibnja 1945. gdje dolaze na veliko polje koje je bilo gotovo posve ispunjeno pripadnicima različitih vojski, ali i civilima koji su se povlačili s njima. Smatra da je tamo po dolasku ove grupe bilo oko 30.000 vojnika i civila uz “nepregledno mnoštvo” koje je stizalo za njima. Zatekao je tamo i neke generale koji su mu izdali nalog podjele hrane onim postrojbama koje nemaju dovoljno. Vezano uz navedenu brojku od 30.000 izbjeglica, vrijedi navesti da je vodstvo Treće jugoslavenske armije broj izbjeglica na tome području procijenilo na “preko pedeset hiljada ljudi”.³⁹ Iako točan broj osoba na navedenom području ostaje nepoznat, iz razloga što se radilo o procjenama, a ne o egzaktno utvrđenim podacima, podatak kojega je navelo zapovjedništvo Treće jugoslavenske armije vrijedi navesti u kontekstu vjerodostojnosti iskaza koje je prikupio Draganović. Na osnovi jugoslavenske procjene može se

38 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

39 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik*), tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982., 460.

zaključiti kako osobe koje su Draganoviću davale iskaz nisu navodile promidžbene tvrdnje, odnosno nisu preuveličavale broj izbjeglica, nego su u svojim iskazima pokušavali biti što realniji.

U iskazu se dalje navodi kako se vode pregovori s bugarskim vojnicima te kako će sutradan biti složena komisija od britanskog, sovjetskog, bugarskog i jugoslavenskog generala kao i predstavnika NDH koji će donijeti odluku o slobodnom prelasku vojske i civila u Austriju na područje pod okupacijom američkih i britanskih snaga. Dodaje kako je to loša pregovaračka pozicija, a koja može biti i zamka, što implicira kako bi ovaj svjedok mogao imati i neki časnički čin (pogotovo ako mu je dodijeljena dužnost opskrbe hranom na širem području). Mišljenja je kako rok pregovora treba skratiti na trenutna dva sata te u slučaju negativnog odgovora prolazak na ciljano područje ostvariti silom. Istog dana navečer donesena je odluka o nastavku puta ka Bleiburgu, jer je ova velika skupina bila napadana s obližnjih kota od strane jugoslavenskih vojnika lakim oružjem kojima su u napadima pomagale postrojbe bugarske vojske.⁴⁰

Poput susreta hrvatskih izbjeglica i vojnika JA u Celju, i prisutnost postrojbi bugarske vojske na današnjoj austrijsko-slovenskoj granici u svibnju 1945. u historiografiji je još uvijek neobrađena tema. Podatak o bugarskim postrojbama koji je naveden u ovome iskazu značajan je prvenstveno kao pokazatelj da je JA na kraju rata i u prvim tjednima poraća imala snažnu oružanu podršku potporu Bugarske. Ovaj podatak značajan je zato što tekst pohvale koji je vrhovni zapovjednik (komandant) Josip Broz Tito uputio postrojbama Treće jugoslavenske armije 15. svibnja 1945. za borbe kod Dravograda ostavlja dojam da su jugoslavenske postrojbe djelovale samostalno, odnosno bez podrške oružanih snaga drugih država.⁴¹ Međutim, iz izvješća koje je zapovjedništvo Treće jugoslavenske armije uputilo Generalštabu JA dana 24. svibnja 1945. zabilježeno je da su se na njezinu “desnom krilu, na sjevernoj strani [rijeka] Drave”, nalazile “jedinice I Bugarske armije” koje su djelovale “prema naređenju maršala Tolbuhina”,⁴² odnosno prema zapovijedi sovjetske vojske. Na osnovi ovoga dokumenta, objavljenoga godine 1976. u zborniku tiskanome od strane Vojno-istorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije (VII JNA), može se zaključiti da su u borbama za Dravograd jugoslavenskim snagama pomagale bu-

40 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

41 *Zbornik*, II/15, 466.-467.

42 *Zbornik*, XI/3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976., 632.

garske postrojbe. Slijedom toga, očito je da je sadržaj iskaza osobe identificirane kao J. B. u kontekstu prisutnosti bugarskih postrojbi točan.

Osim ovoga iskaza, prisutnost bugarskih postrojbi u svome iskazu navela je i osoba koja je označena inicijalima S. Š. Radilo se o vojniku NDH koji se povlačio iz Sunje preko Siska, Velike Gorice, pored Zagreba, prema Hrvatskom Zagorju, Sloveniji i Austriji. Ta je osoba navela kako je u Zagreb stigla sa svojom postrojbom kada je grad već bio “napušten”, te da je njegova postrojba bila “zalaznica”. U iskazu se navodi kako je njegova postrojba cijelim putem bila napadana od postrojbi JA koje on naziva “partizani”, te kako je cilj povlačenje prema Dravogradu. Međutim, zbog miniranoga mosta kod Dravograda, smjer povlačenja je promijenjen te se izbjeglička kolona usmjerava prema Bleiburgu. I ovaj svjedok u svome iskazu spominje prisutnost bugarske vojske prilikom povlačenja i to u dijelu iskaza u kojem je navedeno da su s “Bugarima i partizanima” vođeni pregovori. Osim zbog podatka o pregovorima, koje su u svojoj knjizi sjećanja opisali istaknuti dužnosnici JA Milan Basta i Petar Brajović,⁴³ čime je posredno potvrdio točnost ovoga dijela iskaza, iskaz osobe identificirane kao S. Š. značajan je jer se u njemu navodi kako je postrojba u čijem se sastavu on nalazio prva stigla na polje blizu Bleiburga, jer navodi kako tamo još nije bilo postrojbi.⁴⁴ Na osnovi toga, očito je kako je ovaj davatelj iskaza bio pripadnik neke značajnije postrojbe vojske NDH, što znači da je Draganović uspio prikupiti iskaze relevantnih svjedoka a ne samo običnih vojnika ili civila koji su ih pratili.

Iduće poglavlje nosi naslov *Cestom Celje – Kamnik – Kranj – Tržič*, i u njemu Draganović pokušava utvrditi smjerove kretanja te možda pomoću toga utvrditi i broj ljudi u zbjegu. Kaže kako je i tu otežano utvrditi broj ljudi. Poziva se na izjavu svjedoka M. Č. koji izjavljuje kako je u njegovoj skupini koja se kretala ovim pravcem bilo približno 460 – 500 ljudi. Cesta Zagreb – Zidani most – Ljubljana je prema Draganoviću bila najbrži put ka engleskoj vojsci te su pripadnici JA očekivali najveći zbjeg upravo na ovoj dionici. Stoga je taj pravac najbolje nadziran dok su izbjeglice koje su ovuda prolazile najviše zarobljavane. Ne može se zaključiti koliko ih je ovim pravcem prolazilo ni na koji su sve način stradavali.⁴⁵

43 Memoarske zapise Baste i Brajović u kojima se navodi prisutnost bugarskih postrojbi u svojoj knjizi zabilježila je hrvatska povjesničarka Martina Grahek Ravančić. M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg*, 79., 80.

44 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

45 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

Posebno je poglavlje Draganović posvetio putovanju željeznicom. Vlakom su putovali ranjenici i bolesnici, ali i jedan dio mladeži, pogotovo ženske mladeži. Draganović navodi kako je “poznato” da je iz Zagreba krenulo 5 vlakova, no prema izjavi svjedoka P. V., čak 10 vlakova je zarobljeno, s time da je svaki od vlakova imao približno 70 vagona. Detalje ovih transporta Draganović prikazuje kroz izjavu osobe B. J. U tome iskazu navodi se kako su osobe koje su putovale vlakom iz Zagreba krenule 6. svibnja 1945. sa Zapadnog kolodvora oko ponoći. U vlaku su bili ranjenici, mladež i državni službenici. Vođa ovog transporta bio je liječnički bojnik. Sporo se napredovalo jer su se bojali avionskih napada. U Celje su stigli treći dan putovanja, te su tamo zatekli mnoštvo izbjeglica. Idućega dana je vlak kojim je putovao stao, te je davatelj iskaza presjeo u drugi vlak. U iskazu se navodi kako je čuo da je prvi vlak kojim je putovao zarobljen od vojnika JA, kao što se dogodilo i drugome vlaku.⁴⁶

Iz iskaza osobe čiji je identitet zabilježen inicijalima V. V. vidljivo je da je drugi vlak iz Zagreba krenuo 7. svibnja 1945. Zapovjednik vlaka bio je pukovnik liječnik. U vlaku je bilo oko 500 bolesnika, 200 oružanih vojnika, nekoliko časnika i 700 žena i djece i civila, među kojima i 40-50 svećenika. Navodi kako je to skupina koja je u zadnji čas napustila Zagreb te kako su bili dobro opskrbljeni hranom i bolničkim materijalom, no da je put trajao jako dugo te im je trebalo dva dana do Maribora. Slovenski željezničari bespotrebno su ih stalno zaustavljali. Na stanici Hoče pred Mariborom zaustavila ih je jedna brojna skupina pripadnika JA koja je tražila razoružanje vojske. To je bio uvjet da se vlak pusti dalje. U vlaku međutim više nije bilo časnika. Cijeli je vlak potom odvezen u bivši njemački logor.⁴⁷ Iz iskaza osobe I. S. može se zaključiti da su u smjeru Maribora upućena još tri vlaka, no iz sadržaja iskaza nejasno jesu li ti vlakovi stigli na odredište.⁴⁸

Sljedeću veliku cjelinu svoga teksta pod nazivom *Zarobljeni*, Draganović je posvetio zarobljavanju sudionika zbjega. Iz niza svjedočanstava koje navodi može se zaključiti kako su povorke izbjeglica u kontinuitetu napadane (naročito one prema Bleiburgu), kako su bile duge oko 15 km te da su u svome povlačenju neprestano napadane od pripadnika JA.⁴⁹ U ovome poglavlje naveden je iskaz osobe identificirane inicijalima D. P. koji je bio crnogorske nacionalnosti. Njegov iskaz je značajan jer se

46 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

47 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

48 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

49 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

u njemu navodi da se 7.000 Crnogoraca povlačilo zajedno s hrvatskim izbjeglicama. U iskazi su se navodi da su crnogorske izbjeglice dijelom bile naoružane i da su se predale postrojbama JA kod Dravograda.⁵⁰ Drugi svjedok crnogorske nacionalnosti koji je zabilježen kao M. M. naveo je da se nalazio u skupini crnogorskih izbjeglica koja je prema njegovu tumačenju brojala 8.000 ljudi, od kojih su većina bili žene i djeca. Navodno ih je bilo čak 5.000. Ovaj podatak od izuzetne je važnosti za razmatranje sudbine crnogorskih izbjeglica, jer upućuje na zaključak da crnogorska skupina izbjeglica u najvećem dijelu nije bila sposobna pružiti djelotvoran oružani otpor prilikom povlačenja.

Od značajnijih svjedoka u ovome poglavlju vrijedi izdvojiti iskaz osobe pod inicijalima V. V. U tome iskazu zabilježeno je kako se on nalazio u izbjegličkoj koloni od čak 20.000 ljudi čije je zapovjedništvo vodilo pregovore s izaslanicima bugarske vojske. Na tim pregovorima dogovoren je put prema Mariboru, gdje su ih zarobili vojnici JA.⁵¹ Ovaj iskaz vrijedi izdvojiti jer je u svesku (tomu) 28 sabranih djela Josipa Broza Tita objavljen dokument u kojem se navodi da su određene “ustaške jedinice” postrojbe bugarske vojske predale snagama JA.⁵² Prema tome, može se pretpostaviti kako je svjedok identificiran kao V. V. opisao upravo sudbinu te izbjegličke kolone.

U poglavlju *Izručivanje partizanima* Draganović je iznio zaključak kako se najveći dio izbjeglica nije uspio spasiti i to zbog aktivnosti britanskih snaga koje su izbjeglice izručile postrojbama JA. Ovaj zaključak je značajan jer implicira da se najveći broj izbjeglica uspio probiti do britanskih snaga, što znači da su postrojbe JA svojim samostalnim djelovanjem ili uz pomoć bugarskih postrojbi uspjele zarobiti tek manji dio izbjeglica.⁵³

Poglavlje *Partizani odvođe roblje* brižno je strukturirano, a ujedno je i najduže. Donosi ukupno 16 različitih svjedočanstava.⁵⁴ Poglavlje *Ubijanja* strukturirano je na način da Draganović putem izjava svjedoka locira potencijalne masovne grobnice i stratišta koja taksativno navodi i imenuje. Riječ je o sljedećim lokalitetima na području Slovenije: Donji Logatec, Črna, aerodrom u Krškome, Kostanjevica, aerodrom kod Cerklja, Radovljica, Teharje – Trbovelj, Kamnik, okolica Kočevja,

50 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

51 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

52 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 28, Komunist, Beograd, 1988., 49.

53 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

54 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

Kočevski rog, Maribor. Od navedenih 11 lokaliteta najveća je pozornost posvećena opisu ubojstava na Kočevskom rogu.⁵⁵ Ovo poglavlje u dokumentarnome je smislu najvažnije za temu komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije i ujedno predstavlja središnji dio Draganovićeve nikada objavljene knjige. Vezano uz relevantnost podataka koje je prikupljao Draganović, vrijedi navesti kako je od lokaliteta koje je on naveo na području Maribora, odnosno tamošnjega naselja Tezno, evidentirana najveća masovna grobnica žrtava smaknutih od strane jugoslavenskih vlasti u razdoblju neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata. U toj masovnoj grobnici pronađeno je 1.179 ljudskih kostura.⁵⁶ Ovaj podatak je značajan jer je pokazatelj da je Draganović bio vrlo dobro informiran o lokalitetima masovnih grobnica iako svoje tvrdnje tijekom svoga života zbog tadašnjih političkih prilika nije bio u mogućnosti dokazati. Konkretna zaključak po pitanju ostalih lokaliteta koje je naveo Draganović u svojoj neobjavljenoj knjizi nije još moguće iznijeti jer na tim mjestima vlasti Republike Slovenije uglavnom još nisu provele masovna iskanja.

U šestome poglavlju *Samo pogled u logore* Draganović je opisao jugoslavenske zarobljeničke logore u Popovači, Kočevju i Prečkom.⁵⁷ Postojanje jugoslavenskih logora u Popovači i zagrebačkome naselju Prečko vidljivo je iz dokumenata koje je objavio HIP,⁵⁸ dok se osnovni podatci o jugoslavenskom logoru u Kočevju nalaze u operacijskome dnevniku 11. dalmatinske brigade. Iz dnevnika je vidljivo da je ta brigada, osim toga logora, nadzirala još dva logora na području Slovenije. Bili su to logor u Kranju i logor St. Vid kod Ljubljane.⁵⁹ Opis logora u Kočevju značajan je prvenstveno zbog toga što su na području Kočevja zabilježene masovne likvidacije zarobljenih vojnika. Uz dokumente koji Draganoviću nisu bili dostupni, likvidacije na tome području potvrđene su u iskazima prethodno spomenutih pripadnika JA Ivana Gugića i Ivana Marinovića.

55 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

56 Vladimir GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – Folksdojčeri*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 14.

57 HR-HDA-1805, kutija 1, 9.6.

58 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 968.

59 Republika Hrvatska (dalje: HR), Državni arhiv Split, Split (dalje: DAS), Fond: Zbirka dopunskih preslika gradiva iz inozemnih arhiva, Arhiv oružanih snaga, Beograd (dalje: 195), kutija 6, operacijski dnevnik 11. dalmatinske brigade, nadnevak 31. 5. 1945.

Zaključak

Krunoslav Draganović bio je hrvatski svećenik koji je u razdoblju Drugoga svjetskog rata, uz ostale aktivnosti, usmjerio svoju pozornost na prikupljanje podataka o komunističkim zločinima na području Jugoslavije. Dokumentacija koju je prikupio uglavnom se odnosi na iskaze osoba koje su uspjele preživjeti masovne poslijeratne zločine jugoslavenskih vlasti. Te su osobe iskaze uglavnom davale pod inicijalima, odnosno bez navođenja svoga punog imena. Osim osoba koje su smatrane protivnicima političkoga poretka u Jugoslaviji, među iskazima koje je prikupio Draganović nalazili su se i iskazi bivših pripadnika Jugoslavenske armije. Dva takva iskaza od iznimno su velike važnosti za temu istraživanja komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije. Radi se o iskazima Ivana Gugića i Ivana Marinovića, dvojice pripadnika 11. dalmatinske brigade, u kojima su vrlo detaljno opisane masovne likvidacije koje je ta brigada izvršila na području Kočevskoga roga.

Iz sačuvane arhivske ostavštine Krunoslava Draganovića vidljivo je kako je Draganović na osnovi dokumentacije koju je prikupio imao namjeru napisati knjigu o komunističkim zločinima. Na to upućuje dokument pisan na pisaćem stroju od 41 stranice koji se sastoji od nekoliko jasno prezentiranih cjelina s konkretnim naslovima, što sugerira da se radi o skici knjige koju Draganović nikada nije objavio. Po svemu sudeći, objavu knjige spriječio je Draganovićev nerazjašnjeni povratak u Jugoslaviju 1967. Skica za Draganovićevu nikad dovršenu knjigu značajna je za temu istraživanja komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije jer u poglavlju *Ubijanja* donosi popis mogućih masovnih grobnica na području Slovenije. Radilo se o lokalitetima Donji Logatec, Črna, aerodrom u Krškem, Kostanjevica, aerodrom kod Cerklja, Radovljica, Teharje – Trbovelj, Kamnik, okolica Kočevja, Kočevski rog, Maribor. Na nekim od tih lokacija vlasti Republike Slovenije i historiografska istraživanja utvrdili su postojanje masovnih grobnica. Osim podataka o masovnim grobnicama, Draganovićeva neobjavljena knjiga značajna je jer se iz iskaza koje je Draganović prikupio može zaključiti da su u borbama prilikom zarobljavanja izbjeglica na strani JA sudjelovale bugarske postrojbe. Iz dokumenata jugoslavenskih vlasti vidljivo je da se radilo o postrojbama Prve bugarske armije, koje su zarobile određen broj vojnika NDH, potom izručen JA. Podatak o prisutnosti bugarskih snaga značajan je jer se u dosadašnjim historiografskim radovima o borbama na današnjoj granici Austrije i Slovenije u svibnju 1945. sudjelovanje bugarskih po-

strojbi na strani JA uglavnom prešućuje ili se, na osnovi memoarskih zapisa pripadnika JA, umanjuje važnost bugarskoga djelovanja.

Navedene dvije okolnosti kao što su pokušaj identifikacije masovnih grobnica na području Slovenije i kontekst djelovanja bugarskih postrojbi na strani JA, pokazatelj su da je Draganović usprkos objektivnim ograničenjima poput izostanka relevantne dokumentacije jugoslavenskih vlasti i dostupnosti relativno maloga broja svjedoka raspolagao s pouzdanim podacima za istraživanje komunističkih poslijeratnih zločina nad hrvatskim vojnicima i civilima. Uostalom, iznimno oskudne spoznaje suvremene historiografije o temi komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije upućuju na zaključak da su iskazi koje je prikupio Draganović i za današnje povjesničare nezaobilazan izvor za istraživanje ove teme.

Bibliografija

Arhivski izvori

Republika Hrvatska, Državni arhiv Split, Split, Fond 195, Zbirka dopunskih preslika gradiva iz inozemnih arhiva, Arhiv oružanih snaga, Beograd.

Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća.

Objavljeni izvori i literatura

Miroslav AKMADŽA, *Krunoslav Draganović: Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.

Jure BOGDAN (ur.), *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901–2001): Zbornik u prigodi stote obljetnice Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima*. Rim: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima, 2001.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 28, Komunist, Beograd, 1988.

Vladimir GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – Folksdojčeri*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013.

Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.

Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009.

Mijo IVUREK, *Život i djelo Krunoslava Draganovića (1903.-1983.)*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak Zagreb – Sarajevo, 2013.

Andrija LUKINOVIĆ, Ivan POMPER, *Vilim Cecelja (1909-1989)*, Glas Koncila, Zagreb, 2009.

John Ivan PRCELA, *Hrvatski holokaust II. Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb, 2005.

Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941-1945., Minerva, Zagreb 1997.

Darko TOMAŠEVIĆ, Miroslav AKMADŽA (ur.), *Krunoslav Stjepan Draganović - svećenik, povjesničar i rodoljub : zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija o Krunoslavu Stjepanu Draganoviću povodom 110. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti održanom na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu od 8.-10. 11. 2013. godine*, Katolički bogoslovni fakultet – Sarajevo / Glas Koncila – Zagreb, 2014.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XI / knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1976.

Krunoslav Draganović's unpublished book about communist crimes in Yugoslavia

After the Second World War, the Croatian priest Krunoslav Draganović collected the testimonies of numerous witnesses about the post-war communist crimes in Yugoslavia. A large part of these statements is available for research today and is kept in archives. Based on these statements, Draganović intended to write a book about communist crimes in Yugoslavia. His intention is evident from the 41-page typewritten document. The document is divided into chapters, which means that Draganović conceived his book in detail thematically. However, the book was never published because Draganović returned to Yugoslavia under unexplained circumstances in 1967. The statements collected by Draganović are extremely important for the investigation of communist crimes in the territory of former Yugoslavia, as they contain data on the deployment of units of the Yugoslav Army (JA) at the end of the war as well as possible locations of mass graves on the territory of Slovenia which are listed.

Keywords: Krunoslav Draganović, unpublished book, communist crimes, witness statements, mass graves.

Doc. dr. sc. Wolfy Krašić,
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljništvo
Borongajska cesta 83i, Zagreb
wkrasic@hrstud.hr

Prethodno priopćenje

Neuspjela otmica bivšega ministra Nezavisne Države Hrvatske Mate Frkovića

Cilj je rada na temelju arhivskih dokumenata dokazati da su dosadašnja saznanja o pokušaju otmice bivšeg ministra Nezavisne Države Hrvatske (NDH) Mate Frkovića u Austriji 1948. godine jednim dijelom netočna. U članku će se potvrditi da je Frkovićev suradnik bio doušnik jugoslavenske obavještajne službe, kodnog imena "Micika". Iz teksta je vidljivo da je pokušaj Frkovićeve otmice bio sastavni dio jugoslavenske operacije „Gvardijan“. Tom je operacijom razbijena „Akcija 10. travanj“, organizirana od strane nekadašnjega vodstva NDH.

Ključne riječi: Mate Frković, otmica, Operacija Gvardijan, Akcija 10. travanj, komunistička Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska.

Uvod

Ovaj rad ima dva temeljna cilja. Prvi je da na temelju arhivskih dokumenata dokaže da su dosadašnja saznanja o pokušaju otmice bivšega ministra Nezavisne Države Hrvatske (NDH) Mate Frkovića u Austriji 1948. godine jednim dijelom netočna. Pri tome valja istaknuti da dokumenti koji će biti korišteni u ovome radu nedvojbeno dokazuju da je jugoslavenski komunistički režim stajao iza spomenute akcije. Može se činiti da se ne radi o važnom otkriću, budući da se već od toga događaja opravdano sumnjalo da iza pokušaja otmice stoji komunistička Jugoslavija. Međutim, jugoslavenski je komunistički režim izvršio na desetke ubojstava i otmica hrvatskih političkih emigranata u razdoblju od 1945. do 1990. godine, a ovo je jedini slučaj, prema dosadašnjem stupnju istraživanja, u kojem su pronađena svjedočenja sudionika akcije protiv nekog hrvatskog političkog emigranta te izvješća dijela institucija iz hijerarhijske ljestvice koja je naredila i nadgledala provođenje takve akcije. Stoga su dokumenti konzultirani za pisanje ovoga rada od prilične važnosti u ovome kontekstu.

Drugi je cilj ovoga rada vezan uz narav skupa na kojemu je prezentirana naslovna tema, a koji je problematizirao komunističke poratne zločine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Dočim je većina izlagača govorila o masovnim ubojstvima i pojedinačnim ubojstvima, zatvorskim kaznama i sličnim oblicima progona stvarnih i potencijalnih protivnika te političkih neistomišljenika novouspostavljenog jugoslavenskog komunističkog režima, ovaj rad ima za cilj progovoriti o sofisticiranijem obliku represije. Radi se o procesu raznih pritisaka i ucjena koji su rezultirali time da su bivši stvarni ili potencijalni protivnici jugoslavenskog komunističkog režima pristajali na doušnički rad za režimske obavještajne službe. Takve su osobe bile izrazito korisne jugoslavenskim obavještajnim službama, budući da su potonje djelovanjem i informacijama takvih doušnika mnogo učinkovitije razbijale različite oblike antirežimskog rada. Kako će ovaj rad pokazati, ključnu ulogu u pokušaju Frkovićeve otmice imao je upravo njegov bliski suradnik kojega su vrbovale jugoslavenske obavještajne službe.

Dosadašnje spoznaje o neuspjeloj otmici

Prve navodne informacije o neuspjeloj otmici pojavile su se 1982. godine u beogradskom tjedniku *Reporter – Extra* pod naslovom “Ispovest o jednoj neuspeloj akciji”. Radilo se o navodnom sjećanju jednog od dvojice izvršitelja otmice, kodnih imena “Dragan” i “Marko”. Autor teksta, “Dragan”, tvrdio je da je u akciju bio uključen još jedan suradnik jugoslavenskih obavještajnih službi, kodnog imena “Josef”, koji je bio Frkovićev prijatelj. Međutim, prema spomenutom tekstu, Josef nije imao značajniju ulogu u daljnjem razvitku događaja, budući da je konobarica u dogovoru s otmičarima stavila sredstvo za uspavljivanje u vino koje su Frković i Josef pili, pa su obojica ubrzo zaspali. Tada su otmičari krenuli u akciju, no prilikom vezivanja Frkovića ovaj se probudio te je došlo do fizičkoga sukoba. Buka je probudila američke vojnike koji su spavali u istome penzionu, pa su otmičari morali pobjeći bez plijena.¹

Tijek otmice prema dokumentima jugoslavenskih službi

Ukupno se radi o pet dokumenata. Po jedan su sastavili otmičari, treći je napisala osoba koja se u prethodno spomenutom tekstu naziva “Josef”, četvrti dokument sastavio je jugoslavenski “centar u Beču”, pri čemu se očito misli na jugoslavensku

¹ Bože VUKUŠIĆ, *Tajni rat UDBE protiv hrvatskog iseljništva*, 3. dopunjeno izdanje, Klub hrvatskih povratnika iz iseljništva, Zagreb, 2002., 223-229.

diplomatsku ispostavu u tadašnjoj okupiranoj austrijskoj prijestolnici, dok je peti dokument sastavila institucija za koju se ne može ustanoviti njezina narav, no ona je svakako na neki način bila nadređena centru u Beču, budući da je izradila analizu sva četiri prethodno spomenuta izvješća.

U tekstu koji je izradilo osoblje jugoslavenskoga centra u Beču, Frkovića se naziva kodnim imenom “Zagorac”, očito poradi njegove dužnosti u Varaždinu za vrijeme rata. Početak izgleda ovako:

“Po nalogu drugova iz Beograda, da se pristupi otmici Zagorca preduzeli smo sledeće mere.

1. Nabavka automobila podesnog za tu svrhu
2. Proveriti prijelaz iz američke zone na rusku na području Urfar-Linc
3. Sastati se sa agentom “Micikom” i sa njim utanačiti detalje otmice u vezi njegovog zadatka
4. Nabaviti sretstva za uspavljivanje Zagorca i proveriti njihovo dejstvo kod našeg pouzdanog lekara
5. Ispitati do tančina položaj kuće i terena, odakle je trebalo dići Zagorca
6. Odabrati ljude za otmicu i omogućiti im legalan prijelaz između rusko-američke zone Austrije
7. Ispitati najpogodniji put pri povratku, da se zaobiđe Salzburg i sa tim izbeći svaku eventualnu kontrolu američkih i austrijskih vlasti itd.”²

U planiranje su bile uključene tri osobe, koje se u tekstu nazivaju Rudi, Nikola i Jetfo (Jefta, Jevta itd.), no nije jasno jesu li to pseudonimi ili stvarna osobna imena službenika. Sljedeći navod još je jedan dokaz kako se iza oznake “centar u Beču” krije stanovita diplomatska institucija, kojoj je dano naređenje da izvede otmicu: “Jefta je nabavio automobil ‘Ford’ kabriolet, koga smo dobili od UDBe za diverziju, u zamjenu za “Old Smobil”, koga smo nelegalno kupili u Beču. Zadnji deo automobila – kufer – preuredili smo tako, da se u njemu mogla smestiti predviđena osoba. Pored toga, obezbedili smo austrijske brojeve i knjižicu sa oznakom ‘OD’, kao najpogodniji način nesmetanog putovanja kroz američku zonu, što se i u praksi

2 Republika Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Fond: Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: 1561), dosjei, Frković Mate, 209.

pokazalo. Automobil tako spremljen ostavljen je u posebnu garažu. U automobilskoj knjižici je bilo naznačeno, za svaku eventualnost, da je automobil svojina Političkog Pretstavništva u Beču, kao garancija, da se izbjegne svaka veća kontrola kola, jer to pravo uživaju sva diplomatska kola u Austriji, bez obzira kroz koju zonu prolazila”.³ Dakle, jugoslavenski je komunistički režim za obračun s protivnicima u inozemstvu u ovome slučaju zlorabio diplomatske uzuse ponašanja.

Potom je opisan sastanak s osobom koju se naziva agent “Micika”, a na kome su spomenutome dati zadatci prikupljanja podataka o terenu i kući gdje je stanovao Frković, ostalim ukućanima, njihovim navikama, okolnom terenu itd. Usporedbom zadataka koje je “Micika” dobio na ovome sastanku te informacija o doušniku “Josefu”, koje je ponudio “Dragan” u tekstu iz 1982. godine, nedvojbeno se može zaključiti kako je riječ o istoj osobi. Dalje u dokumentu stoji: “Na sastanku sa Micikom predočeno mu je, da treba izvršiti otmicu i sa tim u vezi pripremiti se. On je trebao, da detaljan prikaz situacije u mjestu, terena, mjesta i kuće u koju je trebao Zagorac doći, a kao najlakši način dizanja Zagorca, predložili smo mu poslati uspavljujuće sretstvo u Salzburg, docnije u samom mjestu, gdje je trebalo otmicu izvršiti. Micika je sa svoje strane stvar dobro pripremio.”⁴

Spomenuti su službenici pribavili ampule s morfijem, a Nikola ih je “poneo u Maribor i ispitao njihovo dejstvo kod lekara UDBe za Maribor. Utanačeno je, da su sasvim dovoljne dvije ampule da bi se osoba uspavala, a pored toga Nikola je dobio od lekara u Mariboru flašicu etera, koja je trebala da se upotrebi, ako morfium ne bude potpuno djelovao.”⁵ Potom je red došao na izbor ljudi koji će obaviti akciju i odabrani su stanoviti Kralik i Strelac. Ostaje nejasno radi li se o pseudonimima ili pak prezimenima. Razmišljalo se i o tome da Rudi ili Jevto također otputuju u Salzburg u sklopu trgovačke delegacije koja bi vršila legalnu kupnju robe. Prisustvo jednog od njih, smatralo se, pozitivno bi djelovalo na Kralika i Strelca u slučaju nepredviđenih okolnosti, pa je tako odlučeno da u Salzburg pođe Rudi. Nakon što je predstavništvo u Beču razradilo plan akcije “drug Jevta je bio u Beogradu, gde je drugovima usmeno izneo celokupan plan i pripreme. Drugovi su se složili, sa primedbom, da nijedan od nas, naime Rudi, ne treba da ide u američku zonu, jer eventualna provala akcije povlačila bi veliku kompromitaciju nas kao pretstavnika

3 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 209.

4 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 210.

5 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 210.

Jugoslavije u Austriji.”⁶ U ovome opisu moguće je uočiti dio hijerarhijskog lanca odlučivanja o izvođenju ovakve vrste akcije u inozemstvu, iako dokument ne govori precizno tko su “drugovi” u Beogradu.

U nastavku teksta dana je ocjena izvedbe akcije, a ustvrđeno je da je plan bio dobro pripremljen, no da su izvršitelji u ključnom trenutku “izgubili prisebnost”, što je Frković iskoristio za oslobađanje. Sastavljač ovog dokumenta smatrao je i kako je napravljena greška što je za vođu male otmičarske skupine određen Kralik, a ne Strelac, “koji se ranije u više slučajeva otmice pokazao kao dobar, snalažljiv i provjeren”.⁷ Dakle, jedna od osoba koja je sudjelovala u napadu na Frkovića, već je ranije sudjelovala u nepoznatom broju otmica nepoznatih ljudi, koje je naredio jugoslavenski komunistički režim. No, i Kralik je ranije bio u službi jugoslavenskog komunističkog režima, budući da za njega stoji da odlično govori njemački jezik i da je “upotrebljavan od strane nas, i ranije, za izvesne akcije u američkoj i britanskoj zoni (u okupiranoj i podijeljenoj Austriji op. au.), gde je pokazao puno snalažljivosti i smelosti, što nam je ulivalo garancije, da će i ovom prilikom to pokazati”.⁸ Istraživačima tek predstoji pokušati saznati kakve je sve “akcije” jugoslavenski komunistički režim izvodio u prvim godinama rata u Austriji, ali općenito inozemstvu. Također, zbog panike otmičari su čak umalo ostavili “Miciku” na poprištu sukoba, iako je bilo predviđeno da “Micika” pođe s njima. Ovaj je izvještaj završen konstatacijom kako su otmičari zbog neuspjeha u svojim izvješćima o tijeku akcije dijelom bili neiskreni.⁹

Govoreći o Kraliku, on je svoj izvještaj počeo s opisom susreta s agentom “Micikom”, a potom i Strelcom, kojega je uputio u ciljeve i detalje zadatka. Zatim je opisao susret s “Micikom” ispred penziona u kojem je boravio Frković, prilikom kojega ih je “Micika” obavijestio da sredstvo za uspavljivanje ima slab učinak na Frkovića. Dva su otmičara još neko vrijeme čekali ispred kuće, a potom ih je “Micika” pustio u sobu u kojoj je spavao Frković. Međutim, prilikom njihovog ulaska u sobu, prema Kraliku, Frković se probudio, uslijedila je ogorčena borba, a potom i bijeg otmičara zbog dolaska drugih osoba koje su boravile u penzionu. Znakovito, Kralik je na kraju dodao na nisu imali mogućnost za “likvidaciju”.¹⁰ Uzimajući u obzir prethodni

6 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 210.

7 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 211.

8 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 211.

9 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 211.

10 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 217.

izvještaj, može se zaključiti da je Kralik lagao kada je prenaglasio neučinkovitost sredstva za uspavljivanje. Također, iz njegova izvještaja proizlazi da su otmičari imali nalog da ubiju Frkovića u slučaju da ga ne uspiju oteti.

Strelčev je izvještaj mnogo dulji, s brojnim, često nevažnim detaljima. Vidljivo je kako je Strelac bio slabo pismena i obrazovana osoba. Za pretpostaviti je kako mu je glavna preokupacija bila bavljenje nekim fizičkim radom. Opisujući boravak pred penzionom i pripreme za akciju, Strelac je opisao Kralika kao nehajnu osobu, očito želeći na njega svaliti krivnju za neuspjeh akcije. Opis borbe s Frkovićem u Strelčevom je izvještaju nešto drukčiji, budući da je naveo kako su otmičari nakon što ih je “Micika” pustio u sobu u kojoj je Frković spavao nastojati metu dodatno neutralizirati prislanjanjem gaze s eterom na nos i usta, što im nije pošlo za rukom, jer se Frković baš u tome trenutku počeo razbuđivati. Također, Strelac je naveo da su imali naređenje da se Frkovića ne likvidira, što je još jedna razlika u odnosu na Kralikov izvještaj.¹¹

U odnosu na prethodna dva izvještaja, pogled iz drugog kuta na pokušaj otmice daje izvještaj agenta “Micike”. Tekst je započeo informacijom kako je od “prijatelja”, očito jednog od trojice službenika jugoslavenskog predstavništva u Beču koji su sudjelovali u planiranju akcije, dobio tri ampule (ne navodi čega, no evidentno je da se radi o morfiju) i *bianco* austrijsku ispravu. Dogovoreno je da “Micika” pribavi vino, uspe sredstvo i dade Frkoviću da pije (“Micika” u izvještaju izričito kaže da je meta otmice Frković), a u znak da je sve u redu, na prozor je trebao izvjesiti krpu ili ručnik. “Micika” je u Salzburgu kupio bocu talijanskog Chianti vina, a tri četvrtine boce izlio je u grmlje. Nakon dolaska kući, krenuo je večerati te je tom prilikom, ometan prisustvom gazdarice penziona, ipak uspio usuti sredstvo za uspavljivanje u ostatak vina, kojega je pretočio u čašu. U tome je trenutku začuo Frkovića kako ulazi, pa je u žurbi gurnuo bocu kraj kreveta, a ampule stavio na noćni ormarić, poklopivši ih knjigom. Potom je i Frković večerao, a “Micika” mu je dometnuo kako izgleda umorno, sugerirajući mu da legne i nudeći mu čašu dobrog talijanskog vina. Frković nije odmah pio, već je nakon nekog vremena popio pola čaše i rekao “Miciki” da popije ostatak, na što mu je „Micika“ odvratio kako je on već pio. Kako je dobio informaciju da sredstvo počinje djelovati za najduže 20 minuta, nakon pola sata “Micika” je upitao Frkovića spava li. Ovaj nije spavao, već je samo zijevao. Nakon proteka stanovitog vremena, “Micika” je zaključio kako sredstvo ne djeluje,

11 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 218-220.

a Frković mu je kazao kako sutradan putuje u Innsbruck. Stoga je “Micika” odlučio izaći van iz gostionice, što mu je i pošlo za rukom, unatoč primjedbi gazdarice da se vrata ne smiju tako kasno otvarati (to se zbilo nešto prije 23 sata). Stupio je u kontakt s jednim od otmičara koji su čekali vani, kazao mu kako sredstvo ne djeluje, da ukućani još ne spavaju te da se ponovno vrate između ponoći i pola jedan. Potom se vratio u sobu, legao na krevet i počeo čitati.¹² “Micikin” opis događaja koji je ovdje iznijet u glavnim se crtama poklapa s onim što je Kralik napisao u svojem izvještaju.

“Micika” je s otmičarima dogovorio da kada dođu, lagano pokucaju na prozor, što se i zbilo. Samo odjeven u hlače, otključao je ulazna vrata te im rekao da sredstvo i dalje nema učinka i predložio neka pripreme drugo sredstvo za upotrebu, budući da bi Frković sutra mogao oputovati. Prije izlaska iz sobe ugasio je svjetlo, a ručnom lampicom osvijetlio Frkovića i tako ga pokazao otmičarima. No, jedan od njih mu je kazao neka se vrati u sobu i upali električno svjetlo, koje je do tada gorjelo, ali je bilo zastrto knjigom kako ne bi smetalo Frkoviću dok spava. Nakon toga je “Micika” ponovno izašao, kazavši kako će držati stražu na ulaznim vratima. Otmičari su ušli u sobu, a “Micika” je opisao kako je čuo strašnu buku i lom, što je trajalo najmanje 10 minuta. Potom su gazda i gazdarica penziona došli u sobu, a otmičari pobjegli. Kako je sugerirao prvi ovdje predstavljeni dokument, plan je bio da “Micika” ode s otmičarima, no oni su u panici to zaboravili, pa je mjesto događaja napustio tako što se autu s otmičarima koji je već bio u kretanju uhvatio za krov, a nakon kraće vožnje otmičari su stali i pustili ga unutra. No, ubrzo su se ponovno razišli, a “Micika” je preko Linza stigao do Beča gdje se javio svojim nalogodavcima. Na kraju je naveo nekoliko razloga zašto će Frković shvatiti da je i on bio upleten u pokušaj otmice (ampule morfija pokrivene knjigom npr.).¹³

Posljednji dokument koji govori o otmici nosi naslov “Analiza izvještaja centra u Beču i izjava članova ekipe o akciji Mate Frkovića”. Centru u Beču predbačen je loš izbor vodećeg čovjeka za izvršavanje akcije što je rezultiralo nizom pogrešaka. Također, prigovoreno je što se sredstvo za uspavljivanje još jednom nije provjerilo, s obzirom kako je cijela akcija počivala na uspjehu toga sredstva.¹⁴ Kritizirano je i nedovoljno razrađivanje pitanja otuđenja Frkovićeve arhive i “Micike”, pa je “zbog panike ostavljena i arhiva i agent prepušten da bos beži za autom i veša se na blato-

12 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 213-214.

13 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 214-215.

14 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 220.

bran automobila”.¹⁵ Autori teksta smatrali su kako nije bilo nužno naglašavati članovima ekipe da paze na zdravstveno stanje Mate Frkovića i kako je ono loše. Sljedeća opaska bitan je element izvještaja: “Nužnost eventualne likvidacije zbog iznenadnih i nepredviđenih elemenata trebalo je vešto nabaciti ekipi, izbegavajući da im se to nametne kao linija manjeg otpora u akciji, ali ipak nabaciti”.¹⁶ Dakle, u slučaju da otmičari ne uspiju izvršiti otmicu, druga je opcija ipak bila likvidacija.

Uloga Mate Frkovića u poslijeratnom otporu jugoslavenskom komunističkom režimu

Nakon razrješavanja pitanja tijekom pokušaja otmice, jedno od pitanja koje se nameće svakako je zašto je upravo Frković bio meta. Frković u godinama nakon Drugog svjetskog rata nije bio samo još jedan od visokopozicioniranih ustaških dužnosnika koji su uspjeli izbjeći zarobljavanje od strane partizana ili naknadno izručenje Jugoslaviji od strane Saveznika. Naime, uz postajanje križarskih gerilskih skupina u zemlji koje su nastavljale s otporom novom beogradskom režimu, u inozemstvu je osnovano tijelo Hrvatski narodni otpor, koje je trebalo predvoditi borbu za ponovnu uspostavu samostalne hrvatske države. U tome tijelu Lovro Sušić, bivši ministar i član Duglavničkog vijeća bio je zadužen za politička i ideološka pitanja, Meho Mehičić, također bivši ministar za gospodarsko-financijska pitanja, a Božidar Kavran, nekadašnji zapovjednik Glavnog ustaškog stana za organizaciju i domovinsko polje. Frković je pak bio zadužen za vanjsko polje, odnosno kontakte sa zapadnim Saveznicima i ostalim interesantnim sugovornicima. Iza djelovanja tog tijela stajao je bivši poglavnik NDH Ante Pavelić.¹⁷

Detaljniji uvid u Frkovićev rad kao jednog od čelnih ljudi protujugoslavenske borbe nakon završetka rata nude razni izvještaji doušnika jugoslavenskih obavještajnih službi. Dokumenti pokazuju kako je u počeku Kavran, zajedno sa svojim bliskim suradnikom Gecom Altmanom, održavao veze sa stranim faktorom, uglavnom Amerikancima. Frković se tek nešto kasnije upustio u tu djelatnost, budući da je bio nezadovoljan Kavranovim postignućima i načinom rada na tome polju. Frković je na razne načine nastojao uvjeriti Amerikance kako su oni u mogućnosti bitno utjecati

15 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 221.

16 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 222.

17 Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj: 1945. – 1950.* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 63-66.

na promjenu stanja u Jugoslaviji te tražio razne oblike pomoći.¹⁸ Amerikanci pak nisu bili skloni pomagati organizaciju koja bi radila na rušenju Jugoslavije, barem ne u uvjetima koji su tada vladali, ali su bili i više nego spremni za nuđenje novca, opreme i obuke za ljude koji bi vršili obavještajne djelatnosti za njih. Iako im ciljevi nisu bili kompatibilni, suradnja između pojedinih hrvatskih političkih emigranta i Saveznika bila je moguća i očito se u nekom opsegu dogodila. Zapad je želio doći do što boljih i korisnijih obavještajnih podataka iz suparničkoga političko-ideološkog bloka, a emigranti su asistenciju i materijale za obavještajni rad nastojali iskoristiti za borbu protiv jugoslavenskoga komunističkog režima.¹⁹ Prvi dio teze vrlo dobro oslikava dio izvještaja doušnika “Tinka”, koji je bio vrlo blizak Frkoviću: “Kako sam već ranije bio spomenuo Mato Frković je u razgovoru s Amerikancima došao tako daleko, da su oni voljni potpomagati jednu emigrantsku skupinu, koja bi vršila čisto obavještajnu službu protiv Jugoslavije u korist Amerikanaca. Amerikanci su protiv bilo kakovih terorističkih skupina, koje bi se eventualno prebacile u Jugoslaviju, da vrše teroristička djela”.²⁰

Frković je na traženje pomoći u protujugoslavenskom i protukomunističkom radu od Amerikanaca dobivao odgovore kako se oni pouzdaju u svoju ekonomsku snagu te da će pritiscima na tome polju natjerati SSSR na popuštanje.²¹ Sve napetije hladnoratovsko ozračje ipak je moglo eskalirati u sukob, pa se dotadašnji aranžman Amerikanaca i HNO-a mogao promijeniti. Jedna od opcija bila je da Amerikanci Otporu pruže direktnu pomoć za obaranje režima u Jugoslaviji.²² Osim toga, i postojeći odnos predstavljao je ugrozu za Jugoslaviju, kako od strane Amerikanaca na obavještajnome planu, tako i od strane emigranata, koji su mogli koristiti američke resurse za borbu protiv Jugoslavije. Frković je uz Kavrana bio glavni sugovornik Amerikancima u tim pregovorima. Dodatnu potencijalnu opasnost za Jugoslaviju predstavljala je i vijest kako Frković namjerava ići u zemlju, kako bi nagovorio članove Hrvatske seljačke stranke (HSS), u međuraću daleko najjače političke opcije među Hrvatima koja je i nakon rata zadržala znatan ugled i utjecaj, da se pridruže aktivnom protujugoslavenskom otporu.²³ Dok je početkom rata dio pristaša HSS-a

18 HR-HDA-1561, dosjei, dosjei, Frković Mate, 122, 128.

19 Z. RADELIĆ, *Križari*, 71-74.

20 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 131.

21 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 140.

22 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 132-133.

23 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 145-147.

prišao ustašama, a dio se tijekom rata postupno priklanjao jugoslavenskom partizanskom pokretu koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije, ostatak je ostao vjeran čelniku Vladku Mačeku, koji je zagovarao pasivno čekanje završetka sukoba, ali i ostanak Hrvatske u Jugoslaviji.

Osim što je detaljno izvještavao o Frkovićevu kretanju, “Micika” je dostavio i opsežnu analizu u kojoj je ustvrdio da je upravo Frković glavni organizator HNO-a, za Kavrana je ustvrdio kako je najopasniji, dok je Mehičić za njega bio obična figura. Naveo je i kako Frković mrzi Srbe i komunizam, da je energičan, ali sklon pasti pod utjecaj drugih te kako je načitan i posebno dobro poznaje povijest. Napisao je i kako je vlastohlepan, ali ga ne zanimaju žene i karte. Domoljub, koji lako uvjerava ljude u ono što govori. Amerikanci su mu nudili novac i za osobne potrebe, ali je ih je odbio. Iznimno je religiozan, ali ne voli svećenike te je spiritualist. Zabilježio je i da ne puši i da dobro podnosi alkohol.²⁴ Ono što je u ovome kontekstu najbitnije jest opaska kako je Pavelić bez Frkovića “kao ptica bez krila”. Zaključak je pak glasio: “Frković je mozak i ruka, a Pavelić samo ime”.²⁵

Hrvatski narodni otpor, odnosno njegovo središnje tijelo, Hrvatsko državno vodstvo, sredinom 1947. godine započelo je s provedbom opsežne operacije nazvane „Akcija 10. travanj“. U monografiji *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945. - 1950.*, spomenuta je akcija na ovaj način predstavljena: “Akcija 10. Travanj trebala je povezati sve križarske skupine, nametnuti im organizirano vojno, političko i upravno vodstvo, omogućiti povratak članova Ustaškog pokreta koji bi u pogodno vrijeme, nakon sukoba zapadnog svijeta sa SSSR-om, organizirao masovni ustanak Hrvata radi rušenja komunističke Jugoslavije i obnove NDH”.²⁶ Međutim, jugoslavenska obavještajna služba zvana Uprava državne bezbednosti (UDB) bila je umiješana u akciju od samih početaka i u svojoj protuakciji, nazvanoj „Operacija Gvardijan“, uspjela je uhvatiti 96 sudionika prije bilo kakvog djelovanja. Među njima bio je i Kavran, koji je kasnije osuđen na smrt. Tako je Jugoslavija postigla ogroman uspjeh u borbi protiv otpora u zemlji, koji će ubrzo zamrijeti te ostataka hrvatskih emigranata u inozemstvu, koje više neće pokušavati ubacivati naoružane grupe u zemlju.²⁷ Ono što su dosadašnji istraživači kako neuspjele Frkovićeve otmice, tako i „Akcije 10. travanj“ propustili, jest dovesti ova dva događaja u korelaciju.

24 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 148-150.

25 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 150.

26 Z. RADELIĆ, *Križari*, 143.

27 Z. RADELIĆ, *Križari*, 143, 149.

Prva ubačena grupa u sklopu spomenute akcije prešla je preko Drave u Hrvatsku 7. lipnja 1947. godine. Akcija je trajala nešto više od godine dana, pa je tako Kavran uhvaćen 4. srpnja 1948. godine, a u noći s 9. na 10. srpnja preko telegrafa bivšim je ustašama u Austriji javljeno, kako su svi njihovi ubačeni ljudi pali u zamku.²⁸ Imajući ove datume u vidu te činjenicu kako je pokušaj Frkovićeve otmice izveden 22. lipnja 1948., realna je pretpostavka kako je otmica bila dio UDB-ine „Operacije Gvardijan“. S obzirom na ulogu koju je Frković igrao u Hrvatskom narodnom otporu, nema sumnje da su se jugoslavenske vlasti željele i njega dočepati i posjesti ga na optuženičku klupu pored Kavrana i ostalih. Bez stotinjak ljudi koji su u tim trenutcima očito predstavljali najbolje što je HNO imao, budući da su bili spremni vratiti se u zemlju i nastaviti s borbom, kao i bez dva vodeća čovjeka organizacije, Kavrana i Frkovića, potonja bi se zasigurno ugasila. To se i dogodilo, unatoč tome što Frković nije otet, odnosno ubijen. Da je otmica bila sastavni dio „Operacije Gvardijan“ svjedoči i dio „Micikina“ izvještaja, koji je pisan dok je operacija još trajala: „Bez obzira u kakovom se sada Frković stanju obzirom na zadobivene rane nalazi, taj događaj dovesti će do toga, da će oni koji se od vodećih osoba još u Salzburgu i okolici nalaze, da će ti, gledati da se što brže odatle maknu, a to vrijedi i za one koji se nalaze u Njemačkoj, jer sada će znati da nisu više ni časka sigurni. Na svaki način, svaki njihov rad je paraliziran. Sušić je nepokretan, nema novčanih sredstava, i on će gledati da pošto poto što prije pobjegne, a to isto vrijedi i za Dr. Mehičića. Preostaje još jedino Kavran, koji kako sam već izvjestio se sada nalazi u Jugoslaviji, a ako padne u ruke naših vlasti, tada nema više nikoga, koji bi mogao raditi na tom protudržavnom pokretu dočim Frković držim da još dugo vremena neće moći raditi, ako će uopće biti ikada više u stanju zbog dobivenih rana da radi.”²⁹

Identitet doušnika „Micike“

Orijentirajući se na pitanje identiteta agenta „Micike“, iz brojnih izvještaja koji su nastali na temelju rada UDB-inih suradnika među političkim emigrantima u Austriji u godinama nakon rata, nameće se zaključak kako se iza pseudonima „Micika“ krije stanoviti Gregl.³⁰ Kada se to prezime usporedi s osobama koje su se nalazile u Frkovićevoj blizini, razaznaje se kako se radi o Božidaru Greglu. U spomenutoj

28 Z. RADELIĆ, *Križari*, 145-146, 149.

29 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, 215-216.

30 HR-HDA-1561, dosjei, Frković Mate, na raznim mjestima.

monografiji o križarskoj gerili, “Micika” je naveden kao jedan od doušnika koji je pridonio propasti „Akcije 10. travanj“. U knjizi je također konstatirano kako se radi o Božidaru Greglu te kako je taj podatak otkrio povjesničar Jere Jareb. Navedeno je kako su stanoviti agent “Jozef” te “Micika” bili “hrvatski emigranti zadobijeni na bazi rehabilitacije”.³¹ Potonje znači da im je “oprošteno” sudjelovanje na “neprijateljskoj” strani za vrijeme rata i poraća za njihove usluge u razbijanju križarskoga gerilskog otpora u zemlji i inozemstvu.

Osim ovih tvrdnji, prikladno je spomenuti još dva dokumenta koji ukazuju kako je Gregl bio ključna osoba u neuspjeloj otmici Frkovića. Jedan od važnijih UDB-ina doušnika koji je radio na onemogućavanju „Akcije 10. travanj“ nosio je pseudonim “Kumek” i bio je jedan od vodiča koji su prebacivali ljude iz inozemstva u Jugoslaviju.³² Uz jedan njegov izvještaj s početka rujna 1947. godine, koji je UDB-a Hrvatske poslala saveznoj, stajala je i jedna opaska: “Smatramo da trebate Greglu, u koliko je vaš suradnik, skrenuti pažnju da ne treba sa ovom grupom terorista u kojoj će ići Mato Frković da ide u zemlju, jer bi tom prilikom došlo do dekonspiracije agenta Kumeka pred Greglom.”³³ Dakle, hrvatska republička UDB-a sumnjala je kako Gregl radi za saveznu UDB-u. Ta je problematika riješena, s obzirom na to kako pitanje više nije otvarano. U prvoj polovici 1948. godine počeo će se javljati izvještaji agenta “Micike”. Sljedeći dokument izvještaj je suradnika “Marka” s konca 1948. godine, dakle otprilike pola godine nakon pokušaja otmice. “Marko” je tako saznao da je Gregl na stanovito vrijeme nestao. I on je zabilježio kako su Gregl i Frković zajedno stanovali. Prema “Marku”, jedne je večeri Gregl pozvao Frkovića da piju, a ovaj je odbio i uzeo tek mali gutljaj. Nakon 15 minuta Gregl ga je pitao boli li ga glava, a Frković je odgovorio negativno. Potom je Gregl rekao da mu šumi u ušima i upitao Frkovića ima li i on taj simptom, na što je Frković ponovno ponudio negativan odgovor. Ubrzo je Gregl pitao Frkovića čuje li kako vani pada kiša, a Frković mu je kazao kako nije ni padala. “Marko” je dalje prenio kako Frković, kao i njegovi prijatelji, zaključuju da mu je Gregl dao tabletu za spavanje koja brzo djeluje. Kasnije je Frković zadrijemao, a Gregl izašao van i za pet minuta se vratio s ljudima koji su htjeli odvesti Frkovića, no on se borio i vikao, pa nisu uspjeli.³⁴

31 Z. RADELIĆ, *Križari*, 148.

32 Z. RADELIĆ, *Križari*, 145, 149.

33 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 118.

34 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 155.

O Božidaru Greglu hrvatska je republička UDB-a također vodila osobni dosje. U njemu stoji kako je Gregl bio trgovac iz Varaždina te član Hrvatske seljačke stranke i tajnik kotarske organizacije HSS-a. No, HSS je u nekom trenutku napustio i “postao najbliži suradnik i prijatelj Frković dr. Mate, koje je prijateljstvo trajalo i dalje”.³⁵ Nakon osnivanja NDH isticao se među ustašama u Varaždinu, pa je postao “upravitelj ustaškog redarstva”. Njegove je sposobnosti cijenio i notorni Eugen Dido Kvaternik, u početku NDH najmoćnija osoba iza Pavelića koji je htio umanjiti moć i samostalnost isto tako zloglasnog Vjekoslava “Maksa” Luburića, pa je Gregla poslao u Jasenovac da vodi logor. No, odmah po dolasku Ljubo Miloš, Luburićev rođak, otjerao je Gregla prijeteći mu oružjem. Inače, Miloš je bio također jedan od ubačenih ljudi u sklopu „Akcije 10. travanj“. U dosjeu se navodi da je Gregl vodio akciju iseljavanja Židova iz Varaždina, a dok se nalazio na čelu redarstva, kupovao je židovsku imovinu, pogotovo zlato. Godine 1942. bio je pod istragom USIKS-a (Ustaški stegovni i kazneni sud) jer je kao UNS-ov (Ustaška nadzorna služba) povjerenik silovao („nasilno upotrijebio“) jednu Židovku, pa su ga isključili iz “ustaških redova” i osudili na sedam mjeseci zatvora. Kasnije se više nije isticao, a nije nigdje niti radio, s obzirom na prikupljenu imovinu s početka rata.³⁶

Emigrirao je početkom svibnja 1945. godine u Njemačku, a potom su ga Britanci zatočili u Klagenfurtu, ali je ubrzo pušten. Bio je usko povezan sa svim istaknutim hrvatskim emigrantima, ali su ga svi izbjegavali, uglavnom radi odbojnog karaktera, kako piše u dosjeu. Iako ga je i Frković pomalo izbjegavao, ostao je u solidnim odnosima s njime. Tako i u dosjeu stoji: “Iste godine (1948. op au.) doselio je k njemu i Mato Frković, tako da su stanovali u istoj sobi.”³⁷ Gregl je u tome periodu stalno strahovao od uhićenja od strane Saveznika, a onda i mogućeg izručenja Jugoslaviji. U to se vrijeme bavio sitnom trgovinom, filatelijom i posredništvom. S obzirom na to kako je dobro poznao njemački, želio je raditi u Caritasu, no don Jure Vrdoljak nije ga htio primiti. Želio je biti među ubačenim gerilcima, no nije dobio dozvolu jer se strahovalo kako će zbog svog defetizma i karaktera negativno utjecati na križare u zemlji. Održavao je vezu sa suprugom i jednom kćerkom, koje su ostale u zemlji. Njegova supruga Emilija bila je uhićena 1945. godine i poslana na vojni sud. U dosjeu piše da je bila osuđena, iako ne piše kada ni na koliku kaznu, no da je kasnije amnestirana.³⁸

35 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 1.

36 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 1-2.

37 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 1.

38 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 1-2.

Daljnji podaci ukazuju na to kako Gregl nije ostao u pozitivnim odnosima s jugoslavenskim režimom, budući da je hrvatska republička UDB-a od ranih 1950-ih o njemu nastavila voditi dosje. Istražne radnje nisu pokazale da odrađuje bilo kakvu antijugoslavensku djelatnost, pa je kontrola početkom 60-ih ukinuta. S druge pak strane, Gregl je proglašen ratnim zločincem, oduzeto mu je državljanstvo i konfiscirana imovina. U dosjeu nema informacija o tome gdje je i kada preminuo.³⁹

Ostaje pitanje na koji je način došlo do Greglove suradnje s dotadašnjim neprijateljem i koji su bili motivi njegove zamjene strana. S obzirom na to da je u NDH osuđen na zatvorsku kaznu, kako je izgubio utjecaj i kako su ga emigranti u Austriji izbjegavali, moguće je kako je zaključio da među tim ljudima nema budućnosti. Nadalje, s obzirom na njegovu ulogu u NDH, postojala je mogućnost da bude uhićen i poslan u Jugoslaviju. Navedeno je kako je kratko boravio u britanskom zatočeništvu, a moguće je kako su se prvi kontakti s jugoslavenskom stranom i ponude za suradnjom dogodili upravo tada. Naime, zabilježena je praksa da su na ispitivanjima u savezničkim logorima prisustvovali i jugoslavenski časnici. Također, spomenuto je kako je Gregl i kasnije strahovao od uhićenja. Ne treba smetnuti s uma i podatak kako je njegova supruga bila uhićena, ali je amnestirana, pa je moguće da je Gregl pristao na suradnju i poradi ucjene. Upravo je u tome smjeru autoru svjedočila kći Mate Frkovića Vesna, koja danas stanuje u Argentini. Ona tvrdi da je Gregla jugoslavenski komunistički režim ucijenio rodbinom u Hrvatskoj, odnosno prijetio progonom članovima njegove obitelji ako ne pristane na suradnju.⁴⁰

Zaključak

Ovaj je rad demonstrirao, bazirajući se prvenstveno na arhivskim izvorima tj. dokumentima jugoslavenskih obavještajnih službi, kako je jugoslavenski komunistički režim nedvojbeno stajao iza pokušaja otmice bivšeg ministra NDH i jedne od vodećih osoba poslijeratnog otpora komunističkoj Jugoslaviji – Mate Frkovića. Također, dijelom je demantirao tekst sjećanja jednog od otmičara koji je objavljen početkom 1980-ih godina o pokušaju otmice, a u kojem nije spomenuto da je ključnu ulogu u pripremi otmice (stavljanje sredstva za spavanje u Frkovićevo piće, puštanje otmičara u penzion u kojem je boravio Frković) Frkovićev suradnik koji je s njime stanovao i koji je kao doušnik jugoslavenske obavještajne službe nosio kodno ime “Micika”.

39 HR-HDA-1561, dosjei, Gregl Božidar, 51, 59, 63.

40 E-mail Dubravke Frković autoru.

Također, s obzirom na Frkovićevu važnost u tijelu Hrvatski narodni odbor koje je nastojalo koordinirati otpor jugoslavenskom komunističkom režimu u Jugoslaviji i inozemstvu te vrijeme kada je izvršen pokušaj otmice, opravdano je pretpostaviti, što do sada nije bilo učinjeno, da je pokušaj Frkovićeve otmice bio dio UDB-ine „Operacije Gvardijan“, kojom je razbijena „Akcija 10. travanj“.

Nadalje, u radu je potvrđeno da se iza pseudonima „Micika“ krila osoba imena Božidar Gregl, no za razliku od dosadašnjih historiografskih radova, prezentirano je da se radilo o bivšem ustaškom dužnosniku, koji je bio Frkovićevo bliski prijatelj. Prema podacima do kojih je došla jugoslavenska obavještajna služba, Gregl je sudjelovao u progonu Židova, a čak je i razriješen svojih dužnosti u NDH zbog silovanja jedne Židovke. Nakon rata je pobjegao u inozemstvo, gdje je većina bivših endehazijskih dužnosnika zazirala od njega, a jedno je vrijeme bio zatočen u britanskom zarobljeničkom logoru te je strahovao da će ponovno biti uhićen i izručen komunističkoj Jugoslaviji. Pored toga, njegova supruga, koja je ostala u Jugoslaviji, bila je uhićena i osuđena na nepoznatu kaznu. Jedan oralni izvor, kći Mate Frkovića, tvrdi da su jugoslavenske komunističke vlasti prijetile Greglu da će mu stradati obitelj u Hrvatskoj ako ne bude surađivao s njima. Tako se može zaključiti da je na Greglovu odluku da postane doušnik jugoslavenske obavještajne službe i među ostalim izda dugogodišnjeg prijatelja i suradnika utjecao strah od progona jugoslavenskog komunističkog režima, kako njega, tako i njegove obitelji. Pri tome jugoslavenskim komunističkim vlastima nije bilo bitno što je Gregl, prema dostupnim izvorima, sudjelovao u progonima Židova, među ostalim. Iako je otmica bila neuspješna, iz dokumenata je razvidno kako Gregla njegovi nalogodavci nisu držali odgovornim. Isto tako, informacije koje je pribavljao pomogle su u razbijanju „Akcije 10. travanj“. Međutim, rad za jugoslavensku obavještajnu službu nije mu donio potpuno rehabilitaciju. Iako se uspio spasiti od uhićenja od izručenja u Jugoslaviju, a supruga mu je amnestirana, u Jugoslaviji mu je konfiscirana imovina te je proglašen ratnim zločincem.

Bibliografija

Arhivski izvori

Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

Objavljeni izvori i literatura

Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj: 1945. – 1950.* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.

Bože VUKUŠIĆ, *Tajni rat UDBE protiv hrvatskog iseljništva.* 3. dopunjeno izdanje. Klub hrvatskih povratnika iz iseljništva, Zagreb, 2002.

The failed kidnapping of the former minister of the Independent State of Croatia, Mate Frković

The aim of the paper is to prove, based on archival documents, that the previous information about the attempted kidnapping of the former Minister of the Independent State of Croatia (NDH) Mate Frković in Austria in 1948 is partially false. Through the paper it is confirmed that Frković's co-worker, who lived with him, was an informant of the Yugoslav secret service, who had the code name "Micika". It is clear from the text that Frković's attempted kidnapping was part of the Yugoslav secret service operation code-named "Gvardijan". Through the latter operation, communist Yugoslavia cracked the most famous action of the anti-communist Croatian émigrés, code-named "April 10."

Keywords: Mate Frković, kidnapping, Gvardijan, April 10, communist Yugoslavia, Independent State of Croatia.

dr. sc. Tanja Pavelin, univ. spec. crim. Ivan Turudić, Ivana Bujas
Visoki kazneni sud Republike Hrvatske
Trg Nikole Šubića Zrinskoga 5
10000 Zagreb, Hrvatska
tanja.pavelin@vksrh.pravosudje.hr
ivan.turudic@vksrh.pravosudje.hr
ivana.bujas@vksrh.pravosudje.hr

Pregledni rad

“Prisilno prevođenje u drugu vjeru” kao ratni zločin u presudi protiv zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca

U ovome radu analizira se jedna od točaka jugoslavenske optužnice protiv zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca. Prvi dio rada bavi se analizom sudskoga postupka protiv Alojzija Stepinca, s težištem na optužnicu i kaznena djela stavljena mu na teret, za koja je i osuđen, stavljajući sve u kontekst vremena. Drugi dio rada analizira kazneno djelo ratnog zločina, za koje je Stepinac osuđen, opisano pod točkom 3. optužnice, a kažnjivo člankom 3. *Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države* te njegov odnos s kaznenim zakonodavstvom prije donošenja toga *Zakona*, kao i međunarodnim humanitarnim pravom u vrijeme donošenja *Zakona*. Analizira se i prikazuje povijesni razvoj međunarodnoga humanitarnog prava s naglaskom na opis ratnoga zločina. Nadalje, kazneno djelo ratnoga zločina opisano prema *Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države*, sagledava se s aspekta načela zakonitosti, te se zaključuje da je predmetno načelo prekršeno osudom zagrebačkoga nadbiskupa Stepinca za navedeno kazneno djelo, koje kaznenim zakonodavstvom prije donošenja *Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države*, niti međunarodnim humanitarnim pravom u vrijeme donošenja toga zakona, a time niti u vrijeme terećenog počinjenja kaznenoga djela za koje je Stepinac osuđen, nije bilo propisano.

Ključne riječi: ratni zločin, međunarodno humanitarno pravo, Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske, Alojzije Stepinac, načelo zakonitosti.

Uvod

Dana 17. svibnja 1945. Alojzije Stepinac prvi je put uhićen, a pušten je na slobodu 3. lipnja 1945. radi sastanka s Josipom Brozom Titom. Sastanak je održan dan kasnije, odnosno 4. lipnja 1945.¹ Cilj sastanka bio je nagovoriti Stepinca da pristane na odvajanje Katoličke Crkve u Hrvata od Svete Stolice. Ovo se može zaključiti na

¹ Miroslav AKMADŽA “Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine”, *Croatica Christiana periodica* 27, br. 52 (2003), 171-202.

osnovi Titovih riječi kako “naša Crkva treba da bude nacionalna, da se više prilagodi naciji”.² Stepinac se suprotstavio Titovu planu, a upravo to može se smatrati razlogom pokretanja sudskoga postupka protiv njega.

Dana 18. rujna 1946. Alojzije Stepinac ponovno je uhićen te 30. rujna iste godine izveden pred sud. Na montiranom sudskom procesu Stepinac je osuđen na kaznu zatvora s prisilnim radom u trajanju od 16 godina te gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od pet godina.

Stepinac je osuđen na osnovi *Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države* (dalje: *ZKDND*). Vezano za spomenuti zakon, nužno je navesti kako ga je donijelo Predsjedništvo Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) 15. kolovoza 1945. Neposredno prije suđenja Stepincu, 23. srpnja 1946., Prezidijum Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) donio je *Zakon o potvrđi i izmjenama i dopunama Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države*. Između ostalih kaznenih djela propisanih *ZKDND*, zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac osuđen je i zbog kaznenoga djela ratnog zločina, koje kao takvo nikada prije ni kasnije međunarodnim pravom nije bilo propisano, iz čega slijedi da je predmetno kazneno djelo propisano prethodno navedenim zakonom isključivo kako bi Stepinac bio osuđen za ratni zločin i time prozvan ratnim zločincem. Također, *Zakonom o potvrđi i izmjenama ZKDND* od 9. srpnja 1946., onemogućeno je podnošenje žalbe na odluke koje donosi Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske (NRH), dok nadležnost suda pred kojim se vodi postupak određuje diskrecijskim podnošenjem optužnice javni tužitelj, pa je javni tužitelj Jakov Blažević, podnošenjem optužnice Vrhovnom sudu NRH, Stepincu i drugim optuženicima onemogućio podnošenje redovnog pravnog lijeka na osuđujuću presudu.

Sudski postupak

Javno tužiteljstvo NRH podnijelo je optužnicu Vrhovnom sudu NRH pod brojem I 169/1946 od 26. kolovoza 1946. protiv I. okrivljenoga Eriha Lisaka, II. okrivljenoga Ivana Šalića, III. okrivljenoga Josipa Šimečkog, IV. okrivljenoga Djure Marića, V. okrivljenoga dr. Pavla Gulina, VI. okrivljenoga Josipa Crnkovića, VII. okrivljenoga Modesta Martinčića, VIII. okrivljenoga Kreše Klemena, IX. okrivljenoga fra Mamerta Margetića, X. okrivljenoga Franje Pavleka fra Tiburcija, XI. okrivljenoga

2 Aleksa BENIGAR, “Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal”, *Ziral*, Rim (1974): 502-503.

Mirka Kolednjaka fra Kvirina, XII. okrivljenoga Josipa Vidovića fra Valerija XIII. okrivljenoga Stjepana Švasta fra Piu, XIV. okrivljenoga Ivana Ivankovića fra Leopolda, XV. okrivljenoga Josipa Majnarića fra Mladena, XVI. okrivljenoga Blaža Lorkovića, XVII. okrivljenoga Ivana Kirina i XVIII. okrivljenoga Božidara Cerovskog, da su počinili kaznena djela iz članka 3. točke 3, 4, 6, 7 i 8 ZKDND. Optužnicu je potpisao javni tužitelj NRH te je u obrazloženju optužnice istaknuo da je počinjen "zločin protiv demokratskih tekovina narodno-oslobodilačke borbe".³

Devetoga dana suđenja, koje je započelo 9. rujna 1946. u dvorani Visoke škole za fiskulturu u Kačićevoj ulici u Zagrebu, protiv navedenih 18 okrivljenika, javni tužitelj Jakov Blažević obratio se 18. rujna 1946. sudskom vijeću riječima: "Iz dosadašnjih rezultata ove rasprave, naročito iz iskaza optuženih Lisaka, Šakića, Šimečkog, Marića, Gulina i Martinčića, iz izjava saslušanih svjedoka, te iz brojnih pred ovaj Sud do sada iznesenih isprava proizlazi da su optuženi, izuzevši XVI i XVIII opt. u zavjeri protiv slobode naroda Jugoslavije i njihovih demokratskih tekovina – služeći mračnim ciljevima međunarodne reakcije za provociranje ratnih sukoba i imperijalističkih osvajanja – stvorili terorističku organizaciju, koja je imala rukovodeću ulogu u mnogobrojnim zločinima ustaško-križarskih grupica izvršenih širom zemlje nad našim građanima. Da je neposredni učesnik, podstrekač i pomagač u radu te organizacije bio i dr. Alojzije Stepinac. Zbog toga sam dao nalog da se dr. Alojzije Stepinac liši slobode i stavi u pritvor te protiv njega provede krivična istraga. Protiv njega ću nakon dovršene istrage podignuti optužnicu radi počinjenih krivičnih djela iz zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države. Pošto je krivična djelatnost optuženih Lisaka, Palića i družine sa krivičnom djelatnošću Dr. Alojzije Stepinca najuže povezana i čini jedinstveno krivično djelo, kao i zbog pravilnog ustanovljenja stepena krivične odgovornosti svakoga od optuženih, smatram nužnim, da se postupak u oba krivična predmeta spoji i provede zajednička rasprava. Zbog toga predlažem, da se rasprava u krivičnom predmetu protiv optuženih Lisak Eriha, Palić Ivana i družine prekine i meni dade rok od 7 dana, da protiv dr. Alojzija Stepinca povedem istragu i podignem optužnicu."

Vrhovni sud NRH na prijedlog javnoga tužitelja prekinuo je raspravu od 18. rujna 1946. te je rješenjem K 2389/46-5 od 24. rujna 1946. spojen kazneni postupak pro-

3 Republika Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: 1561), CD 5\Omot 65.1. Dopis JT NRH od 26. 8. 1946. s optužnicom.

tiv Lisak Eriha, Šalić Ivana i družine s kaznenim postupkom u krivičnom predmetu protiv Alojzija Stepinca pa je rasprava nastavljena 30. rujna 1946.⁴

Optužnica protiv Stepinca podignuta je 23. rujna 1946. pod brojem I-232/1946. Optužnicom se Alojziju Stepincu, točkama 1.(a-e), 2., 3., 4.(a-e) i 5., stavljaju na teret radnje od 12. travnja 1941. do studenoga 1945. zbog kaznenih djela iz članka 2. u vezi članka 3. *ZKDND* te tri djela pod nazivom – krivično djelo protiv pravosuđa, krivično djelo klevete narodne vlasti i krivično djelo protiv narodne vlasti.⁵

Dakle, radi se o kaznenim djelima propisanim *ZKDND* od 15. kolovoza 1945., odnosno *Zakonom o potvrdi i izmjenama* toga zakona od 9. srpnja 1946. kojima je svrha bila zaštita novoga državnoga uređenja. U odnosu na djela “krivično djelo protiv pravosuđa”, “krivično djelo klevete narodne vlasti” i “krivično djelo protiv narodne vlasti”, u optužnici nije naveden pravni propis koji propisuje ta djela kao kaznena djela.

Zagrebački nadbiskup Stepinac osuđen je za navedena djela, i to pod točkom 1. izreke presude osuđen je što je stupanjem u vrijeme rata i neprijateljske okupacije u političku suradnju s neprijateljem počinio kazneno djelo iz članka 3. točka 6. *ZKDND*. Za vrijeme počinjenja djela navedeni su nadnevcima 12. travnja 1941., 16. travnja 1941., 28. travnja 1941., 26. lipnja 1941., 1942., veljača 1942., 1944., od 1941. do “oslobođenja”, u tijeku rata i “neprijateljske okupacije”, dok za dijelove činjeničnog opisa predmetne točke presude nije uopće navedeno vrijeme počinjenja djela. Kao radnje počinjenja djela navedene su: protokolarne obveze, okružnica od 28. travnja 1941., nadzor nad katoličkom štampom, sadržaj propovijedi, vrijeme služenja mise.

Pod točkom 2. izreke presude Stepinac je osuđen da je kao pomagač radio na prisilnom prevođenju na drugu vjeru stanovništva Jugoslavije čime je počinio krivično djelo iz članka 3. točka 3. *ZKDND*, time da činjenični opis djela ne sadržava ni vrijeme ni mjesto počinjenja kaznenoga djela već samo: “što su pod rukovodstvom odbora trojice kojem je on bio na čelu vršena prisilna prevođenja Srba na katoličku vjeru, koja prevođenja je on sankcionirao”.

Pod točkom 3. izreke presude osuđen je da je pomagao naoružane vojničke formacije sastavljene od jugoslavenskih državljana u cilju službe neprijatelju i zajedničke borbe s njime protiv svoje domovine čime je počinio krivično djelo iz članka 3. točka 4. *ZKDND*, s vremenom počinjenja djela početkom 1942., 10. veljače 1944. Kao radnje počinjenja djela navedene su: primanje službe vojnog vikara i odobravanje molitvenika.

4 HR-HDA-1561, CD 5\Omot 65.33. Rješenje o spajanju sudskoga spisa Stup 6 i Stup 8.

5 Obrazloženje presuda Županijskog suda u Zagrebu, broj Kv-I-173/16 od 22. srpnja 2016.

Pod točkom 4. izreke presude osuđen je što je stupanjem u vrijeme rata i "neprijateljske okupacije" u "političku suradnju s neprijateljem" počinio kazneno djelo iz članka 3. točka 6. *ZKDND*. Vrijeme počinjenja djela je 18. prosinca 1941., za vrijeme akcije sakupljanja pomoći ustaškim legionarima, tijekom 1944. i 1945., pred slom Njemačke, 7. srpnja 1944. i 18. ožujka 1945., druga polovica ožujka 1945. Kao radnje počinjenja navedene su: izdavanje Božićne poruke, dijeljenje cigareta, krunica i časopisa legionarima, posjet Mačeku, održani razni govori, organiziranje Biskupske konferencije 1945., sačinjavanje poslanice, pohranjivanje gramofonskih ploča i arhive Ministarstva vanjskih poslova NDH s namjerom skrivanja.

Pod točkom 5. izreke presude osuđen je što je pomaganjem na organizaciji oružanih banda i njihovog ubacivanja na teritorij države, a u cilju da se ugrozi putem nasilja postojeće državno uređenje FNRJ, počinio kazneno djelo iz članka 3. točka 7. *ZKDND* i kazneno djelo klevete narodne vlasti. Kao vrijeme počinjenja djela navedeno je rujna 1945., 8. studeni 1945. i 20. rujna 1945., a radnje počinjenja: "držanje, rad i izjave" nakon "oslobođenja", Pastirsko pismo, primanje Lisaka, emigranta studenta i Lele Sopijanec.⁶

U odnosu na radnje iz točke 1. izreke osude, a što se odnosi na ostale radnje opisane pod točkama 3. i 4., navedeno je da se Stepincu stavlja na teret njegovo djelovanje u razdoblju koje prethodi proglašenju FNRJ deklaracijom na Ustavotvornoj skupštini 29. studenoga 1945., a sam zakon donesen je u kolovozu 1945. s izmjenom iz 1946. pa on nije mogao prije navedenoga datuma niti počinuti kaznena djela koja u tom obliku nisu postojala u inkriminirano vrijeme, odnosno nije postojao glavni zaštitni objekt tog zakona – FNRJ.⁷

Kazneno djelo ratnog zločina

U odnosu na radnju kaznenoga djela ratnoga zločina iz točke 2. izreke presude za koju je nadbiskup Stepinac proglašen krivim, osuđen je da je kao pomagač radio na prisilnom provođenju "stanovništva Jugoslavije" na drugu vjeru. Činjenični opis djela glasi: "što su pod rukovodstvom odbora trojice, kojemu je on bio na čelu, vršena prisilna prevođenja Srba na katoličku vjeru, koja prevođenja je on sankcioni-

6 Obrazloženje presude Županijskog suda u Zagrebu, broj Kv-I-173/16 od 22. srpnja 2016.

7 Tanja PAVELIN, "Povijesni i pravni temelji za reviziju osuda sudova bivše Jugoslavije s naglaskom na reviziju osude protiv Alojzija Stepinca", Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2020.

rao”. Člankom 3. *ZKDND* daju se opisi kaznenih djela, pri čemu je propisano da se kaznenim djelima smatraju “osobito ova djela”. Dakle, smislenim tumačenjem ovih zakonskih odredbi jasno je da nije zakonski iscrpljen ni ograničen, kao ni do kraja zatvoren krug kaznenih djela protiv naroda i države, već se navode samo primjeri.

Primjer počinjenja djela kojim se ugrožava postojeće državno uređenje, za koje je Alojzije Stepinac optužen je:

“... ”

3) tko izvrši ratni zločin, tj. tko u vrijeme rata ili neprijateljske okupacije radi kao pokretač, organizator, naredbodavac, pomagač ili neposredni izvršilac ubojstava, osuđivanja na smrtne kazne i njihovog izvršavanja, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja ili odvođenja u koncentracione logore, u internaciju i na prisilni rad stanovništva Jugoslavije; tko vrši namjerno izgladnjivanje stanovništva, prisilno odnarođivanje, prisilnu mobilizaciju, odvođenje u prostituciju, silovanje, prisilno prevođenje u drugu vjeru; tko pod istim uvjetima vrši dojavljivanja koja imaju za rezultat u ovoj točki navedene mjere terora i prisiljavanja ili tko pod istim okolnostima naređuje ili vrši paljevine, uništavanja ili pljačku javne ili privatne imovine; tko postane funkcioner terorističkog aparata i policijskih formacija neprijatelja ili službenik njegovih zatvora, koncentracionih ili radnih logora, ili nečovječno postupa s jugoslavenskim državljanima i ratnim zarobljenicima, ili tko izvrši neko drugo djelo koje predstavlja ratni zločin; (...).”

Kako bi se nekoga optužilo i potom osudilo za ratni zločin, optužba mora tvrditi, a potom i dokazati da je postojao oružani sukob i da su poduzete radnje povezane s tim sukobom te da radnje predstavljaju ozbiljno kršenje pravila međunarodnoga humanitarnoga prava (običajnoga ili konvencijskoga) i povlače za sobom individualnu kaznenu odgovornost po međunarodnom pravu toga vremena,⁸ što se u sudskom postupku Alojziju Stepincu nije tvrdilo niti obrazlagalo. Dakle, osnovni je uvjet da ponašanje i poduzete radnje predstavljaju povredu pravila međunarodnoga humanitarnoga prava.⁹ Međutim, po pravilima međunarodnoga prava, prinudno prevođenje na drugu vjeru nije taksativno propisano kao modalitet počinjenja ratnoga zločina u

8 Više o tome vidjeti u: Gunal METTRAUX, “International Crimes and the Ad Hoc Tribunals”, *Oxford University Press*, 1 edition, 2006.

9 Aleksandar MARŠAVELSKI, “The Crime of Terrorism and the Right of Revolution in International Law”, *Connecticut Journal of International Law*, Vol. 28, No. 241, 2013., i Odluku Žalbenog vijeća MKSJ po interlokutornoj žalbi obrane na nadležnost Suda u predmetu broj IT-94-1 od 2. listopada 1995.

bilo kojem međunarodnom propisu niti opisane radnje predstavljaju povredu pravila međunarodnoga humanitarnoga prava.

Naime, Predsjedništvo Privremene narodne skupštine DFJ 15. kolovoza 1945. donijelo je *ZKDND* neposredno prije suđenja Stepincu, dok je 23. srpnja 1946., Prezidijum Narodne skupštine FNRJ donio *Zakon o potvrdi i izmjenama i dopunama ZKDND*. U članak 3. istog zakona uneseno je "prisilno prevođenje u drugu vjeru", koje kao modalitet ratnog zločina ni prije ni kasnije nije postojalo u međunarodnim propisima.

Da je tome tako potvrđuje i izmjena i dopuna *Kaznenog zakona* iz 2011.,¹⁰ kojom je od svih međunarodnih zločina najznačajniju (strukturnu) rekonceptualizaciju doživio ratni zločin propisan u članku 91. tog *Zakona*, a kojim su obuhvaćeni sadržaji članaka 158., 159. i 160. *Kaznenog zakona* iz 1997.,¹¹ tj. tri prije zasebno regulirana ratna zločina (protiv civilnog pučanstva, ranjenika i bolesnika te ratnih zarobljenika), kojom prilikom se odustalo od inkriminiranja nekih radnji koje je *Kazneni zakon* iz 1997. inkriminirao kao ratne zločine, ali koji kao takvi nisu inkriminirani relevantnim međunarodnim izvorima, između ostalog i prevođenje na drugu vjeru koje je kao jedan od načina počinjenja ratnog zločina inercijom preuziman iz prijašnjih (jugoslavenskih) propisa sa začetkom u *ZKDND*.¹²

Propisi prije donošenja ZKDND

Zakoni koji su prethodili *ZKDND* nisu propisivali ratni zločin na način propisan *ZKDND*, a da bi opravdali pravni kontinuitet.¹³

Najznačajniji statuti, koji su pokrivali problematiku kaznenoga prava, od XII. do XVI. stoljeća su: Korčulanski statut iz 1214., Vinodolski zakon iz 1288., Statut grada Splita iz 1312., Poljički statut iz 1440., Senjski statut iz 1388., Vrbničko Krčki – također iz 1388. te Buzetski iz 1430.¹⁴ Kazneni postupak u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Slavoniji bio je uređen uglavnom običajnim pravom, ali se nije radilo o skupu pravnih normi neodređenog karaktera, već o jednolično uređenom pravnom

10 *Narodne Novine*, br. 125/2011. od 7.11.2011.

11 *Narodne Novine*, br. 110/1997. od 21.10.1997.

12 Maja MUNIVRANA VAJDA, "Međunarodni zločini prema novom Kaznenom zakonu", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 19, br. 2, 2012., 819-842.

13 Konstitutivni akti Jugoslavije dostupni na: http://www.arhivju.gov.rs/active/srlatin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije.html.

14 Josip MILETIĆ, "Promjene stranih riječi u hrvatskome u hrvatskome pravnom nazivlju te njihova zastupljenost u Klaićevu Rječniku stranih riječi", *Croat. Slav. Iadert.*, xi/i, 2015., 81.

sustavu, jednakom u čitavoj kontinentalnoj Hrvatskoj premda vrlo konzervativnom kao i dotadašnje materijalno kazneno pravo.¹⁵ Posebno mjesto zauzima *Constitutio Criminalis Josephina* ili *Opći zakon o zločinima i njihovom kažnjavanju* Josipa II. koji je stupio na snagu u Hrvatskoj i Ugarskoj kraljevini kraljevskim patentom od 26. lipnja 1787. (br. 22793) pa su u tom smislu Hrvatska i Slavonija tada prvi put dobili sustavno normirano, kodificirano kazneno pravo.¹⁶ Tim propisom bilo je realizirano načelo zakonitosti - *nullum crimen, nulla poena sine lege*, na način da je određeno da se kao zločini smiju kažnjavati samo one radnje koje po *ovdashnjoj pedepfnoj naredbi za takova ocsitovana budu* (I, § 1.), a odlučujući trenutak za primjenu navedene odredbe trebao je biti početak kaznenog progona, a ne vrijeme počinjenja djela.¹⁷ 30. listopada 1854. u Hrvatskoj stupa na snagu *Kazneni postupak za Austrijsku Carevinu* od 29. srpnja 1853. koji je predviđao profesionalni sastav sudova¹⁸ i bio je na snazi do 31. prosinca 1929. godine.¹⁹ 1. siječnja 1930. godine stupa na snagu *Krivični zakonik za Kraljevinu Jugoslaviju*²⁰ koji je usvojen nakon stvaranja nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom Jugoslavije, a spadao je među najmodernije krivične zakonike u Europi. Izgrađen na modernijim idejama u odnosu na francuski, njemački i talijanski krivični zakonik, služio je za ugled svim zakonicima europskog kontinenta, međutim, nije inkriminirao predvođenje na drugu vjeru kao kazneno djelo.

U odnosu na razdoblje Drugog svjetskog rata i poraća, ratni zločin bio je propisan *Uredbom o vojnim sudovima* od 24. svibnja 1944., donesenom od strane Vrhovnog

15 Vladimir BAYER, "Stogodišnjica donošenja hrvatskog Zakonika o krivičnom postupku iz 1875. godine", *Zbornik Pravnoga fakulteta u Zagrebu*, 26, broj 1, 1976., 7.

16 Leo CVITANOVIĆ, Dunja PASTOVIĆ, "Opchinska naredba od zlocinstavah i njihovih pedepsah iz 1788. kao kaznenopravni izvor u Hrvatskoj i Slavoniji: sustav kazni i pravila o njihovom izricanju", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39, br. 2, 2018., 858.

17 L. CVITANOVIĆ, D. PASTOVIĆ, "Opchinska naredba od zlocinstavah i njihovih pedepsah iz 1788. kao kaznenopravni izvor u Hrvatskoj i Slavoniji: sustav kazni i pravila o njihovom izricanju", 871-872.

18 U kaznenim su stvarima sudili: kotarski sudovi, Zemaljski sud u Zagrebu te županijski sudovi u Osijeku, Rijeci i Varaždinu kao sudišta s drugostupanjskom nadležnošću ili prvostupanjskom nadležnošću, a iznad njih nalazio se Banski stol kao viši zemaljski sud za područje Hrvatske i Slavonije, a treće stupanjsku nadležnost imao je Vrhovni sud u Beču. U određenim slučajevima bilo je dopušteno uložiti priziv protiv drugostupanjskih odluka trećestupanjskom sudu. U tim slučajevima bio je trećestupanjski sud u razdoblju od 1850-1862. god. Vrhovno sudište u Beču, a od 1862.-1929., Stol sedmorice u Zagrebu.

19 Ante NOVOKMET, "Austrijski zakon o kaznenom postupku iz 1853. godine s osvrtom na njegovu ulogu u povijesti hrvatskog kaznenog procesnog prava", *Pravni Vjesnik*, br. 27, 2011., 81-85.

20 "Krivični zakonik za Kraljevinu Jugoslaviju", *Službene novine*, god. 11, br. 33-XVI, Beograd, 1929.

štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i potpisanom sa "maršal Jugoslavije: J. B. Tito", koja je odredila vrste "ratnih zločinaca" te "narodnih neprijatelja" u člancima 13 i 14.²¹ Članak 13. *Uredbe* propisivao je da su ratni zločinci: pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnoga iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine; svi pojedini posjednici imanja i poduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji su nečovječno eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi; funkcioneri terorističkoga aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaći u službi okupatora; oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku. Nakon vojnih sudova, započeo je ustroj civilnoga sudstva izdavanjem *Upute za organizaciju i rad sudova narodnooslobodilačkih odbora* od 3. kolovoza 1943. koju je izdao Izvršni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), te je u odnosu na civile ratni zločin bio propisan u *ZKDND*.

Dakle, sve do donošenja *ZKDND*, niti jedan propis nije sadržavao opis ratnog zločina na način propisan *ZKDND*, odnosno da bi sadržavao inkriminaciju "prevođenje na drugu vjeru" kao jedan od načina počinjenja kaznenog djela, a posebno ne kao kaznenog djela ratnog zločina.

Navedeno potvrđuje u svom radu utjecajni jugoslavenski pravnik iz Srbije Aleksandar Levi²² u članku *Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva*. U tome članku Levi je naglasio da većina nacionalnih zakonodavstava prije Drugog svjetskog rata, a time i zakoni Kraljevine Jugoslavije, nisu imali jasno iskristalizirane pojmove i obilježja zabranjenih kaznenih radnji protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Tako, pored međunarodnih konvencija koje su bile prihvaćene od Srbije, kasnije i Jugoslavije, a koje su se odnosile na neke zabranjene radnje iz ove inkriminacije, posebni dio *Krivičnog zakonika* predratne Jugoslavije nije inkriminirao nijednu od tih zabranjenih radnji pa tako ni vojni krivični zakonik predratne Jugoslavije od 1. veljače 1930. godine, sa izmjenama i dopunama od 2. prosinca 1931., nije u posebnom djelu inkriminirao nijedno kazneno

21 Josip JURČEVIĆ "Osnovne značajke presuda jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine", *Društvena istraživanja* 21, br. 4 (118), 2012., 1007-1026. <https://doi.org/10.5559/di.21.4.10>

22 Aleksandar Levi rođen je u Jagodini 15. kolovoza 1915., a umro je u Beogradu 24. studenog 1999. Kao pravnik, od 1946. radio je u organizacijama javnog tužilaštva u Beogradu, a od 1953. do umirovljenja 1977. bio je na dužnosti zamjenika javnog tužioca Srbije.

djelo protiv čovječnosti i međunarodnog prava dok je za pojam ratnih zločina u doba između dva svjetska rata karakteristično da nemaju neku određenost u kaznenom smislu, već se oslanjaju na međunarodno običajno (ratno) prava o čemu je postojalo više međunarodnih konvencija i ugovora (*Ženevska konvencija* iz 1864., *Petrogradska deklaracija* iz 1869., *Briselska deklaracija* iz 1874., *Ženevska konvencija* iz 1906., *Haške konvencije* iz 1899. i 1907.).²³ Niti jedna nije propisivala kao kažnjivu radnju – prevođenje na drugu vjeru.

Međunarodno humanitarno pravo u vrijeme donošenja ZKDND

Dana 18. listopada 1907. godine potpisana je u Haagu *Konvencija (IV) o zakonima i običajima rata na kopnu* koja je stupila na snagu 26. siječnja 1910. godine. Namjena ove konvencije je, prema sadržaju njezina uvodnoga dijela, bila “definirati i urediti običaje rata na kopnu”, i to odredbama koje su imale poslužiti kao “opće pravilo ponašanja zaraćenih stranaka u njihovim međusobnim odnosima i odnosima sa stanovništvom”. Također je utvrđeno da, do donošenja cjelovitijeg zbornika zakona o ratu, a u slučajevima koji nisu obuhvaćeni *Konvencijom* propisanim odredbama, “stanovništvo i ratnici ostaju pod zaštitom i vladavinom načela međunarodnog prava koja proizlaze iz običaja ustanovljenih među civiliziranim narodima, iz zakona čovječnosti i zahtjeva javne savjesti”. Ova klauzula (nazvana po Fjodoru Fjodoroviču Martensu) u *Konvenciju* uvodi jednu od temeljnih vrednota ratnoga, odnosno humanitarnoga prava - upućivanje na obveznu primjenu pravnih načela koja su zajednička običajima civiliziranih naroda i koja proizlaze iz općih zakona čovječnosti te postulata javne savjesti. Sastavni dio ove konvencije je i *Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu*.

Temelji sustava međunarodnih kaznenih djela položeni su tzv. *Londonskim sporazumom o gonjenju i kažnjavanju glavnih ratnih zločinaca europske osovine* od 8. kolovoza 1945. godine i njegovim aneksom – *Statutom Međunarodnog vojnog suda*. Ta kaznena djela razvrstana su u tri glavne kategorije – zločine protiv mira, ratne zločine (povrede ratnih zakona i ratnih običaja npr. ubojstva, zlostavljanja ili odvođenja na prisilni rad ili za koji drugi cilj civilnog stanovništva, ubojstva i zlostavljanja ratnih zarobljenika, ubijanje talaca i dr.) i zločine protiv čovječnosti (ubojstva, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i druga nečovječna djela počinjena protiv bilo kojeg stanovništva prije ili za vrijeme trajanja rata, ili proganjanje na političkoj,

23 dostupno na: <https://core.ac.uk/download/pdf/288338996.pdf>

rasnoj ili vjerskoj osnovi pri počinjenju ili u vezi s bilo kojim zločinom koji spada u nadležnost Međunarodnog vojnog suda). Ovi propisi bili su pravna osnova za suđenja ratnim zločincima 1945. i 1946. godine u Nürnbergu te 1948. godine u Tokiju, a Opća skupština Ujedinjenih naroda na svom zasjedanju 1946. godine potvrdila je principe međunarodnog prava koji su bili priznati *Statutom Nürnberškog tribunala* i njegovom presudom.²⁴

Statutom Nürnberškog tribunala (Charter of the International Military Tribunal) osnovan je Međunarodni vojni sud "za pravedno i brzo suđenje i kažnjavanje glavnih ratnih zločinaca Europske osovine". Statut se sastoji od 30 članaka raspoređenih u VII Odjeljaka. II Odjeljak pod nazivom *Nadležnost i opća načela* obuhvaća članke 6.-13. *Povelje*. Nadležnost Suda određena je "za suđenje i kažnjavanje glavnih ratnih zločinaca država Europske osovine, koji su djelovali u interesu država Europske osovine kao pojedinci ili članovi organizacije i počinili neko od slijedećih zločina."

Sljedeća djela ili bilo koja od njih zločini su iz nadležnosti suda za koje postoji individualna odgovornost:

a) Zločini protiv mira odnosno planiranje, pripremu, započinjanje ili vođenje agresivnog rata ili rata u suprotnosti s međunarodnim ugovorima, sporazumima ili jamstvima, ili sudjelovanje u zajedničkom planu ili zavjeri za ostvarivanje bilo kojeg od prethodno navedenih djela.

b) Ratni zločini, odnosno kršenje zakona i običaja rata.

Takva kršenja uključuju, ali se ne ograničavaju na:

- ubojstvo, zlostavljanje ili deportaciju radi prinudnog rada ili bilo kojeg drugog razloga, civilnog stanovništva na okupiranom teritoriju,

- ubojstvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika ili osoba na moru, ubijanje talaca, zapljena javne ili privatne imovine, bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, ili uništavanja koja nisu opravdana vojnom potrebom;

c) Zločini protiv čovječnosti, odnosno ubojstvo, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i druga nečovječna djela počinjena protiv civilnog stanovništva, prije ili tijekom rata, ili progoni na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi u izvršenju ili u vezi sa bilo kojim zločinom u nadležnosti Suda, bez obzira je li ili nije prekršeno domaće pravo zemlje u kojoj su izvršeni.

24 Dražen TRIPALO, "Genocid, ratni zločin protiv civilnog pučanstva, uništavanje kulturnih dobara i objekata u kojima se nalaze kulturna dobra", *Kazneni zakon u praktičnoj primjeni*, Organizator, Zagreb, 2004., 2.

Također je od strane Kontrolnog vijeća za Njemačku, na temelju *Moskovske deklaracije* od 30. listopada 1943. i *Londonskog sporazuma* od 8. kolovoza 1945. te *Povelje Međunarodnog vojnog suda*, donesen *Zakon Kontrolnog vijeća broj 10* kako bi se uspostavio ujednačeni zakonski temelj u Njemačkoj za kazneni progon ratnih zločinaca i drugih istovjetnih počinitelja kaznenih djela, različitih od onih iz nadležnosti Međunarodnog vojnog suda. *Moskovska deklaracija* i *Londonski sporazum* čine sastavne dijelove ovog *Zakona*. Naknadno pristupanje *Londonskom sporazumu* bilo koje članice UN, sukladno članku 5. *Sporazuma*, ne ovlašćuje tu članicu da sudjeluje ili se miješa u prevođenje ovog *Zakona* unutar teritorija Kontrolnog vijeća za Njemačku.

Predmetnim Zakonom kriminalizirani su:

a) Zločini protiv mira

- pokretanje invazije drugih zemalja i agresivni ratovi povredom međunarodnog prava i ugovora, što uključuje, ali se ne ograničava samo na, planiranje, pripremu, inicijaciju ili vođenje agresivnog rata, rata povredom međunarodnih ugovora, sporazuma ili jamstava ili sudjelovanje u zajedničkom planu ili zavjeri za postizanje prethodno navedenog

b) Ratni zločini

- zvjerstva ili kaznena djela protiv osoba ili imovine koji predstavljaju povredu zakona ili običaja rata, uključujući, ali ne ograničavajući se samo na, ubojstvo, zlostavljanje ili deportacija na robovski rad ili bilo koju drugu svrhu, civilnog stanovništva sa okupiranih područja, ubojstvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika ili osoba na moru, ubijanje talaca, zapljena privatnog ili javnog vlasništva, objesno razaranje gradova, naselja i sela ili devastacije koje nisu opravdane vojnom nuždom

c) Zločini protiv čovječnosti

- zvjerstva i kaznena djela koja uključuju, ali se ne ograničavaju samo na, ubojstvo, istrebljenje, porobljavanje, deportacija, zatvaranje, tortura, silovanje, ili drugi nečovječni postupci počinjeni protiv civilnog stanovništva ili progon na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, bez obzira da li to predstavlja povredu domaćeg prava države gdje su počinjena

Načela međunarodnog prava iz *Povelje Nürnberškog Suda* i presuda toga suda iz 1950. utvrdili su sljedeće zločine koji su kažnjivi kao zločini po međunarodnom pravu:²⁵

²⁵ Tekst prihvaćen od Komisije za međunarodno pravo na drugoj sjednici 1950., podnesen General-

a. Zločini protiv mira:

I) planiranje, pripremu, započinjanje ili vođenje agresivnog rata ili rata u suprotnosti sa međunarodnim ugovorima, sporazumima ili jamstvima;

II) sudjelovanje u zajedničkom planu ili zavjeri za ostvarivanje bilo kojeg od prethodno navedenih djela.

b. Ratni zločini:

Kršenje zakona ili običaja rata, koja uključuju, ali se ne ograničavaju na, ubojstvo, zlostavljanje ili deportaciju radi prinudnog rada ili bilo kojeg drugog razloga, civilnog stanovništva na okupiranom teritoriju, ubojstvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika ili osoba na moru, ubijanje talaca, zapljena javne ili privatne imovine, bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, ili uništavanja koja nisu opravdana vojnom potrebom;

c. Zločini protiv čovječnosti:

ubojstvo, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i druga nečovječna djela počinjena protiv civilnog stanovništva ili progoni na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, kad su ta djela počinjena ili progoni poduzeti u izvršenju ili u vezi sa bilo kojim zločinom protiv mira ili ratnim zločinom.

Od važnijih dokumenata valja još spomenuti *Moskovsku deklaraciju* iz 1943., *Krimsku deklaraciju* iz 1945., *Povelju UN-a* te *Povelju Međunarodnog vojnog suda*.

Moskovska deklaracija usvojena je 30. listopada 1943. na Moskovskoj konferenciji i objavljena 31. listopada 1943. u Moskvi u ime šefova država Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Sovjetskog Saveza te je tom prilikom donesena *Izjava o zlodjelima* u kojoj se navodi: "Velika Britanija, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez primile su iz mnogih četvrti, dokaze o zločinima, masakrima i hladnokrvnim masovnim pogubljenjima koje su počinile Hitlerove snage u mnogim zemljama iz kojih su sada stalno protjerani. Brutalnosti nacističke dominacije nisu nova stvar, a svi narodi ili teritoriji koji su im bili u rukama patili su od najgoreg oblika vladanja terorom. Ono što je novo bilo je to što se mnoge od teritorija sada otkupljuju napredovanjem vojske osloboditeljskih sila, te da u njihovoj očajničkoj postupanju Hitlerovci udvostručuju bezobzirnu okrutnost. To se očituje monstruoznim zločinima na području Sovjetskog Saveza koji se oslobađa Hitlerita, te na francuskom i talijanskom teritoriju."²⁶

noj skupštini kao dio izvještaja Komisije sa predmetne sjednice. *Izvještaj Komisije koji također sadrži osvrte na načela izdan je u Godišnjaku Komisije za međunarodno pravo*, 1950, vol. II, para. 97.

26 <http://avalon.law.yale.edu/wwii/moscow.asp>

*Povelja Međunarodnog vojnog suda za Daleki Istok*²⁷ donesena je dana 19. siječnja 1946., po naredbi Generala MacArthura te izmijenjena 26. travnja 1946. Povelja se sastoji od 17 članaka koji su raspoređeni u 5 odjeljaka. Drugim Odjeljkom propisana je nadležnost suda i Opće odredbe. Sud je nadležan suditi i kazniti ratne zločince Dalekog Istoka, koji su osobno ili kao članovi neke organizacije optuženi za kaznena djela koja uključuju zločin protiv Zločine protiv mira. Slijedeća djela, ili bilo koje od njih, su zločini koji ulaze u nadležnost Suda za koje postoji individualna odgovornost:

a) Zločini protiv mira: planiranje, priprema, inicijacija ili vođenje proglašenog ili neproglašenog agresivnog rata, ili rata povredom međunarodnog prava, ugovora, sporazuma ili garancija, ili sudjelovanje u zajedničkom planu ili zavjeri za postizanje prethodno navedenog;

b) Konvencionalni ratni zločini: povrede zakona ili običaja rata i

c) Zločini protiv čovječnosti: ubojstvo, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i drugi nehumani postupci počinjeni prije ili za vrijeme rata ili progoni na političkoj ili rasnoj osnovi u izvršenju ili u vezi sa bilo kojim zločinom iz nadležnosti Suda, bez obzira da li predstavlja kršenje domaćeg prava države gdje su počinjeni. Vođe, organizatori, poticatelji, pomagači koji sudjeluju u izradi ili izvršenju zajedničkog plana ili zavjere za počinjenje bilo kojeg od prethodno navedenih zločina su odgovorni za sve radnje izvršene od bilo koje osobe u izvršenju toga plana.

Povelja Ujedinjenih naroda (dalje: *Povelja*) potpisana je 26. lipnja 1945. na konferenciji u San Franciscu od strane 50 zemalja. Stupila je na snagu 24. listopada 1945. *Povelja* sadrži 19 poglavlja i *Statut međunarodnog suda*.²⁸ Glavom XIV. *Povelje* utvrđen je Međunarodni sud, kao glavni organ UN, koji djeluje u skladu sa *Statutom*, a koji je izrađen na temelju *Statuta Stalnog suda međunarodne pravde*²⁹ i sastavni je dio *Povelje*.

27 Međunarodni vojni sud za Daleki Istok (3. svibnja 1946.-12. studeni 1948.) ustanovljen je člankom 1. Specijalne proklamacije Vrhovnog zapovjednika savezničkih snaga, Douglasa MacArthura. Prilikom predaje Japana savezničkim silama, nadležnost za upravljanje državom Japan predana je Vrhovnom zapovjedniku za Savezničke sile, koji je ovlašten poduzeti sve korake kako bi se ostvarili uvjeti predaje, slijedom čega je upravo u okviru ostvarenja uvjeta predaje ustanovljen i Sud od strane Douglasa MacArthura, kao Vrhovnog zapovjednika;

28 Juraj HRŽENJAK, *Međunarodni i europski dokumenti o ljudskim pravima - Čovjek i njegove slobode u pravnoj državi*, Informator, Zagreb, 1992., 127-136.

29 <http://www.icj-cij.org/en/pcij>, Uspostava Stalnog suda Međunarodne pravde (PCIJ), prethodnika Međunarodnog suda pravde, predviđena je u Paktu Lige naroda. Službeno je otvoren 1922., a obustavljen je 1946. Rad PCIJ-a, prvog stalnog međunarodnog suda opće nadležnosti, omogućio je razjašnjenje niza aspekata međunarodnog prava i pridonio njegovu razvoju.

Dakle, međunarodno humanitarno pravo prije donošenja *ZKDND*, kao i suvremeno međunarodno humanitarno pravo ne inkriminiraju prevođenje na drugu vjeru kao oblik ratnog zločina, a što je navedeno u prethodno izloženom.

Inkriminacije zločina protiv čovječnosti koje se odnose na nečovječna djela počinjena protiv civilnog stanovništva ili progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, ne odnose se na prevođenje na drugu vjeru, već na ubojstva, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i druge takve oblike nečovječnog postupanja. Da je tome tako, donošenjem *Kaznenog zakona* 2011., u svrhu usklađenja istog sa *Rimskim statutom*,³⁰ iz zakonskog opisa kaznenog djela ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, kako je do tada bio opisan u članku 158. *Kaznenog zakona* iz 1997. ispušteni su neki modaliteti radnji koji su postojali u tom članku, kao i prevođenje na drugu vjeru, jer se ne nalaze propisani kod ratnih zločina ni u *Rimskom statutu* Međunarodnoga kaznenog suda, ni u *Ženevskim konvencijama*, a ni *Protokolima* uz te konvencije.³¹

Iako *Konačni prijedlog Kaznenog zakona* podnesen Hrvatskom saboru 6. listopada 2011., navodi da se ispuštene inkriminacije "zapravo mogu podvesti pod neku od radnji iz članka 91. stavak 1. i 2. *Konačnog prijedloga kaznenog zakona* pa ih nije potrebno posebno isticati (prisilno odnarođivanje ili prevođenje na drugu vjeru;...)", po stavu autora naveden zaključak zakonodavca u suprotnosti je sa načelom zakonitosti, kao i izričitim zakonskim opisom kaznenog djela iz članka 91. stavak 1. i 2. *Kaznenog zakona* koje jasno i taksativno određuje modalitete počinjenja tog kaznenog djela, te ne propisuje niti dopušta podvođenje bilo kojih drugih radnji, kao radnji počinjenja kaznenog djela ratnog zločina, osim radnji opisanih u tom članku.

30 Statut Međunarodnoga kaznenog suda je međunarodni ugovor kojim je osnovan Međunarodni kazneni sud. Usvojen je diplomatskoj konferenciji u Rimu 17. srpnja 1998., a stupio je na snagu 1. srpnja 2002. godine., https://hr.wikipedia.org/wiki/Rimski_statut_Me%C4%91unardnoga_kaznenog_suda

31 Konačni Prijedlog Kaznenog zakona od 6. listopada 2011., dostupno na: https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2019-01-18/080229/PZE_866.pdf, str.167.

Kazneno djelo ratnog zločina prema ZKDND i načelo zakonitosti

Tijekom 19. stoljeća načelo zakonitosti prihvaćeno je u gotovo svim kaznenim zakonima Europe i svijeta, prerastajući s vremenom u ustavno načelo³² Dok se u drugim granama prava toleriraju određena odstupanja od ovoga načela, u kaznenom se pravu, zbog značaja i težine kazni, zahtijeva da se ovo načelo bezuvjetno uvažava i primjenjuje.³³

Načelo zakonitosti u svojem punom značenju obuhvaća pet zahtjeva: samo je zakon izvor kaznenoga prava (*nullum crimen sine lege scripta*), zabranjena je analogija u kaznenom pravu (*nullum crimen sine lege stricta*), zabranjena je retroaktivnost kaznenoga zakona (*nullum crimen sine lege praevia*), zahtjeva se određenost zakonskih opisa bitnih elemenata kaznenih djela (*nullum crimen sine lege certa*) i zahtjeva se zakonitost u kažnjavanju (*nulla poena sine lege*). U međunarodnom humanitarnom pravu, načelo zakonitosti propisano je člankom 99. *Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima* od 12. kolovoza 1949.³⁴ te u člancima 65.³⁵ i 67.³⁶ *Ženevske konvencije o zaštiti građanskih osoba u vrijeme rata* od 12. kolovoza 1949.

Nadalje, u glavi III *Rimskog statuta*³⁷ navedena su opća načela kaznenoga prava – *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege* i zabrana povratnoga djelovanja statuta (zabrana retroaktivnosti). U članku 22. stavak 1. *Rimskog statuta* naziva *Nullum crimen sine lege* propisano je: „Propisi koji određuju biće kaznenog djela tumače se restriktivno i ne smiju se proširivati analogijom. U slučaju dvojbe oni se tumače u korist osobe protiv koje se vodi istraga, poduzima kazneni progon ili se izriče presuda kako “prevođenje na drugu vjeru” nije bilo propisano kao jedan od načina počinjenje ratnog zločina niti u međunarodnih propisima niti bilo kojim dru-

32 Zdenko KONJIĆ, *Primjena načela zakonitosti u nacionalnom i međunarodnom kaznenom pravu*, Pravni fakultet u Zagrebu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007., 33.

33 Franjo BAČIĆ, *Krivično pravo – opći dio*, Informator, Zagreb, 1978., 11.

34 Nijedan se ratni zarobljenik ne može goniti niti osuditi za čin koji nije izrijekom predviđen kao kažnjiv po zakonodavstvu sile koja drži ratne zarobljenike ili po međunarodnom pravu, važećem u vrijeme kad je taj čin počinjen.

35 Kaznenopravne odredbe koje donosi okupacijska sila ne stupaju na snagu dok ne budu objavljene i dok s njima ne bude upoznato stanovništvo na vlastitom jeziku. One ne mogu imati retroaktivni učinak.

36 Sudovi će primjenjivati samo one pravne odredbe koje su bile primjenjive prije nego što je djelo počinjeno i koje su u skladu s općim pravnim načelima, osobito s načelom da kazna treba biti razmjerna djelu. Oni moraju uzeti u obzir činjenicu da optuženik nije državljanin okupacijske sile.

37 Zakon o potvrđivanju Rimskoga statuta Međunarodnoga kaznenog suda, Narodne novine – MU broj 5/2001.

gim nacionalnim propisom do donošenja *ZKDND*. To je u odnosu na uvođenje ovog načina počinjenja djela ratnog zločina, neposredno pred suđenje Alojziju Stepincu, prekršeno načelo zakonitosti koje je bilo poznato i priznato do tada u kaznenom zakonodavstvu ali je očito svjesno zaniijekano od strane jugoslavenskoga komunističkog režima. Tako je npr. *Krivični zakonik Kraljevine Jugoslavije* iz 1929. godine u članku 1. propisivao: "Niko ne može biti kažnjen za delo, za koje nije zakon pre nego što je učinjeno, propisao da će se i kako će se kazniti onaj koji ga učini."³⁸

Zahtjev da je samo zakon izvor kaznenoga prava jamstvo je pojedincima da neće biti proglašeni kazneno odgovornima za ponašanje koje nije zakonskom odredbom prethodno opisano kao kazneno djelo, čime se osigurava zaštita od proizvoljnoga progona, osude i kazne. Ovaj zahtjev predstavlja zabranu analogije u materijalnom kaznenom pravu - tumačenje na temelju sličnosti, odnosno podudarnosti na temelju uspoređivanja. U kaznenom pravu jednostavno objašnjenje ovoga načela jest da nije moguće stvaranje novih kaznenih djela na temelju sličnosti s propisanim djelima. Međutim, u *ZKDND* radnja izvršenja kaznenog djela definirana je tako ekstenzivno, a protivno načelima kaznenog materijalnog prava, da je obuhvaćala niz neodređenih radnji koje su omogućavale javnom tužitelju da po arbitrarnoj volji odlučuje predstavlja li pojedina radnja ratni zločin na temelju opisa tog djela u *ZKDND* "... ili ko izvrši neko drugo djelo koje pretstavlja ratni zločin".

Zaključak

Pregled pozitivnoga humanitarnog prava prije i nakon *ZKDND*, ukazuje da je pojam ratnoga zločina za koji je osuđen zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac "uveden" isključivo za njegovu osudu. Prikriveni razlog osude bio je u tome što je Stepinac odbio Katoličku Crkvu u Hrvatskoj odvojiti od Vatikana na čemu je inzistirao jugoslavenski komunistički režim, odnosno osobno Josip Broz Tito. Zato su jugoslavenske vlasti, u svrhu osude Stepinca, koncipirale tumačenje ratnog zločina koji "štiti vjerske slobode". Takva inkriminacija ratnog zločina zadržala se u kaznenom zakonodavstvu Republike Hrvatske i ostalih država nastalih raspadom Jugoslavije. U slučaju Republike Hrvatske tek izmjenama *Kaznenog zakona* iz 2011. godine, predmetna inkriminacija ispuštena iz zakonskog opisa kaznenog djela ratnog

38 Josip VESEL, Vladimir TIMOŠKIN, *Krivični zakonik Kraljevine Jugoslavije u 348 rešenja svih apelacionih sudova i svih odelenja kasacionog suda god. 1930-1935.*, Štamparija "Bosanska pošta", Sarajevo 1935.

zločina protiv civilnog stanovništva do tada propisanog u članku 158. *Kaznenog zakona* iz 1997., jer ne nalazi uporište u međunarodnom humanitarnom pravu, dok je Stepinac i zakonski rehabilitiran u postupku revizije pred Županijskim sudom u Zagrebu, a presuda Vrhovnog suda Narodne Republike Hrvatske kojom je osuđen proglašena ništavnom.

Bibliografija

Arhivski izvori

Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

Objavljeni izvori i literatura

- Miroslav AKMADŽA "Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine", *Croatica Christiana periodica* 27, br. 52 (2003): 171-202.
- Franjo BAČIĆ, *Krivično pravo – opći dio*, Informator, Zagreb (1978)
- Vladimir BAYER "Stogodišnjica donošenja hrvatskog Zakonika o krivičnom postupku iz 1875. godine", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 26, broj 1 (1976): 5-47.
- Aleksa BENIGAR, *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Ziral, Rim, 1974.
- Leo CVITANOVIĆ, Dunja PASTOVIĆ, "Opchinska naredba od zlocinstavah i njihovih pedepsah iz 1788. kao kaznenopravni izvor u Hrvatskoj i Slavoniji: sustav kazni i pravila o njihovom izricanju", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39, br. 2 (2018): 857-893.
- Juraj HRŽENJAK, *Međunarodni i europski dokumenti o ljudskim pravima - Čovjek i njegove slobode u pravnoj državi*, Informator, Zagreb (1992):127-136.
- Josip JURČEVIĆ, "Osnovne značajke presuda jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine", *Društvena istraživanja* 21, br. 4 (118) (2012): 1007-1026.
9. Maršavelski, Aleksandar MARŠAVELSKI, "The Crime of Terrorism and the Right of Revolution in International Law", *Connecticut Journal of International Law*, Vol. 28, No. 241 (2013)
- Gunal METTRAUX, "International Crimes and the Ad Hoc Tribunals", *Oxford University Press*, 1 edition, 2006.
- Zdenko KONJIĆ, *Primjena načela zakonitosti u nacionalnom i međunarodnom kaznenom pravu*, Pravni fakultet u Zagrebu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- Josip MILETIĆ, "Promjene stranih riječi u hrvatskome u hrvatskome pravnom nazivlju te njihova zastupljenost u Klaićevu Rječniku stranih riječi", *Croat. Slav. Iadert.*, xi/i, (2015): 79-104.

Maja MUNIVRANA VAJDA, “Međunarodni zločini prema novom Kaznenom zakonu”, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 19, br. 2, Zagreb (2012): 819-842.

Ante NOVOKMET, “Austrijski zakon o kaznenom postupku iz 1853. godine s osvrtom na njegovu ulogu u povijesti hrvatskog kaznenog procesnog prava”, *Pravni Vjesnik*, br. 27 (2011): 81-85.

Tanja PAVELIN, *Povijesni i pravni temelji za reviziju osuda sudova bivše Jugoslavije s naglaskom na reviziju osude protiv kardinala bl. Alojzija Stepinca*, Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2020.

Dražen TRIPALO, “Genocid, ratni zločin protiv civilnog pučanstva, uništavanje kulturnih dobara i objekata u kojima se nalaze kulturna dobra”, *Kazneni zakon u praktičnoj primjeni*, Organizator, Zagreb, 2004.

Josip VESEL, Vladimir TIMOŠKIN, *Krivični zakonik Kraljevine Jugoslavije u 348 rešenja svih apelacionih sudova i svih odeljenja kasacionog suda god. 1930-1935.*, Štamparija “Bosanska pošta”, Sarajevo, 1935.

“Forced conversion to another religion” as a war crime in the verdict against archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac

The first part of the paper deals with the analysis of the court proceedings against archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac, focusing on the indictment and the criminal offenses charged against him, for which he was convicted, putting everything in the context of time. The second part of the paper analyses the criminal offense of War Crimes, for which Stepinac was convicted, described under Count 3 of the Indictment, and punishable under Article 3 of the Act of Criminal Offenses against the People and the State, and its alliance with criminal legislation before the enactment of that Act as well as International Humanitarian Law at the time of the enactment of the Act. The historical development of International Humanitarian Law is analysed and presented, with an emphasis on the description of war crimes. Furthermore, the criminal offense of War Crimes described under the Act of Criminal Offenses against the People and the State is considered from the aspect of the principle of legality, and it is concluded that the principle in question was violated by the conviction of Stepinac as this criminal offense was not a criminal offence before the Act of Criminal Offenses against the people and the state, nor was it prescribed by International Humanitarian Law at the time of the enactment, nor was it a criminal offence at the time of the charged commission of the criminal offense for which archbishop of Zagreb Stepinac was convicted.

Keywords: war crime, international humanitarian law, Supreme Court of the People’s Republic of Croatia, Alojzije Stepinac, principle of legality.

Prisilno iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine nakon Drugoga svjetskog rata

Nestanak Poljaka iz Bosne i Hercegovine ubrzo nakon 1945. ogledni je primjer lošeg poslijeratnog odnosa tadašnje nove vlasti komunističke Jugoslavije prema pripadnicima nacionalnih manjina. Naime, na primjeru Poljaka može se ustanoviti da se komunistička Jugoslavija ubrzo nakon kraja Drugog svjetskog rata nastojala riješiti pripadnika nacionalnih manjina iz onih područja u kojima su živjeli u većemu broju i kompaktnim zajednicama. U slučaju Poljaka, njihove najbrojnije i najkompaktnije zajednice na razini Jugoslavije postojale su upravo u Bosni i Hercegovini, još iz razdoblja austrougarske uprave. S obzirom na tu činjenicu, poslijeratni demografski projekt preseljenja Poljaka iz komunističke Jugoslavije u Poljsku najjasnije se može analizirati na primjeru Bosne i Hercegovine. Članak preispituje tezu o dobrovoljnom iseljavanju Poljaka iz Bosne i Hercegovine u Poljsku nakon Drugoga svjetskog rata, koja je uvelike zastupljena u dosadašnjim historiografskim radovima o ovoj temi. Suprotno tezi o dobrovoljnom odlasku, u članku se pružaju argumenti u prilog zaključku da su Poljaci kroz razne oblike poticaja i pritisaka na poslijeratnoj lokalnoj, državnoj i međunarodnoj razini bili prisiljeni na odlazak iz Bosne i Hercegovine u Poljsku. Rad se temelji na dokumentima jugoslavenske komunističke vlasti, režimskom tisku i dosadašnjoj historiografskoj literaturi napisanoj o ovoj temi.

Ključne riječi: Poljaci, Prnjavor, Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, Poljska.

Uvod

Najbrojnija zajednica Poljaka u Jugoslaviji nalazila se na području Bosne i Hercegovine, gdje je postupno uspostavljena doseljavanjem još u austrougarskom periodu. Ta je zajednica gotovo u potpunosti prestala postojati nakon Drugoga svjetskoga rata uslijed organiziranoga preseljenja tamošnjih Poljaka u Poljsku 1946. U tadašnjim propagandnim tiskovnim napisima jugoslavenskih komunističkih vlasti odlazak Poljaka opisan je kao dobrovoljan čin, a taj je interpretativni okvir prihvatila jugoslavenska historiografija, te uvelike i nacionalne historiografije koje iz nje proizlaze, a relevantne su za ovu temu. Međutim, objavljeno arhivsko gradivo omogućuje uspostavu drugačijeg interpretativnog okvira. Analizom arhivskih dokumenata, na-

pisa jugoslavenskoga tiska te dosadašnjih historiografskih ostvarenja o ovoj temi, u radu će se istražiti uloga poljske i jugoslavenske državne administracije u iseljenju Poljaka iz Bosne i Hercegovine. Pritom će se na osnovi niza nasilnih postupaka prema pripadnicima poljske zajednice u Bosni i Hercegovini neposredno nakon završetka rata ukazati na težak položaj Poljaka koji je utjecao na njihovo iseljavanje. U radu će se iznijeti teza o poratnom iseljenju Poljaka iz Bosne i Hercegovine kao prisilno uvjetovanom, čemu su aktivno doprinijele poljske i jugoslavenske državne vlasti.

Poljska zajednica na području Bosne i Hercegovine do 1945.

Prisutnost Poljaka u Bosni i Hercegovini (BiH) može se smatrati svojevrsnom austrougarskom baštinom. Naime, dolazak Poljaka u BiH dogodio se upravo u razdoblju austrougarske uprave, odnosno od 1878. do 1918. godine. Manji dio Poljaka došao je u BiH po službenoj dužnosti, kao austrougarsko činovništvo 1881. godine.¹ Prema austrougarskom izvještaju o upravi u BiH iz 1906., od ukupno 9 016 tamošnjih činovnika 3 365 bili su stranci, a od njih pak 482 Poljaci.² Isto tako, u sklopu jedne trećine činovnika u BiH koji su 1910. bili stranci (njih 3 858) njih 588 bili su Poljaci.³ Glavnina Poljaka zaposlenih u sklopu austrougarske administracije u BiH radilo je u sudstvu.⁴ Osim u sudstvu, Poljaci su u vrijeme austrougarske vlasti u BiH u manjoj mjeri radili i kao liječnici.⁵

Poput većine drugih stranih seoskih doseljenika u BiH Poljaci su se najviše naseljavali na banjalučko područje, odnosno na područje Banje Luke, Dervente, Prnjavora, Bosanske Gradiške, Prijedora i Bosanskog Novog.⁶ Njihovo naseljavanje na tom području odvijalo se na dva načina. S jedne strane, Poljaci su, poput drugih doseljenika, osnivali nova naselja u kojima su činili većinu stanovništva. Naime, od 38 naselja osnovanih od strane stranih seoskih doseljenika u BiH tijekom austrougarske uprave njih 12 bila su poljska, a četiri poljsko – ukrajinska.⁷ Od tih 16 naselja

1 Filip ŠKILJAN, *Poljaci u Hrvatskoj*, Predstavnicu poljske nacionalne manjine grada Zagreba, Zagreb, 2019., 93.

2 Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 – 1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., 440-441.

3 Enes S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918 – 1941)*, Univerzitet u Sarajevu / Institut za historiju, Sarajevo, 2019., 152-153.

4 F. ŠKILJAN, *Poljaci*, 93.

5 Sonja DUJMOVIĆ, “Poljska prisutnost u Sarajevu u međuratnom periodu (1918 – 1941)”, *Poljska u Bosni Bosna u Poljskoj*, Kraków; Toruń; Sarajevo: Libron, 2015., 125.

6 F. ŠKILJAN, *Poljaci*, 15.

7 T. KRALJAČIĆ, “Kolonizacija stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske upra-

osnovanih krajem 19. i početkom 20. st. njih devet je bilo na području kotara Prnjavor (Stara Dubrava, Rakovac, Gumjera, Kokorski Lug, Smrtići Plačkovci, Kunova, Grabašnica, Gajevi, Devetina), pet na području kotara Bosanska Gradiška (Miljevačka Kozara, Čelinovac, Donji Bakinci, Gornji Bakinci, Novi Martinac) te po jedno u kotarima Bosanski Novi (Dubrava/Dombrova) i Derventa (Gornji Detlak).⁸ Prema zadnjem austrougarskom popisu stanovništva iz 1910. u BiH je živjelo ukupno 10 975 Poljaka, koji su činili svega 0,58% stanovništva BiH.⁹ Pri tome su bili drugi po brojnosti stranci u BiH, tj. iza Nijemaca, kojih je prema istom popisu bilo 22.968 (1,21%).¹⁰ Od broja Poljaka navedenoga u popisu iz 1910. velika većina ih se nalazila u banjalučkom okrugu (8 972), a unutar njega najviše u kotaru Prnjavor (6 147).¹¹

Završetak Prvoga svjetskog rata i propast Austro–Ugarske 1918. nisu doveli do nestanka poljske zajednice u BiH. Samo manji dio Poljaka tad je napustio BiH, uglavnom oni koji su do 1918. pripadali austrougarskom činovništvu.¹² Prisutnost Poljaka u BiH između dvaju svjetskih ratova potvrđuje niz brojki iz popisa stanovništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine SHS). Prema popisu stanovništva iz 1921. u Kraljevini SHS živjelo je 14 764 Poljaka, od tog broja njih 10 705 na tlu BiH.¹³ Na području BiH najviše je Poljaka i dalje živjelo u banjalučkom okrugu (9 582), a unutar njega u kotarima Prnjavor (6 283), Bosanska Gradiška (1 219), Derventa (470), Tešanj (256), Banja Luka (721) i Bosanski Novi (327).¹⁴ Pri tome je glavnina Poljaka u BiH-a i dalje pripadala seoskom, a ne gradskom stanovništvu.¹⁵ Naime, Poljaci su prema podacima navedenoga popisa iz 1921. na području tadašnjeg banjalučkog okruga “živjeli u više od 30 sela u grupama većim od 50 osoba.”¹⁶

Kontinuitet prisutnosti poljske zajednice na području BiH između dvaju svjetskih ratova pokazuje i popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931. Prema tom popisu većina ukupno evidentiranih Poljaka (18 637) i dalje je naseljavala iste kotare u

ve”, *Istorijski časopis*, Knji. XXXVI (1989.), 120.

8 Dušan DRLJAČA, *Kolonizacija i život Poljaka u jugoslovenskim zemljama od kraja XIX do polovine XX veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti; Etnografski institut, Beograd, 1985., 147.

9 Đorđe PEJANOVIĆ, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Izdavačko preduzeće Beograd, Beograd, 1955., 49.

10 Đ. PEJANOVIĆ, *Stanovništvo*, 49.

11 D. DRLJAČA, *Kolonizacija i život Poljaka*, 45.

12 D. DRLJAČA, *Kolonizacija i život Poljaka*, 61.

13 E. S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine*, 71.

14 E. S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine*, 71.

15 E. S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine*, 94-96.

16 E. S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine*, 71.

BiH (13 422) kao i 1921. godine.¹⁷ Iz popisnih podataka vidljiva je činjenica da je i u međuratnom razdoblju poljsko stanovništvo bilo koncentrirano u kotaru Prnjavor. Još prema podacima popisa stanovništva iz 1921. čak 31,3% stanovnika tog kotara činila je manjinska populacija (unutar njih i Poljaci).¹⁸ Prema dostupnim podacima, Poljaci u BiH bez značajnijih gubitaka preživjeli su razdoblje Drugoga svjetskog rata.

Međutim, u prvim mjesecima poraća došlo je do njihova masovnog iseljavanja u Poljsku. Prema podacima vlasti, tijekom 1946. iz Jugoslavije je u Poljsku otišlo 15 301 Poljaka. Od tog broja čak 14 088 Poljaka iselilo je s područja BiH.¹⁹ Na prvom poslijeratnom jugoslavenskom popisu stanovništva iz 1948. navedeno je kako u BiH živi samo 1 386 Poljaka.²⁰ Uzevši u obzir navedene brojke, očito je kako je kompaktna poljska nacionalna zajednica u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog prestala postojati u BiH, čime je etnička slika sjeverozapadne Bosne, poglavito prnjavorskoga kotara, posve izmijenjena.

Poratno iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj i postjugoslavenskoj historiografiji

Neposredni pisani izvor o iseljavanju Poljaka iz Bosne i Hercegovine sačuvan je u poslijeratnom jugoslavenskom tisku. Beogradski list *Politika* u broju od 2. travnja 1946. objavio je članak o ispraćaju prvoga transporta Poljaka iz prnjavorskog kotara od strane lokalnih vlasti i stanovništva.²¹ Vijest gotovo istovjetnoga sadržaja zabilježena je i u drugim jugoslavenskim tiskovinama u narednom razdoblju – beogradskom listu *Borba*, zagrebačkom listu *Vjesnik* i osječkom listu *Glas Slavonije*. U svim tim novinama navedeno je kako su Poljaci od tamošnjih vlasti i lokalnoga stanovništva ispraćeni srdačno, čime se htjelo sugerirati kako je njihov odlazak bio dobrovoljan, a ne iznuđen.²²

17 E. S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine*, 72.

18 E. S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine*, 52.

19 Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2000., 56.

20 Jakov GELO, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995., 9.

21 “Prvi transport Poljaka krenuo iz Jugoslavije u Poljsku”, *Politika*, br. 12.263, 2. 4. 1946., 5.

22 “Srdačan ispraćaj prvog transporta Poljaka koji se uz sreza Laktaši krenuo za Poljsku”, *Borba*, br. 122, 22. 5. 1946., 4.; “Oproštaj s Poljacima prilikom povratka u domovinu”, *Vjesnik*, br. 295, 4. 4. 1946., 3.; “Prvi transport poljskih repatriiraca iz Jugoslavije stigao u Poljsku”, *Glas Slavonije*, br. 303, 7. 4. 1946., 2.

Interpretaciju o dobrovoljnom odlasku Poljaka s područja novokonstituirane Narodne Republike BiH, koju je posredstvom navedenih tiskovina formulirala jugoslavenska komunistička promidžba, prihvatila je jugoslavenska historiografija. Historiografije uspostavljene raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije relevantne za ovu temu (hrvatska, bosanskohercegovačka i srbijanska) naslijedile su postojeći interpretacijski okvir, te također uglavnom ne prepoznaju odlazak Poljaka iz BiH nakon Drugog svjetskog rata kao uvjetovano prisilom. U viđenju tadašnjeg nestanka poljske zajednice iz BiH većina povjesničara inzistira na dobrovoljnom odlasku u Poljsku.

Najočitiji primjer takvoga pristupa tvrdnja je povjesničara Mihaela Sobolevskoga, koji navodi kako se glede odlaska Poljaka iz BiH nakon 1945. radilo “o dragovoljnom, a nikako prisilnom iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije”.²³ Njegovu tezu o dobrovoljnom odlasku Poljaka nekritički prihvaća i Slaven Kale u tekstu o poljskoj manjini u Hrvatskoj, u kojemu se dotiče i njihova poslijeratnog iseljavanja iz BiH.²⁴

Za nijansu umjereniji pristup obrani teze o dobrovoljnom odlasku Poljaka čini isticanje postojanja želje kod samih Poljaka za njihov odlazak iz BiH u Poljsku nakon Drugog svjetskog rata. Tako npr. Husnija Kamberović i Filip Škiljan kontinuirano nekritički ističu kako su sami Poljaci na svojoj konferenciji održanoj 1. srpnja 1945. u Prnjavoru donijeli odluku o vlastitom odlasku iz BiH i Jugoslavije u Poljsku.²⁵ Pri tome Škiljan nastoji pojačati dojam o toj želji Poljaka navodeći svjedočanstvo Poljaka Ante Dziechiarza iz Kunove koji je 1946. imao devet godina.²⁶

Kako bi objasnila pojavu inicijative među Poljacima u BiH za njihov poslijeratni odlazak dosadašnja historiografija uglavnom nudi dva objašnjenja. S jedne strane, Zoran Janjetović ističe loš ekonomski položaj i siromaštvo Poljaka u BiH kao poticaj za njihovu laku odluku o odlasku nakon Drugog svjetskog rata.²⁷ S

23 Pri tome je zanimljivo da je Sobolevski prema vlastitim riječima treća generacija doseljenih Poljaka. Mihael SOBOLEVSKI, “Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata”, Hans – Georg FLECK; Igor GRAOVAC (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2001., 386.-387.

24 Slaven KALE, “Poljska manjina u Hrvatskoj 1945. – 2015.”, Ljiljana DOBROVŠAK; Ivana ŽEBEC ŠILJ (ur.), *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2015., 218.

25 Husnija KAMBEROVIĆ, “Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1 (1998), 96.; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 47.; Filip ŠKILJAN, “Poljaci u Bosni i Hercegovini”, Enes S. OMEROVIĆ (ur.), *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017., 94.–95.; F. ŠKILJAN, *Poljaci*, 114-115.

26 F. ŠKILJAN, *Poljaci*, 114-115.

27 Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918*

druge strane, dio povjesničara koji se u svojim radovima bavi razdobljem Drugoga svjetskog rata i neposrednoga poraća ipak priznaju i određenu ulogu prisile kod stvaranja poslijeratne želje Poljaka za odlazak iz BiH. Međutim, pri tome gotovu svu odgovornost za poslijeratnu prisilu usmjeravaju na preostale lokalne četnike u BiH, odnosno protivnike jugoslavenskih komunističkih vlasti iz redova srpskoga naroda. Navedenu tvrdnju u svojim radovima zastupaju Zdravko Dizdar,²⁸ Dušan Drljača,²⁹ Marica Karakaš Obradov³⁰ te Filip Škiljan.³¹ Slabost ove tvrdnje, uz okolnost da navedeni povjesničari za nju ne navode konkretne dokaze koji bi je učinili validnom, jest činjenica da aktivnost četničkih postrojbi na području Prnjavora i njegove šire okolice u poslijeratnom razdoblju nije bila značajnije izražena. Tamošnji četnici nisu predstavljali realnu vojničku snagu na način da bi se njihovo djelovanje moglo smatrati razlogom za kolektivno iseljavanje Poljaka s toga područja. Uostalom, podatak koji dodatno dovodi u pitanje tvrdnju navedenih povjesničara vezan je uz činjenicu da Poljaci na prostoru prnjavorskoga kotara i okolnoga područja tijekom rata nisu imali značajnije gubitke. Iako u dosadašnjim povijesnim radovima ovo pitanje nije značajnije obrađivano, jedan od mogućih razloga za niske gubitke Poljaka na tome području jest okolnost da je na tome području djelovao Četnički odred “Borje” koji je relativno rano, odnosno sredinom lipnja 1942., priznao vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske (NDH), te je nakon toga prekinuo s oružanim otporom protiv njezinih snaga.³² Time je i broj civilnih žrtava na tome području znatno smanjen. Konkretni dokazi za to su dokumenti vlasti NDH iz kojih je vidljivo da su se borjanski četnici liječili u državnoj bolnici u Prnjavoru, te da su u Prnjavoru održavani stočni sajmovi (pazari) na kojima su svoje proizvode prodavali četnici, odnosno Srbi koji su živjeli na području na kojem su oni djelovali.³³ Prema tome, tvrdnja da je četničko djelovanje bilo poticaj za masovno iseljavanje Poljaka ne čini se uvjerljivom.

– 1941, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005., 154.

28 Zdravko DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 2002., 337-338.

29 D. DRLJAČA, *Kolonizacija i život Poljaka*, 20.

30 Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima”*. *Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., 24.

31 F. ŠKILJAN, *Poljaci*, 35.

32 Vlatka VUKELIĆ, Vladimir ŠUMANOVIĆ, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb, 2021., 12., 13., 15.

33 V. VUKELIĆ, V. ŠUMANOVIĆ, *Četničke postrojbe*, 71., 107.

U odnosu na prethodno navedene povjesničare, koji nekritički prihvaćaju narativ o iseljavanju Poljaka stvoren od jugoslavenskih vlasti, radikalno suprotnu tvrdnju istaknuo je Miroslav Sušilo. On je naveo da su nakon rata mogli ostati samo oni Poljaci “koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata bili na strani partizana”.³⁴ Međutim, on pri tome nije detaljnije obrazložio tu tvrdnju niti ju potkrijepio konkretnim primjerima koji bi potvrdili njezinu održivost.

Međudržavna dimenzija iseljavanja Poljaka iz Bosne i Hercegovine

Kao što je prethodno navedeno, jugoslavenski tisak tijekom 1946. pokušao je stvoriti gotovo idiličan opis odlaska Poljaka iz BiH i ostatka Jugoslavije u Poljsku. S obzirom na narav jugoslavenskoga komunističkoga režima, odnosno činjenice da su sve jugoslavenske novine bile pod čvrstim režimom vlasti, naročito u neposrednom poraću, iz spomenutih napisa ne proizlazi argument da je odlazak Poljaka iz BiH doista bio dobrovoljan. S druge strane, ti natpisi funkcioniraju kao pokazatelj namjere jugoslavenskih vlasti da se iseljavanje Poljaka javnosti prezentira kao dobrovoljno i idilično.

Za razumijevanje sudbine poljske zajednice u BiH nužno je uzeti u obzir načelno stajalište jugoslavenskih vlasti prema nacionalnim manjinama. Suprotno deklarativnim parolama o “bratstvu i jedinstvu”, nacionalne manjine u Jugoslaviji od strane nositelja komunističkoga režima promatrane su kao prepreka stabilnosti države i kao strano tijelo u društvu, odnosno kao svojevrsni remetilački čimbenik. Ovaj zaključak vidljiv je iz zapisa jugoslavenskoga ministra za kolonizaciju, Sretena Vukosavljevića, za kojega su nacionalne manjine “jedna nevolja i jedna slabost državna”.³⁵ Istovjetno mišljenje glede nacionalnih manjina imao je jugoslavenski ministar poljoprivrede (1945. – 1946.) i šumarstva (1946. – 1950.) Vaso Čubrilović, koji je smatrao da Jugoslavija s obzirom na međunarodne okolnosti ima priliku etnički očistiti svoj teritorij, odnosno, njegovim riječima, da “svoju državu napravimo etnički čisto našu”.³⁶ Osim iz zapisa ovih ministara, načelno negativno stajalište jugoslavenskih vlasti prema nacionalnim manjinama vidljivo je i iz organizacijske strukture jugoslavenske sigurnosne službe poznate pod nazivom Odjeljenje zaštite naroda (OZNA). Ta je služba imala Peti odsjek koji je bio zadužen za nadzor nad jugoslavenskim dr-

34 Miroslav SUŠILO, *Batar i Bukvik. Sela kojih više nema*, Kutina, Vlastita naklada, 2019., 77.

35 Nikola L. GAĆEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, Matica srpska, Novi Sad, 1984., 147.

36 M. KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*, 23.

žavljanima strane nacionalnosti, što je značilo da su jugoslavenski državljani označeni “strancima” bili samim time nužno sumnjivi.³⁷

Međutim, iako su sve nacionalne manjine promatrane na spomenuti način, zbog različitoga međunarodnog položaja država koje su od strane vlasti u Jugoslaviji smatrane njihovim “matičnim zemljama”, one nisu bile tretirane na isti način. U konkretnom slučaju Poljaka u BiH, zbog važnosti koju je Poljska imala u zajednici država pod vodstvom Sovjetskoga Saveza, jugoslavenske vlasti nisu mogle svoje državljane poljske nacionalnosti etnički eliminirati na jednak način kao što su to učinili sa svojim državljanima mađarske, a poglavito njemačke i talijanske nacionalnosti.

Odnos prema mađarskoj i njemačkoj nacionalnoj manjini vidljiv je iz zapisnika sastanka Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK KPH) 12. siječnja 1945. održanoga u Topuskom. Na tom sastanku navedeno je kako će se Nijemce kolektivno, a Mađare većinski protjerati nakon rata, pri čemu će u slučaju Mađara biti izuzeti samo oni “čiji su sinovi u partizanima.”³⁸ Iako je odnos komunističkoga režima u Jugoslaviji prema Mađarima donekle usporediv s odnosom prema Poljacima, navedena dva slučaja ipak se strukturalno razlikuju. Naime, Poljska, za razliku od Mađarske, nije sudjelovala u napadu na Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941. Zato se ni etničko čišćenje Poljaka, za razliku od slučaja Mađara, nije moglo ni pred domaćom niti pred međunarodnom javnošću prikazati kao “obračun s okupatorom”. U skladu s time, prisilno iseljavanje Poljaka s područja BiH medijski je promidžbeno prikazano kao dobrovoljni čin odnosno kao ispunjenje njihove želje za povratkom u “domovinu predaka”.

Argument za tvrdnju o dobrovoljnom odlasku Poljaka jugoslavenske su vlasti pokušale naći u činjenici da su Jugoslavija i Poljska sklopile poseban protokol o iseljavanju jugoslavenskih državljana poljske nacionalnosti iz Jugoslavije u Poljsku. Protokol je potpisan 2. siječnja 1946. u Beogradu, o čemu je javnost obaviještena dan kasnije u članku pod znakovitim nazivom “Potpisan protokol o iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije”.³⁹ Ovim protokolom Jugoslavija i Poljska usuglasile su da će se iseljavanje Poljaka iz Jugoslavije provesti tijekom 1946. godine (točka 12).⁴⁰ Isto

37 Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS / Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran / Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2005., 251., 254.

38 *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952. Svezak 1, 1945 – 1948*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005., 28.

39 “Potpisan protokol o iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije”, *Politika*, br. 12.184, 3. 1. 1946., 1.

40 *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946, Knjiga I*,

tako složile su se načelno i oko obaveza jugoslavenske i poljske vlade u organiziranju transporta tih Poljaka u Poljsku (točka devet).⁴¹

Neke točke protokola ipak sugeriraju volontarističko postupanje država potpisnica prema poljskoj zajednici na koju se protokol odnosio. U sklopu druge točke protokola inzistiralo se na dobrovoljnosti iseljavanja Poljaka iz Jugoslavije, koja se trebala dokazati pismenom izjavom svakog iseljenog Poljaka u prilog te dobrovoljnosti.⁴² Na prvi pogled ovo inzistiranje protokola na pisanom dokazu dobrovoljnosti može izgledati kao dobro predviđen zaštitni mehanizam od prisilnog iseljavanja i protjerivanja Poljaka iz Jugoslavije u Poljsku. Njime se ostavlja dojam da je postojao dobrovoljni pristanak Poljaka za iseljavanje iz BiH i ostatka Jugoslavije, kao iskaz njihove autentične volje. Međutim, postupci Jugoslavije i Poljske na terenu u BiH sugeriraju da je s državnih razina na umjetan način, posredstvom snažne propagande, među tamošnjim Poljacima stvarana dobrovoljnost za iseljavanje u Poljsku.

Poljska je tijekom 1946. putem masovnih medija, tj. jugoslavenskoga i poljskoga tiska te radija (npr. radija Beograd) intenzivno nagovarala Poljake u Jugoslaviji na dolazak u Poljsku.⁴³ Koordinirano propagandno nastojanje Jugoslavije i Poljske s ciljem iseljavanja Poljaka iz BiH pokazuje zanimljiv primjer iz 1946. u Banjoj Luci. Naime, u sklopu propagandne kampanje “na trgu u Banjoj Luci stajao je za to vrijeme iznenađujuće veliki plakat od četiri metra na kojem su bile naslikane dvije ptice koje u kljunovima nose poljsku zastavu i velik Logo na kojem na poljskom piše VRATITE SE!”⁴⁴

Osim dvojbene dobrovoljnosti, druga točka istog protokola iz 1946. sugerira i nepovoljnu ekonomsku dimenziju za poljske građane iseljene iz Jugoslavije u Poljsku. Naime, svaki se Poljak pri iseljavanju iz Jugoslavije u Poljsku morao odreći cjelokupne nepokretne imovine u korist Jugoslavije.⁴⁵ Pri tome Jugoslavija nije preuzela obvezu novčanoga obeštećenja iseljenih Poljaka za ostavljenu, i na taj način izgubljenju, nepokretnu imovinu. Niti poljsko državno vodstvo nije inzistiralo na ishođenju obeštećenja u korist iseljenih Poljaka. Umjesto toga, Poljska i Jugoslavija dopunskim protokolom, također potpisanim 2. siječnja 1946. u Beogradu, dogovorili

Jugoslovenski pregled, Beograd, 1985., 5.

41 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 4.

42 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 3.

43 Tomasz Jacek LIS, *Iz Bosni u Poljsku. Prikaz izvornih dokumenata na temu reemigracije Poljaka iz Bosne i Hercegovine nakon II svjetskog rata*, Bolesławiecki Ośrodek Kultury – Międzynarodowe Centrum Ceramiki, Bolesławiec, 2016., 98., 151.

44 F. ŠKILJAN, “Poljaci u Bosni i Hercegovini”, 96-97.

45 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 3.

su da će jugoslavenska vlada isplatiti poljskoj vladi po 10 dinara za svaki hektar zemlje ili šume iseljenoga Poljaka te po 1 000 dinara za nekretnine svake iseljene poljske obitelji.⁴⁶ Dakle, iseljavanjem Poljaka iz Jugoslavije, poglavito iz BiH, glavnu ekonomsku korist na štetu iseljenih Poljaka Jugoslavija je ostvarila stjecanjem njihovih nekretnina, a u manjem financijskom obliku i Poljska.

Povoljnije ekonomske uvjete za iseljene Poljake propisao je protokol iz 1946. glede njihove pokretne imovine. Iseljeni Poljaci mogli su ponijeti u Poljsku svoju pokretnu imovinu (točka 5 protokola), no protokolom su bili propisani stroži uvjeti glede mogućnosti odvođenja njihove stoke (točka 6 protokola) i prijenosa novca (točka 7 protokola) iz Jugoslavije.⁴⁷

U terenskoj koordinaciji i provedbi iseljavanja Poljaka iz BiH u Poljsku najvažnije tijelo bila je posebna jugoslavensko-poljska mješovita komisija, osnovana temeljem četvrte točke protokola o iseljavanju Poljaka iz 1946. godine.⁴⁸ Ulogu te komisije potvrđuje i priopćenje poljskoga veleposlanstva u Beogradu iz siječnja 1946. prema kojemu je isključivo ona bila zadužena za provođenje iseljavanja Poljaka iz Jugoslavije u Poljsku, dok je poljsko veleposlanstvo provodilo samo povratak onih Poljaka koji su u Jugoslaviju došli nakon 1. rujna 1939. godine.⁴⁹

Jugoslavensko-poljska mješovita komisija djelovala je na tlu BiH od početka siječnja do 3. studenog 1946., a sastojala se od pet poljskih i pet jugoslavenskih članova.⁵⁰ Dakle, ta komisija djelovala je tijekom 1946., od početka do kraja iseljavanja Poljaka iz BiH. Njezini članovi bili su uglavnom niži te srednjerangirani civilni i vojni predstavnici poljskih i jugoslavenskih vlasti. Poljski članovi komisije bili su činovnici poljskoga Ministarstva Zapadnih krajeva (Witold Maczka, Ewa Vasovicz, Kornel Klauzik), Poljskoga ureda za repatrijaciju (Jan Modrzejewski) te major poljske vojske Jozef Kozieradzki.⁵¹ Jugoslavenski članovi komisije bili su Stevo Đorđević, Mlađo Stanić, Riza Muhsinović, Miloš Karapetrović i Adif Burđević.⁵² Pri tome su Đorđević i major Stanić bili iz jugoslavenskoga Ministarstva unutarnjih poslova⁵³

46 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 5.

47 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 4.

48 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 4.

49 "Saopštenje poljske ambasade u Beogradu", *Politika*, br. 12.194, 16. I. 1946., 5.

50 STANISŁAW KORZENIOWSKI, "Repatrijacija Poljaka iz Jugoslavije", Julije BENEŠIĆ (ur.), *Današnja Poljska. Zbornik Društva za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom*, Zagreb: Tipografija, 1948., 62.

51 H. KAMBEROVIĆ, "Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine", 98.

52 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 168 – 169.

53 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 222.

Sjedište djelovanja jugoslavensko-poljske mješovite komisije u BiH bilo je isprva u Prnjavoru, a od 20. svibnja 1946. u Bosanskoj Gradišci.⁵⁴ Takvo stanje bilo je odraz napredovanja u transportu Poljaka iz BiH u Poljsku željeznicom. Prema dokumentu same komisije upućenoga predsjedništvu jugoslavenske vlade 14. svibnja 1946. do tada je radi iseljavanja u Poljsku bilo obavljeno 11 željezničkih transporta Poljaka iz kotara Prnjavor, Derventa prema Slavanskom Brodu i Subotici.⁵⁵ Budući da je tada trebalo provesti i iseljavanje Poljaka iz kotara Srbac, Bosanska Gradiška i Laktaši preko Okučana isti je dokument najavio prenošenje sjedišta komisije iz Prnjavora u Bosansku Gradišku.⁵⁶

Temeljem rada navedene mješovite komisije te jugoslavenskih i poljskih vlasti tijekom 1946. ostvareno je iseljavanje Poljaka iz BiH u Poljsku. To je iseljavanje bilo ostvareno od ožujka do studenog 1946. putem 32 željeznička transporta za Poljsku.⁵⁷ Ruta putovanja tih željezničkih transporta kretala je iz Slavanskog Broda ili Okučana te je preko Subotice, Budimpešte i Bratislave završavala u Poljskoj, u mjestu Bolesławiec.⁵⁸ Dakle, Poljake iz BiH poljske su vlasti naselile u Donju Šlesku u mjesto Bolesławiec te u okolnim selima.⁵⁹

Ukupno gledano jugoslavensko-poljska mješovita komisija obavljala je logističke pripreme (pitanje prehrane, sigurnosti, zdravstva) za željezničke transporte Poljaka iz BiH u Poljsku.⁶⁰ U tim je pripremama imala i punu pomoć lokalnih i državnih jugoslavenskih vlasti. Takva pomoć jugoslavenskih vlasti nije bila slučajna već predviđena točkama četiri i deset protokola o iseljavanju Poljaka.⁶¹ Dokaz takve pomoći činjenica je da je Poljska u prosincu 1946. za zasluge u demografskom projektu prebacivanja Poljaka iz Jugoslavije u Poljsku odlikovalo petero jugoslavenskih članova komisije, ali i još 15 drugih jugoslavenskih državljana.⁶² Među tih 15 jugoslavenskih državljana bili su npr. i pomoćnik ministra poljoprivrede Narodne Republike BiH-a (dr. Vaso Butozan)⁶³, zapovjednik prihvatilišta za povratnike u Subotici (potporučnik Julije Prokez), djelatnik jugoslavenskog Ministarstva obrane (pukovnik Ilija Pavlo-

54 H. KAMBEROVIĆ, "Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine", 99.

55 M. KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*, 50.

56 M. KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*, 50.

57 S. KORZENIOWSKI, "Repatrijacija Poljaka iz Jugoslavije", 62-63.

58 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 99.

59 D. DRLJAČA, *Kolonizacija i život Poljaka*, 75., 135.

60 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 86-98.

61 *Dokumenti o spoljnoj politici*, 4., 5.

62 "Svečana predaja odlikovanja u ambasadi Poljske Republike", *Borba*, br. 304, 21. 12. 1946., 4.

63 "Svečana predaja odlikovanja u ambasadi Poljske Republike", 4.

vić)⁶⁴ i drugi. Na zadovoljstvo poljskih vlasti obavljenim radom mješovite komisije za iseljavanje Poljaka iz Jugoslavije upućuje činjenica da su po završetku akcije jugoslavenski članovi komisije u studenom 1946. službeno, uz počasti, posjetili Poljsku (npr. Varšavu, Krakov, Donju Šlesku).⁶⁵

Položaj jugoslavenskih državljana poljske nacionalnosti u razdoblju iseljavanja

U razdoblju tijekom kojega je trajalo iseljavanje Poljaka iz Jugoslavije, kao i u razdoblju koje mu je prethodilo, jugoslavenski Poljaci bili su izloženi brojnim maltretiranjima od strane lokalnih vlasti. Ta maltretiranja zabilježena su u jugoslavenskim izvorima, ali i u radovima povjesničara koji su iseljavanje Poljaka tumačili sukladno prethodno opisanoj propagandi jugoslavenskih vlasti.

Vjerojatno najvažniji pisani izvor koji ukazuje na vrlo težak položaj Poljaka u BiH u razdoblju njihova iseljavanja iz Jugoslavije pismo je kojega je jugoslavenski komunistički dužnosnik poljske nacionalnosti Jan Kumosz 8. veljače 1946. uputio prethodno spomenutoj jugoslavensko-poljskoj komisiji u Prnjavoru. S obzirom na autora pisma, ono je od strane suvremenika smatrano vrlo važnim dokumentom, što se može zaključiti iz činjenice da je u obliku prijepisa stiglo u tadašnje poljsko veleposlanstvo u Beogradu.⁶⁶ U tom se pismu Kumosz, koji se u partizanima tj. Narodno-oslobodilačkoj vojsci Jugoslavije (NOVJ) nalazio na dužnosti čelnika Političkog predstavništva Poljaka (formiranoga 29. travnja 1944.),⁶⁷ požalio na nemogućnost povratka u prijeratnu obiteljsku kuću i imanje u selu Glamočani u kotaru Srbac, u koju se ilegalno uselio lokalni Srbin.⁶⁸ Uzurpator Kumoszova posjeda uporno je odbijao napustiti kuću, uz prijetnju da će je u slučaju napuštanja zapaliti.⁶⁹

Pozivajući se na svoje sudjelovanje u NOVJ i stradanje članova obitelji tijekom Drugog svjetskog rata (ubojstvo sestre i šogora, pljačka vlastite i roditeljske imovine) Kumosz je izrazio snažno nezadovoljstvo načinom na koji je tretiran od strane tamošnjih vlasti. Svoje pismo završio je znakovitim riječima:

64 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 227.

65 "Završena je repatrijacija Poljaka iz Jugoslavije", *Borba*, br. 281, 24. 11. 1946., 2.

66 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 127-130.

67 S. KORZENIOWSKI, "Repatrijacija Poljaka iz Jugoslavije", 63.; T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 127.

68 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 128-129.

69 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 128.

“Zbog takvog postupanja sa mnom i sličnog postupanja prema stanovnicima poljske nacionalnosti, koje su uzrokovane od pojedinaca, a navodno od strane nekih Nacionalnih Odbora Poljaci su prisiljeni da napuste zemlju i presele u svoju domovinu.”⁷⁰

Na osnovi Kumoszzeva pisma, neovisno o tome što identitet osobe srpske nacionalnosti koja mu se uselila u kuću ostaje nepoznat, može se zaključiti kako su Poljaci u BiH u razdoblju kada je na snazi bio jugoslavensko-poljski protokol o njihovu iseljavanju u Poljsku bili izloženi različitim oblicima pritiscima od strane vlasti. Upitno je bi li Kumosz doista iselio u slučaju da nije bio izvrgnut opisanom maltretiranju. Također, s obzirom na položaj koji je imao u poslijeratnoj hijerarhiji jugoslavenskoga komunističkog režima, za pretpostaviti je kako je stupanj represije bio izraženiji prema ostalim Poljacima u BiH, odnosno pojedincima koji nisu imali barem deklarativni stupanj zaštite jugoslavenskih vlasti.

Na ovaj zaključak upućuje primjer narodnoga poslanika iz Prnjavora Vasilja Semaka koji se još u kolovozu 1945., odnosno u razdoblju prije potpisivanja jugoslavensko-poljskog protokola o iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije, pisanim putem požalio ministru unutarnjih (unutrašnjih) poslova u BiH Iliji Došenu na napade kojima su bili izvrgnuti Poljaci u njegovu kraju. Semak je u pismu napadače opisao kao “Srbe” koji su to radili u cilju pljačke, ali i radi poticanja iseljavanja Poljaka iz BiH.⁷¹ Neovisno o karakteru napadača i njihovim motivima, i Semakovo pismo Došenu posredan je dokaz kako je jugoslavenski komunistički režim na prostoru BiH provodio represiju prema svojim državljanima poljske nacionalnosti jer bi u suprotnom spomenuti napadi od strane vlasti bili sankcionirani, te se više ne bi ponavljali.

Iz dostupnih izvora vidljivo je kako je Semakovo pismo ostalo bez odjeka. Ovo se može zaključiti iz činjenice da su se napadi na Poljake koje je on opisao nastavili i u narednom razdoblju. Napadi su u prvoj polovici 1946. zabilježeni u selima Devetina, Grabašnica kod Prnjavora⁷² te selima Čelinovac i Novi Martinac kod Bosanske Gradiške.⁷³ Pri tim je napadima osim pljačke bilo zabilježeno i stradanje pojedinih Poljaka. Tako je 9. lipnja 1946. u selu Novi Martinac pri jednom takvom

70 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 129-130.

71 H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 48.

72 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 160., 163., 166.

73 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 194.

napadu bio ubijen jedan Poljak, a nekoliko njih bilo je tada ozlijeđeno.⁷⁴ O stradanjima Poljaka u BiH nakon Drugog svjetskog rata na neizravan način svjedoče i popisi žrtava pojedinih rimokatoličkih župa Banjalučke biskupije. Tako se u popisu žrtava župe Prnjavor za Vladu Lipinskog (rođ. 1908.) izričito navodi da je bio ubijen poslije rata, pri seljenju Poljaka.⁷⁵ U popisu žrtava župe Gumjera navode se pak seljak Ignac Szabadasz (rođ. 2. listopada 1899. u Galiciji) koji je strijeljan 07. svibnja 1945.⁷⁶ te djevojka Katarina Gortych (rođ. 25. rujna 1925.), koja je bila ustrijeljena 6. veljače 1946. kod kuće Adolfa Piwowarskog⁷⁷.

Ovakvo poslijeratno stanje u BiH dovodi već 1945. do atmosfere nesigurnosti među lokalnim Poljacima te su se oni zbog toga sve više povlačili iz svojih sela prema većim lokalnim centrima (npr. Derventa, pogotovo Prnjavor) u potrazi za sigurnošću.⁷⁸

Po svemu sudeći, nasilja nad Poljacima u sjeverozapadnoj Bosni poprimila su tolike razmjere da je poljsko veleposlanstvo u Jugoslaviji bilo prisiljeno reagirati, preciznije tadašnji veleposlanik Jan Karol Vende. Tek nakon njegova posjeta Prnjavoru 25. prosinca 1945. došlo je do osnivanja poljskih seoskih straža naoružanih od lokalnih jugoslavenskih vlasti.⁷⁹ Međutim, budući da se osnivanje tih straža vremenski podudaralo sa sklapanjem jugoslavensko-poljskoga protokola o iseljavanju Poljaka, može se zaključiti kako je svrha tih straža bila nasilju jugoslavenskih vlasti dati formu legalnosti, odnosno prikazati ga kao ispade samovoljnih pojedinaca koji nisu bili dijelom jugoslavenskih struktura. Vjerojatno zato, u zapisima o poslijeratnim nasiljima nad Poljacima ti se događaji interpretiraju kao izgredi lokalnih Srba, dok se odgovornost jugoslavenskih vlasti na lokalnoj, a poglavito središnjoj razini sustavno prešućuje ili opravdava.

74 T. J. LIS, *Iz Bosni u Poljsku*, 194.

75 Anto ORLOVAC, *Rimokatolička župa sv. Ante Padovanskog u Prnjavoru nekoć i danas*, Rimokatolički župni ured Sv. Ante Prnjavor, Prnjavor, 2006., 124.

76 A. ORLOVAC, *Rimokatolička župa*, 131.

77 A. ORLOVAC, *Rimokatolička župa*, 130.

78 H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 49.

79 H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 49.

Zaključak

Polustoljetna prisutnost Poljaka u Bosni i Hercegovini započeta u periodu austro-ugarske uprave krajem 19. stoljeća završila je neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Naime, tijekom 1945. i 1946. nastupile su okolnosti, koje su rezultirale iseljavanjem Poljaka iz tadašnje BiH i ostatka Jugoslavije u Poljsku. Tadašnje iseljavanje glavnine poljske zajednice iz BiH u Poljsku jugoslavenska i dosadašnja moderna historiografija u BiH, Hrvatskoj i Srbiji nisu tretirale kao uvjetovano prisilom, već kao dobrovoljni čin i iskaz njihove autentične volje. Takvi historiografski radovi osnovnim su crtama reproducirali propagandne napise jugoslavenskoga tiska iz razdoblja 1946.

Međutim, na osnovi dostupnih izvora iseljavanje Poljaka iz Jugoslavije u Poljsku može se zaključiti kako je spomenuta jugoslavenska interpretacija bila činjenično neutemeljena. Argument za ovaj zaključak nude javno dostupni i faktografski neupitni podatci iz kojih je vidljivo kako su Poljaci u Jugoslaviji u razdoblju od završetka Drugoga svjetskog rata do kraja procesa njihova iseljenja u Poljsku bili izvrgnuti maltretiranju. Jedna od žrtava nasilja bio je i jugoslavenski komunistički dužnosnik poljske nacionalnosti Jan Kumosz, koji je svoj slučaj dokumentirao u obliku pisma. Dosadašnja historiografija maltretiranje Poljaka ne spori kao činjenicu, ali okolnost da su Poljaci u BiH bili izloženi različitim oblicima nasilja tumači kao ispade neodgovornih pojedinaca srpske nacionalnosti koje jugoslavenska vlast nije suzbila. Uzevši u obzir narav jugoslavenskoga komunističkoga režima, kao i načelno stajalište njegovih istaknutih pojedinaca poput Vase Čubrilovića i Sretena Vukosavljevića prema nacionalnim manjinama u Jugoslaviji, dosadašnji historiografski zaključci o uzroku nasilja prema Poljacima u BiH ne mogu se prihvatiti kao utemeljeni.

Pri razumijevanju punine razloga za iseljavanje jugoslavenskih državljana poljske nacionalnosti iz Jugoslavije u Poljsku nužno je uzeti u obzir i jugoslavensko-poljski protokol o iseljavanju od 2. siječnja 1946. Taj je protokol u jugoslavenskom tisku dobio veliku pozornost te je interpretiran kao “protokol o iseljavanju Poljaka iz Jugoslavije”. Iako je spomenuti protokol nesumnjivo bio odraz poljskih državnih interesa za stvaranjem etnički homogene države, sama okolnost da je on potpisan ne umanjuje odgovornost za težak položaj u kojem su se nalazili jugoslavenski državljanjani poljske nacionalnosti u razdoblju tijekom kojega je protokol bio na snazi, kao i u prethodnom razdoblju. S obzirom na navedeno, logičnim se čini zaključiti kako

je iseljavanje Poljaka iz Jugoslavije bilo u interesu jugoslavenskoga komunističkoga režima i da je jugoslavenska državna politika aktivno doprinijela gotovo potpunom nestanku poljske zajednice u Jugoslaviji, a poglavito u Bosni i Hercegovini gdje je bila najbrojnija.

Bibliografija

Objavljeni izvori i literatura

Julije BENEŠIĆ (ur.), *Današnja Poljska. Zbornik Društva za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom*, Zagreb: Tipografija, 1948.

Borba, novine

Zdravko DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 2002.

Ljiljana DOBROVŠAK; Ivana ŽEBEC ŠILJ (ur.), *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2015.

Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946, Knjiga I, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1985.

Dušan DRLJAČA, *Kolonizacija i život Poljaka u jugoslovenskim zemljama od kraja XIX do polovine XX veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti; Etnografski institut, Beograd, 1985.

Sonja DUJMOVIĆ, “Poljska prisutnost u Sarajevu u međuratnom periodu (1918 – 1941)”, *Poljska u Bosni Bosna u Poljskoj*, Kraków; Toruń; Sarajevo: Libron, 2015.

Hans – Georg FLECK; Igor GRAOVAC (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara 3*, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2001.

Nikola L. GAČEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.

Jakov GELO, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995.

Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005.

Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS / Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran / Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2005.

Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2000.

- Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima”. Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014.
- Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 – 1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., 440 – 441.
- Tomislav KRALJAČIĆ, “Kolonizacija stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave”, *Istorijski časopis*, XXXVI (1989).
- Tomasz Jacek LIS, *Iz Bosni u Poljsku. Prikaz izvornih dokumenata na temu reemigracije Poljaka iz Bosne i Hercegovine nakon II svjetskog rata*, Bolesławiecki Ośrodek Kultury – Międzynarodowe Centrum Ceramiki, Bolesławiec, 2016.
- Enes S. OMEROVIĆ (ur.), *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017.
- Enes S. OMEROVIĆ, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918 – 1941)*, Univerzitet u Sarajevu / Institut za historiju, Sarajevo, 2019.
- Anto ORLOVAC, *Rimokatolička župa sv. Ante Padovanskog u Prnjavoru nekoć i danas*, Rimokatolički župni ured Sv. Ante Prnjavor, Prnjavor, 2006.
- Đorđe PEJANOVIĆ, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Izdavačko preduzeće Beograd, Beograd, 1955.
- Politika*, novine
- Miroslav SUŠILO, *Batar i Bukvik. Sela kojih više nema*, Kutina, Vlastita naklada, 2019.
- Filip ŠKILJAN, *Poljaci u Hrvatskoj*, Predstavnicu poljske nacionalne manjine grada Zagreba, Zagreb, 2019.
- Vlatka VUKELIĆ, Vladimir ŠUMANOVIĆ, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb, 2021.
- Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952. Svezak 1, 1945 – 1948*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.

Forced resettlement of Poles from Bosnia and Herzegovina after the Second World War

The presence of Poles in Bosnia and Herzegovina in the 19. and 20. century is a forgotten chapter of this countries history. The same can be said about their disappearance from Bosnia and Herzegovina shortly after the end of the Second World War. Yugoslav and our modern historiography claim that these Poles have left their homes in Bosnia and Herzegovina willingly so that they could return to Poland as their true homeland. The aim of this article is to prove that Poles were forced to leave Bosnia and Herzegovina in order to go to Poland. This was done because of the presure that was put on them by the local population (mainly Serbs) and the new post – war comunist gowerments in Yugoslavia and Poland. All of them had their own interests and wishes to get rid of Poles and to persuade them to leave Bosnia and Herzegovina in order to find a new life in post – war Poland. This article tries to accomplish that with the help of archive records from Croatian state archive iz Zagreb, croatian and yugoslav post – war newspapers and literature writen about this theme.

Keywords: Poles, Prnjavor, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Poland.

